

Universita Karlova v Praze

Filosofická fakulta

Ústav Blízkého východu a Afriky

Historické vědy - dějiny a kultury zemí Asie a Afriky

PhDr. Patrik Girgle

**Velká hra. Írán v mezinárodních vztazích
1798-1907.**

**The Great Game. Iran in the International
Relations 1798-1907.**

Disertační práce

Vedoucí práce: Prof. PhDr. Eduard Gombár CSc.

2009

Prohlašuji, že jsem disertační práci vykonal samostatně s využitím uvedených pramenů a literatury.

Obsah

Úvod	3
<u>1. Historické předpoklady Velké hry</u>	14
1.1. Írán v 18. století.	14
1.2. Vývoj rusko-iránských vztahů do konce 18. století	30
1.3. Británie a Írán do počátku Velké hry	47
<u>2. Období aliancí a válek 1798-1829</u>	63
2.1. Napoleonova expedice do Egypta	63
2.2. Hledání potřebného spojence. Britové a Írán počátkem 19. století	68
2.3. Britská poselstva do Íránu 1798-1801. Mehdí Alí Chán a John Malcolm	73
2.4. Rusko-perská válka 1803-6	82
2.5. Diplomatická šachovnice 1807-12	94
2.6. Závěr rusko-perské války a Golestánský mír 1813	104
2.7. Cesta k nové rusko-perské válce 1813-26	116
2.8. Rusko-perská válka a Torkmánčájský mír	125
2.9. Tragická mise Alexandra Gribojedova	133
<u>3. Velká hra v letech 1830-69</u>	140
3.1. Otázka Herátu v první polovině 19. století	140
3.2. První britsko-afghánská válka 1838-42	150
3.3. Mezi Afghánistánem a Krymem 1840-53	157
3.4. Válečná léta 1853-7	166
3.5. Velká hra v letech 1857-69	174
3.6. Ruská expanze ve Střední Asii	184

<u>4. Vrcholná fáze 1869-96</u>	197
4.1. Ekonomická dimenze Velké hry do počátku 70. let 19. století	197
4.2. Koncese jako nástroj ekonomického pronikání velmocí do Íránu. De Reuter a von Falkenhagen	208
4.3. Afgánská otázka v druhé polovině 19. století	217
4.4. Otázka řeky Kárún a Sir Henry Drummond Wolff	229
4.5. Banky, železnice, Kozácká brigáda: další metody rozšiřování evropského vlivu v Íránu	238
4.6. Případ „Tabákového monopolu“ 1890-2	247
<u>5. Závěrečná fáze britsko-ruské vyrovnání 1896-1907</u>	257
5.1. Vztahy Íránu a jiných zahraničních mocností na přelomu 19. a 20. století	257
5.2. Velká hra v letech 1896-1906	265
5.3. Britsko-ruské vyrovnání roku 1907	273
Závěr	283
Přílohy	287
Bibliografie	296
Abstrakt	301
PhD. Thesis Summary	304

Úvod

Sovětská invaze do Afghánistánu pod záminkou podpory spřáteleného loutkového režimu a celonárodní revoluce v Íránu pod vedením šíitského kléru, která svrhla proamerickou dynastii Pahlaví na přelomu let 1978/9. Rozpad sovětského impéria a vznik několika nových samostatných států ve Střední Asii a Zakavkazí roku 1991. Teroristický útok islámských extremistů na USA v září 2001 a následná razantní reakce Washingtonu v podobě vojenského vpádu do Afghánistánu. Čtyři významné události posledních třiceti let s dalekosáhlým dopadem na podobu celosvětové politiky. Události, jež se odehrály v jednom z nejméně stabilních a zároveň strategicky nejdůležitějších regionů planety Země. Události, v jejichž pozadí stojí rozhodnutí vynášená v rámci nejmocnějších politických a ekonomických kruhů světa. Události tvořící kameny v mozaice nové *Velké hry* o Střední Asii, Írán a Afghánistán.¹ Jejimi prvořadými hráči jsou největší světové velmoci naší doby- Rusko, Spojené státy americké, Čína. V řadě za nimi stojí hráči menší, avšak o nic méně ambiciózní a vitální- Írán, nezávislé republiky postsovětské Střední Asie a kaspického regionu a Afghánistán. Vyznačují se výraznou a historicky hluboce zakotvenou vlastní civilizační identitou s řadou specifických hodnotových kategorií odlišných od těch, na nichž je postavena dnes zatím nejmocnější civilizace západní.² V případě silového či kulturního ohrožení ze strany odlišné civilizační entity disponují tyto země vůlí svou partikulární identitu bránit a jsou ochotny podstoupit tomuto boji nemalé a pro nás mnohdy nepochopitelné oběti. Jsou totiž

1 Koncept tzv. Nové velké hry (The New Great Game) teoreticky rozebral a definoval bývalý britský ministr obrany Matthew Edwards v článku *The New Great Game and the new great gamers: disciples of Kipling and Mackinder*. In: *Central Asian Survey* (March 2003), 22(1), str. 83-102.

2 Pod pojmem západní civilizace je zde myšlena vágní entita sestávající se z dnešní Evropské unie, USA, Kanady, Austrálie a Nového Zélandu založená na základě společných politických a kulturních hodnot.

svéprávnými subjekty a zároveň nátlaku vystavenými objekty této hry. Sázky jsou nemalé, jejich hodnota však odpovídá obrovským rizikům hry a výši ceny, jež očekává vítěze. Tou je kontrola jednoho z globálních strategických těžišť a přístup k obrovským a dosud jen povrchně prozkoumaným zásobám ropy a zemního plynu, tedy surovinám, na nichž je založena současná technologická civilizace a její vojenská síla.³

Je nesporné, že mocenské aktivity v regionu vědomě či nevědomě respektují určité zákonitosti a tradice, eventuálně probíhají analogicky s jejich historickými precedenty. Jedním ze zmíněných klíčových hráčů je i jeden z nejstarších dosud existujících států v dějinách- Írán, dnešní Íránská islámská republika, v současné době jeden z nejdiskutovanějších subjektů mezinárodně politické scény. Od roku 2005 stojí v jeho čele avanturistický neokonzervativní prezident Mahmúd Ahmadínežád. Jeho volebnímu triumfu předcházela o rok dříve obhájený úspěch jeho osudového dějinného soupeťníka a dalšího neokonzervativního vůdce, presidenta Spojených států amerických George W. Bushe. Vítězstvím tohoto muže byla znovu potvrzena neoimperiální a konfrontační strategie americké zahraniční politiky operující s ideologickou tezí boje proti mezinárodnímu terorismu a státům jej skutečně či domněle podporujícím, takzvané *Ose zla*. Klíčové místo mezi nimi zaujímá právě Íránská islámská republika, a to jak díky

---

3 Z obrovského množství akademické a publicistické literatury věnující se otázkám současné geopolitiky probíraného regionu zmiňme jen základní a velmi hodnotné práce v češtině. Z knižních publikací jsou to práce S. Horáka: /1/ *Střední Asie mezi východem a západem*. (Praha 2005), /2/ *Rusko a Střední Asie po rozpadu SSSR*. (Praha 2008), dále E. Gombára: *Dramatický půlměsíc*. (Praha 2001). Z odborných článků pak: Souleimanov, E.: /1/ *Íránská politika na jižním Kavkaze*, in: *Mezinárodní vztahy*, 3/2001, str. 59-71. /2/ *Střední východ a Amerika*, in: *Mezinárodní politika* 1/2003, str. 16-8; Horák, S.: *Geopolitika Střední Asie*, in: *Mezinárodní politika* 5/2001, str. 4-6; Langer, A.: *Noví hráči v Kaspickém regionu*, in: *Mezinárodní politika* 5/2001, str. 6-10; Gombár, E.: *Íránská zahraniční politika a prezident Chátamí*, in: *Mezinárodní politika* 11/2000, str. 14-7. Do češtiny byla rovněž přeložena práce známého konzervativního amerického politologa Z. Brzezinského *Velká šachovnice* (Praha 1999) s řadou pronikavých závěrů týkající se možné americké strategie vůči středovýchodnímu a středoasijskému prostoru a obecně i Rusku.

vyhraněnému vnitropolitickému režimu a silně protiamerickým postojům, jen zdůrazněným neméně konfrontační a velkohubou rétorikou M. Ahmadínežáda, tak díky konstantním historickým rysům. Na prvních místech se jedná o velký demografický, územní a hospodářský potenciál a úctyhodné nerostné bohatství. Jejich důsledkem jsou nemalé mocenské ambice opřené o historické zkušenosti, dávné a do hlubokého starověku sahající imperiální tradice a aktuální bezpečnostní hrozby dané situací v okolí země,⁴ a v neposlední řadě rovněž vědomí kulturní nadřazenosti obecně vnímané strategické zeměpisné postavení Íránu mezi oblastí Blízkého východu, Kavkazu a Střední Asie, které z této země činí permanentní objekt zájmu subjektů usilujících o mocenský průnik do regionu, což jsou v dnešní době právě USA, a to i přes možné budoucí revize některých zahraničně politických rozhodnutí pod administrativou nového demokratického presidenta Baracka Obamy, která převzala vládu v zemi počátkem roku 2009.

V historické paměti Íránců zůstává velmi živá vzpomínka na teprve poměrně nedávno uzavřenou předchozí kapitolu mocenských bojů o jejich zemi- tradiční a „starou“ *Velkou hru*, již „hráli“ v průběhu celého 19. století dvě tehdejší nejsilnější mocnosti světa- Velká Británie, předchůdkyně dnešní role Spojených států amerických, a Rusko, jež svou pozici na protější straně šachovnice uhájilo a je připraveno k pokračování partie.

Na dějiny velmocenského soupeření Velké Británie a Ruska o vliv v Íránu (Persii), Afghánistánu a Střední Asii v průběhu 19. století, tedy na tuto klasickou *Velkou hru*, se zaměřuje předkládaná

4 Írán se cítí objektivně ohrožen tradičně nepřátelsky naladěným Tureckem (americký spojenec), Ruskem (geografická blízkost, mocenský potenciál a negativní historická zkušenost), Irákem (současná negativní zkušenost se silně nepřátelským režimem Saddáma Husajna, krvavou válkou vyvolanou Irákem a především americkou okupací rozvrácené země), Afghánistánem (odlišná náboženská identita, rizika plynoucí z chronické nestability a rozvratu země, jako např. uprchlíci a obchod s drogami, velmi negativní zkušenost se svrženým vládnoucím hnutím Tálebán a jeho protiiránskými činy), Pákistánem (jaderná mocnost, spojenec USA a protihráč Íránu v Afghánistánu) a Saúdskou Arábií (ideologické spory, boj o hegemonii v Perském zálivu, spojenec USA).

práce. Jejím cílem je podat systematický a mnohohrstevný obraz soupeření obou rivalů v širokém kontextu několika paralelních historických procesů, které podobu *Velké hry* aktivně formovaly, a to na základě komparace a přehledného chronologického postupu. Mezi ně patří vývoj mezinárodních velmocenských vztahů v průběhu 19. století a především užší rámec expanze Velké Británie v Indii a Ruska v Asii, dvou hnacích momentů *Velké hry*. Zasloužená pozornost bude věnována rovněž vnitropolitickému vývoji Íránu a jeho vnitřní transformaci v relativně moderní stát v průběhu 19. století. Výchozím momentem výkladu je rok 1798, rok Napoleonovy expedice do Egypta, která uvedla v pohyb britskou geopolitickou reakci zájem o Írán coby nárazníkový stát k ochraně koloniální říše v Indii. Práce je dovedena až do roku 1907, kdy byla uzavřena britsko-ruská smlouva o rozdělení vlivu v Íránu a *Velká hra de iure* ukončena. Její pokračování následujících *circa* 10 let až do zhroutení Ruska v I. světové válce a revoluci bylo jen další variací na již opakovaná témata.

V první kapitole bude prozkoumán vývoj geopolitického postavení Íránu do konce 18. století a celkové okolnosti vedoucí k rozpoutání *Velké hry*. Jedná se o dynastický nástup Qádžárovců a jejich snahu obnovit teritoriální jednotu íránské říše narušenou rozvratem poměrů po pádu Safíjovců (1722). Tato snaha však narazila na expanzivní postup Ruska, jež pronikalo do Zakavkazí (jako nástupiště proti Turecku a Íránu) a do regionu na březích Kaspického moře (obchodní a strategické ambice). Írán se rovněž ocitl v centru pozornosti britské Východoindické společnosti. Již v druhé polovině 18. století porazila Británie na indické půdě konkurenční koloniální velmoc Francii a zahájila budování subkontinentálního impéria na úkor upadající Mughalské říše, respektive států z ní odštěpených (např. Awadh). V dílčích

podkapitolách bude analyzována podoba vývoje vzájemných vztahů obou evropských velmocí s Íránem až do počátku 19. století.

Napoleon Bonaparte se snažil navázat na předchozí francouzské aktivity v Asii a rozpoutal velkolepou „východní politiku“ (okupace Egypta, diplomatické mise do Íránu) s cílem restituace indického koloniálního impéria a oslabení nenáviděné Velké Británie. Tyto ambice vytrvaly až do jeho porážky v Rusku roku 1812. Francie byla vyřazena z Velké hry a jedinými soupeři se staly Velká Británie s Ruskem. Rusko zahájilo razantní invazní politiku do Zakavkazí, kde narazilo na qádžárovské ambice o znovupodřízení si tradiční íránské sféry vlivu. Tento střet zájmů vyústil ve dva válečné konflikty, v nichž byl Írán poražen a které definovaly budoucí podobu rusko-íránských vztahů na dalších téměř sto let. Jak Napoleonova avanturistická politika, tak ruská expanze vyvolaly britskou geopolitickou reakci. Na scénu strategických koncepcí britského impéria vstoupil Írán coby ideový koncept nárazníkového státu sloužícího k ochraně Indie. Rovněž Velká Británie podnikla několik, v jejím případě diplomatických kroků, jimiž nastínila svou vizi vztahů s Íránem. O těchto událostech bude pojednávat druhá kapitola.

Třetí kapitola se bude zabývat dílčími problémy (*case studies*) v rámci „interludia“ Velké hry mezi ukončením rusko-perských válek (1829) a zintenzivněním průniku obou velmocí do Íránu (přelom 60. a 70. let 19. století). Rusko konsolidovalo svou moc v dobytém Zakavkazí a zkoumalo možnosti mocenské hry v Íránu dané výhodami z asymetrického mírového vyrovnání. Velká Británie pak urychlila tempo koloniálního záboru Indie a podnikla neúspěšný a tragický pokus o nahrazení Íránu Afghánistánem jako nárazníkovým státem. V afghánské otázce se však aktivně angažoval i sám Írán, který pod iredentistickými záminkami usiloval o uchvácení části afghánského území (tzv. herátské krize). Zde se dostal do sporu s

Velkou Británií, což vyústilo v omezený válečný konflikt a definitivní zřeknutí se nároků Íránu v Afghánistánu. Kapitola bude ukončena podrobnější analýzou ruské expanze ve Střední Asii, kterou povzbudila porážka Ruska v krymské válce (1856) a dočasné oslabení jeho role na evropské a „osmanské“ politické scéně. Masivní postup Rusů k vágně definovaným hranicím Íránu, Afghánistánu a Indie a z toho plynoucí akutní střet zájmů na asijské půdě alarmoval Brity a vedl k rozpoutání vrcholné fáze *Velké hry* o Írán v posledních třiceti letech 19. století.

Ta bude předmětem zájmu čtvrté kapitoly. Pozornost bude věnována jak metodám tak konkrétním výsledkům úsilí obou zemí o mocenský vliv v Teheránu. Na rozdíl od předchozích dekád se tentokrát oba soupeři, a především Velká Británie, zaměřili více na ekonomickou podobu expanze v podobě honby za jednostranně výhodnými koncesemi s vesměs negativním dopadem na íránskou společnost a ekonomiku. To přímo, byť velmi pomalu iniciovalo zrod vnitřní nacionalistické a protiimperialistické opozice v Íránu. Součástí kapitoly bude rovněž *case study* o druhém a neméně neúspěšném pokusu Velké Británie o průnik do Afghánistánu a s tím související završení fysické expanze v Indii, stejně tak jako ruské ve Střední Asii, jež obě skončily právě na afghánských hranicích.

V závěrečné kapitole se zaměříme na okolnosti vedoucí k ukončení britsko-ruského soupeření konvencí z roku 1907. Tomu bude předcházet pokus o zhodnocení a syntézu dosud získaných závěrů a jejich interpretaci, která následně přesáhne do závěru celé práce.

Poznámka k použité literatuře

Téma *Velké hry* bylo mnohokrát zpracováno v dílčích monografiích a okrajově probráno v pracích zabývajících se dějinami Íránu či celkově islámského světa.⁵ V česky psané literatuře je to dnes již zastaralá a překonaná, na svou dobu však solidní práce **Musila** (1937), dále pak **Gombár** (1999, 2005) a také velmi kvalitní *Dějiny Indie* (2003) z pera kolektivu předních českých specialistů. Problematiku Afghánistánu pro dané období (19. století) vyčerpávajícím způsobem zpracoval **Marek** (2006).

Pokud jde o publikované edice primárních diplomatických pramenů, vynikajícím počinem bylo především vydání části britské dokumentace pod edičním dozorem **Burella** a **Jarmana** (1997) a **Bardeta** a **Seayho** (2000). Základní diplomatickou dokumentaci nabízí **Hurrewitz** (1975). K dispozici je i většina dobových memoárových a cestopisných děl, často v současných reedicích. Zcela nedocenitelnou dodnes zůstává práce **Curzona** (1892).

Mnohem bohatší je literatura sekundární. Z prací o íránských moderních dějinách uvedme především **Sykese** (1930), **Averyho** (1965), a kolektivní *Cambridge History of Iran* /VII. svazek/, který zůstává zřejmě nejcenějším celkovým zpracováním moderních íránských dějin. Oblíbeným shrnutím moderních íránských dějin stále zůstává **Keddie** (poslední reedice 2006). V poslední době se objevila také řada prací věnující se qádžárovskému období, mj. **Amanat** (2004) či **Katouzian** (2000). Problematiku francouzských aktivit v Íránu řeší **Amini** (1999). Dobře je zpracována problematika ruské role ve *Velké hře* o Írán, kvalitními pracemi stále zůstávají **Atkin** (1980), **Bournoutian** (1992), **Kazemzadeh** (1968), **Kelly** (2002), v ruštině pak **Kulagina** (1980) a **Fadějev** (1960). Ruskou expanzi do Střední Asie přehledně zpracoval **Becker** (1968), částečně pak **Soucek** (2000) a **Geyer** (1987). Klasickými pracemi o

---

5 Plné názvy a vrocení knih a článků jsou uvedeny v bibliografii v závěru práce.

britsko-iránských vztazích jsou **Wright** (1985, 2004), dílčí zpracování vybraných etap nabízí **Wynn** (2004), **Ingram** (1979, 1981, 1992) a **Shahnavaz** (2004). Nezbytnou pomůckou je také syntéza ekonomických dějin Íránu v 19. století od **Issawiho** (1971). Populární, ač značně neobjektivní a mnohdy nepřesnou a zavádějící knihou o celkové historii *Velké hry* je **Hopkirk** (1994), ev. další díla tohoto autora.

Samostatnou kapitolou je těžce dostupná literatura v perštině. Vyjma obecných prací o dějinách qádžárovské epochy je nutno zmínit dílčí monografii **Mahmúda**, která vyčerpávajícím způsobem zpracovává britsko-iránské vztahy v 19. století. Vítaným zpestřením i cenným zdrojem informací a reálií je nejčtenější klasická kronika qádžárovské doby od **Fasá'ího**, která je k dispozici v anglickém překladu.

Velmi cennými se ukázaly i dílčí studie v člancích v odborných orientalistických časopisech, které byly mnohdy jediným zdrojem sekundárních informací pro období dosud nezpracovaná v monografiích. Máme na mysli především práce **Volodarskeho** (1983, 1985), **Aldera** (1972, 1974) a **Standishe** (1966, 1967).

Vysvětlení používaných toponym a poznámky k transkripci perštiny

Předkládaná práce je prací historickou a zároveň orientalistickou a nutně naráží na problémy v oblasti používání korektních, v odborné literatuře zavedených, či obecně srozumitelných a pokud možno přesných geografických pojmů, především v Asii. Na ploše celé práce se snažíme důsledně používat korektní výraz *Írán* namísto v 19. století běžnějšího výrazu *Persie*, a stejně tak adjektivum *iránský* (týkající se země a jejích obyvatel, např. *iránský politik*, *iránská armáda*, apod.).⁶ Adjektivum *perský* je

⁶ V perštině zní jméno země Írán, oficiálně však bylo sankcionováno až ve 20. letech 20. století za vlády Rezá Šáha Pahlaviho. Výraz *Persie* pochází ze jména jihoiránské provincie Párs (v

použito, je-li tak třeba, pouze v úzkém lingvistickém a etnickém kontextu, tedy v souvislosti s jazykem (*perština*) a národností (*Peršan*). Pokud je výjimečně použit dnes již zastaralý, a poněkud zavádějící výraz *Persie* ve významu *Írán*, je tak činěno z čistě stylistických důvodů, a pochopitelně pak v přímých citacích z anglických textů a pramenů, kde se tento výraz běžně vyskytuje. V některých případech je výrazu *Persie/perský* použito v souladu s územ běžným v odborné literatuře, např. u pojmu *rusko-perské války* (rusko-iránské konflikty v první čtvrtině 19. století). Pro obyvatele země je důsledně používán výraz *Íránci*, neboť přesahuje konkrétní většinové etnikum *Peršany* a zahrnuje i ostatní národy na iránském území.

Podle obdobné logiky jsou dále preferovány výrazy *Osmanská říše/osmanský/Osmané/osmanský Turek*. Pro 19. a začátek 20. století nepřesné výrazy *Turecko/Turek/turecký* jsou výjimečně použity opět ze stylistických důvodů. Hlavní město Osmanské říše (Istanbul) označujeme ve většině případů výskytu v češtině běžným a zavedeným výrazem *Cařihrad*. Pod pojmem *Střední Asie* rozumíme bývalou sovětskou Střední Asii, tj. území Kazachstánu, Kyrgyzstánu, Uzbekistánu, Turkmenistánu a Tádžikistánu. Jako synonymum výrazu Střední Asie je několikrát použit dnes již zastaralý, avšak v 19. století běžný výraz *Turkestán*.

V relevantní kapitole a v historickém kontextu 19. století je v textu dále opakovaně používán výraz *Turkmenie*, označující území obývané turkmenskými kmeny a odpovídající území dnešní Turkenské republiky a přiléhajících etnických turkmenských území v Íránu. Podobně je použit výraz *Kyrgyzie* oproti *Kyrgyzstánu* (současná nezávislá republika) a *Baškirie/Baškiristán*. Pod běžně používanými výrazy *Zakavkazí/zakavkazský* je myšleno území bývalých sovětských a dnes nezávislých republik Gruzie, Arménie a

---

novoperštině Fárs) a do evropských jazyků vešel přes starou řečtinu.

Ázerbajdžánu. Výraz *kaspický region* použitý v úvodu práce je relativně mladým pojmem dnes běžným především v jazyce politologických a bezpečnostních studií a označuje státní celky ležící na pobřeží Kaspického moře (Ruská federace, Ázerbajdžán, Írán, Turkmenistán, Kazachstán) v kontrastu s širěji chápanými regiony Střední Asie, Zakavkazí, eventuálně Blízkého východu.

Pro hlavní město Íránu používáme v češtině běžný výraz *Teherán* (namísto perského Tehrán), stejně tak počeštělé *Bagdád* (správně Baghdád), *Kandahár* (správně Qandahár) a *Baku* (správně Bakı). Jména ostatních íránských měst se snažíme důsledně přepisovat podle jejich fonetické podoby v současné novoperštině, a to i v případech, že se v česky psané odborné literatuře vyskytují v alternativní podobě (uvedena v závorce): tedy *Tebríz* (Tabríz), *Qazvín* (Kazvín), *Esfahán* (Isfahán) *Mešhed* (Mašhad), *Ardebíl* (Ardabíl) *Rešt* (Rašt), *Qom* (Kom), *Enzelí* (Anzalí), *Orúmije* (Urmije), *Kermán* (Kirmán), *Záhedán* (Záhidán), *Gorgán* (Gurgán).

Problematika přepisu toponym do latinky implikuje obecnější otázky transkripce perštiny použité v této práci a problém nejednotnosti přepisu původně arabských slov, především osobních jmen, v jejich perské fonetické podobě. Vzhledem k neexistenci jednotného a obecně závazného transkripčního systému z perštiny do češtiny, jenž by byl bez výjimek používán napříč celým spektrem česky psané odborné a populární literatury týkající se Íránu je výsledná podoba transkripce kompromisem, jenž jsme učinili s nejlepším svědomím arabisty a íránisty a za nějž přebíráme plnou zodpovědnost.

Při přepisu perských slov a jmen jsme se pokud možno co nejdůsledněji řídili jejich výchozí podobou v arabském písmu a v případě původně arabských slov pak běžnými změnami ve vokalizaci. Z řady konkrétních příkladů uveďme:

a) Arabská jména u Íránců (uvedena v závorce) přepisujeme podle jejich běžné novoperské výslovnosti: **Kerím** (Karím), **Náseroddín** (Násiruddín), **Mehdí** (Mahdí), **Hosejn** (Husajn), **Mohammad** (Muhammad), **Náder** (Nádir), **Ebráhím** (Ibráhím), **Esmá'íl** (Ismá'íl), **Rezá** (Riďá'), **Soltán** (Sultán), **Mortazá** (Murtaďá'), apod.

b) Arabský znak ق („qáf“, zadní čípkové „k“) přepisujeme v odborných textech běžným „Q/q“, tedy **Qádžár** (قاجار), nikoli „Kádžár“, stejně: Áqá (آقا), nikoli „Áká“ či „Ághá/Ágá“, apod.

c) Pro zjednodušení transkripce používáme jeden znak „‘“ (apostrof) pro arabské hrdelní hlásky „ع“ (ajn) a „ء“ (hamza), tedy např: **ší'a**, **Esmá'íl**, **Banú Ka'b**, apod.

d) S výjimkou délek u samohlásek nepoužíváme diakritická znaménka označující v odborných transkripcích z arabského písma do latinky souhlásky typické pro arabštinu, jež nejsou běžné v evropských jazycích a ani v mluvené perštině. V případě výskytu v textu zjednodušíme i přepis arabských interdentalních souhlásek, souhlásky „dž“ (*džím*) a hrdelní souhlásky „gh“ (*ghajn*, vyslovuje se přibližně jako francouzské ráčkované „r“). Viz následující tabulku:

Přepis odborný	Arabský znak	Přepis běžný	Přepis (výslovnost) v perštině
ḥ	ح	h	h
ṣ	ص	s	s
ḍ	ض	d	z
ẓ	ظ	z	z
ṭ	ط	t	t
ṭ/th	ث	t/s	s
ḍ/dh	ذ	d/z	z
ġ/gh	غ	g/gh	gh/q
ġ/dž	ج	dž	dž

I. Historické předpoklady Velké hry v 18. století

1. 1. Írán v 18. století

Do 18. století vstupoval Írán pod vládou posledního safíjovského šáha, bigotního a nepříteli schopného Soltána Hosejna (1694-1722). V zemi byl patrný všeobecný společensko-hospodářský úpadek a nestabilita zaviněná špatnou vládou Hosejnových předchůdců, kteří tyli z mimořádného státnického díla šáha Abbáse I. Velikého (1587-1629), jehož vláda představovala pro Írán příslovečný zlatý věk prakticky ve všech myslitelných oblastech. Upadající říši navíc zvenčí ohrožovaly nájezdnické či expanzivní choutky Osmanské říše, Afghánců a středoasijských sunnitských Uzbeků. Jako rozhodující se nakonec ukázala hrozba možná nejméně pravděpodobná- afghánské pašunské kmeny sídlící v oblasti města Kandaháru (součást Íránu od roku 1649), mezi nimiž se největšímu vlivu těšily kmenové svazy Abdalí a Ghilzaj. Kromě vysokého daňového zatížení, omezování moci místních náčelníků a násilného poutání rolníků k půdě byl důvodem k jejich nespokojenosti s íránskou nadvládou také náboženský útlak ze strany ší'itského kléru, který vyvrcholil právě za vlády netolerantního Soltána Hosejna. Odpor k Íránu ještě prohloubila vláda posledního íránského místodržícího Kandaháru Gurgína Šáhnáváze Chána (od r. 1704), gruzínského konvertity a někdejšího krále Kartlie Giorgiho XI. z dynastie Bagrationů, proslulého nejen osobní krutostí, ale i sklony k pijáctví a prostopášnostem. V roce 1709 propuklo v Kandaháru povstání v čele s náčelníkem nejmocnějšího ghilzajského kmene Hótak Mírem Vajsem. Gurgín Chán byl zabit, trestné safíjovské expedice poraženy a roku 1713 se v Kandaháru zrodilo fakticky nezávislé knížectví Ghilzajů. Podobným způsobem vzniklo

pak roku 1716 v severoafghánském Herátu kmenové knížectví Abdalíjů.⁷ Povzbuzeni postupujícím rozkladem říše a řadou dílčích vítězství nad Íránci zahájili Abdalíjové roku 1721 tažení přímo na hlavní město Esfahán. Současně s nimi vytáhli rovněž Ghilzajové vedeni synem a nástupcem Vajsovým Mírem Mahmúdem. Mahmúd přitáhl k Esfahánu a roku 1722 jej po osmi měsících obléhání dobyl a donutil Soltána Hosejna k abdikaci ve vlastní prospěch. Šáh Soltán Hosejn pak dožíval svůj život coby afghánský rukojmí a roku 1726 byl popraven. Během obléhání se ovšem podařilo z Esfahánu propašovat jeho syna, mladého, avšak zcela neschopného Tahmáspa II., který se v Mázendaránu prohlásil legitimním safíjovským šáhem. Mahmúdova neslýchaná krutovláda vedla k obecné nespokojenosti v afghánském vojsku a posléze k jeho odstranění umírněnějším bratrem Ašrafem roku 1729. Ten musel čelit nejen ruské a osmanské invazi do severního Íránu a Zakavkazí, ale i řadě domácích rivalů. Mezi nimi se nejúspěšněji prosadil *chán* (náčelník) turkmenského qizilbašského kmene Afšár a nesmírně schopný a houževnatý vůdce Náder Chán, který roku 1726 formálně vstoupil do služeb Tahmáspa II. (tituloval se jako Tahmásp Qolí Chán, tj. Tahmáspův otrok). Roku 1730 dobyl Esfahán, vytlačil osmanské Turky z Ázerbajdžánu a Hamadánu; v roce 1732 pak vypudil Afghánce z Kábulu. Téhož roku se cítil již natolik silným, že odstranil Tahmáspa II. a na jeho místo formálně jmenoval nezletilého Abbáse III. (1732-6), posledního nominálního vládce safíjovské dynastie. Této zástěrky se pak definitivně zbavil po konečné konsolidaci vlastní moci roku 1736, kdy se nechal korunovat šáhem Íránu.

Náder Šáh bývá tradičně považován za posledního orientálního dobyvatele klasického stříhu (ve stylu Mahmúda Ghazního, Čingischána, Timúra Lenka či Bábura); na domácí půdě

---

7 K vývoji v Afghánistánu viz Marek, J.: *Dějiny Afghánistánu*, str. 150-2.

pak za špatného vládce, který zplundroval zemi a zanechal ji zuboženou. Hlavní náplní jeho politické aktivity byla skutečně teritoriální a kořistnická expanze, která vyvrcholila roku 1739 nájezdem na indické hlavní město Dehlí (Dillí), jeho vyplněním a povražděním cca 20 000 obyvatel. Mnohem méně úspěšný byl Náder Šáh v Zakavkazí a Střední Asii a stejně tak se mu nepodařilo dobýt kýžená osmanská území v Iráku. Vyjma domovského Chorásánu a hlavního města Mešhedu Náder Šáh zbytek Íránu zanedbával a místo potřebného oddychu po letech zmatků a plenění zemi dále zatěžoval. Fiaskem skončila i jeho bezesporu pozoruhodná a ambiciózní náboženská politika. Náder Šáh byl coby Turkmen sunnitou a jako vládce ší'itské země usiloval o překlenutí tohoto rozporu. K tomu měl sloužit jím nově vytvořený mazhab nazvaný *dža'farí*, jenž by se zařadil po bok čtyř ortodoxních sunnitských mazhabů. Hlavou takto sjednoceného islámského náboženství měl být osmanský sultán, jenž by byl zároveň islámským *chalífou*. Tato snaha samozřejmě ztroskotala jak na odporu sultána, který odmítl připuštění kacířské ší'ý do lůna ortodoxie, tak na nesouhlasu ší'itských mas, pro něž byla jejich specifická náboženská příslušnost hlavním pilířem identity. Obecná nespokojenost s vládou Nádera Šáha nakonec vedla roku 1747 k jeho zavraždění.

Důsledkem byla opětovná desintegrace Íránu na panství jednotlivých mocipánů. Náderovi potomci udrželi ve svých rukou pouze domovský Chorásán. Po třech epizodických vládciích se zde roku 1750 etabloval Šáhroch Šáh Afšár, který se pod ochranou herátských Abdalíů udržel u moci až do roku 1796.

Nejvýznamnější silou v Íránu druhé poloviny 18. století se stal ze Šírázu vládnoucí Kerím Chán Zand (1750-79), předák malého kurdsko-lorského kočovného kmene Zand ze západoíránského pohoří Zagros.⁸ Jeho třicetiletá vláda nad západní polovinou Íránu (tj.

---

8 *The Cambridge History of Iran*, vol. 7., str. 64.

vyjma Chorásánu, kaspických provincií pod vládou Qádžárovců, pouze nominálně nárokováného Zakavkazí a Sístánu kontrolovaného místními balúčskými vůdci) bývá obvykle a do jisté míry oprávněně idealizována. Stinnou stránkou zandské epochy iránských dějin zůstávají především nákladné války s Osmanskou říší v Kurdistánu, neúspěšná expedice do Ománu a vnitřní boje s mocným západoiránským kmenem Bachtijárů a s arabskými kmeny v Chúzestánu. Legitimitu své vlády, a také pretence na vládu nad celým Íránem zaštitil Kerím Chán- podobně jako Náder Šáh- formálním poddanstvím vůči poslednímu příslušníku Safíjovské dynastie Esmá'ílu III. (zemřel v zapomnění roku 1773), za nějž vládl coby zplnomocněnec (*vakíl*), ačkoli soustřeďoval ve svých rukou prakticky neomezenou autoritu. Kerím Chán sice obnovil formální strukturu safíjovského dvora a oživil tradiční protokol, jeho ministři (vezíři) však nebyli více než výkonnými a plně loajálními úředníky a druhy vakílových volných chvil. Plně v Kerímových rukou ležela rovněž náboženská politika, v níž sledoval konvenční kurs tradičního ší'itského vládce. Předchozí rozvrat a náboženské experimenty Nádera Šáha ostatně moc ší'itského duchovenstva značně oslabily. Oporou armády byl pochopitelně Kerímův vlastní kmen Zandů a spojenecké kmeny z jejich zagorského sousedství (Lorové, Lakové, turečtí Qaragozlu, některé kurdské kmeny). Kerím Chán především pochopil, že skutečnou legitimizací jeho vlády musí být po více než čtvrtstoletí zmatků, tyranie a krveprolévání politika míru, bezpečí a snahy o společensko-hospodářskou prosperitu, spíše než apel na vyčpělé a v zapomnění upadající charisma Safíjovců. To se mu podařilo zklidněním bezpečnostních poměrů, znovuosídlením země díky návratu četných uprchlíků a širokou podporou obchodu a hospodářství, včetně aktivit křesťanských a židovských komunit či vstřícnou politikou vůči britským zájmům v Perském zálivu.

Kerímova smrt v roce 1779 přinesla opětovný pád země do spirály tuhých bojů o moc a vládu. Z několika pretendentů na vůdcovství byl nakonec nejúspěšnější Áqá Mohammad Chán Qádžár, který po 17 letech krvavých střetů sjednotil Írán a založil dynastii, jež se udržela do moci a do první čtvrtiny 20. století, přivedla zemi do moderní doby a definovala geografickou, jazykovou, kulturní a společenskou identitu Íránu, která je z velké části platná dodnes.

Původ Qádžárovců zůstává dodnes zahalen řadou tajemství; s největší pravděpodobností se jednalo element v rámci Oghuzské *konfederace*, jenž vstoupil na perskou půdu během migrace oghuzských Turků na západ v 11. století.⁹ Qádžárovcí nepředstavovali samostatný kmen, nýbrž klan v rámci jiného a většího oghuzského kmene, zřejmě *Baját*. Za prvního historicky zmíněného předka, od něž pak odvozovali svůj původ, bývá považován jistý Qádžár Noyan, původem zřejmě Mongol a *atabeg* (vojevůdce) ílchánského vládce Arghúna Chána (1284-91).¹⁰ Do dějin Íránu vstoupili Qádžárovcí v rámci tzv. *Qizilbašské konfederace* za vlády Safíjovců.¹¹ V této době rovněž došlo k rozdělení Qádžárovců na dvě rivalizující větve *Jucháří-báš* a *Ašáqa-báš*.¹² K jejich usmíření došlo teprve díky obratné sňatkové politice Áqá Mohammada Chána a jeho nástupce Fath Alího Šáha na přelomu 18. a 19. století. Největší vliv měl klan *Qoyunlu* z *Ašáqa-báš*, z něž pocházela vládnoucí dynastie, následován konkurenčním klanem *Develu* (*Jucháří-báš*), z jehož řad vzešlo množství vysokých hodnostářů qádžárovského dvora a manželek šáhů. Vlastním zakladatelem qádžárovské moci na prahu novověku byl Fath Alí Chán Qádžár Qoyunlu (?1685-1726), jenž byl po pádu Esfahánu

9 Tamtéž, str. 104.

10 Tamtéž, str. 104; *EI2*, heslo *Qādjār*, vol. 4., str. 387.

Ílchání- dynastie mongolského původu vládoucí v Íránu a Iráku v letech 1256-1335.

11 Qizilbaši (tur. „červená hlava/čapka“)- konfederace turkických kmenů organizovaná safíjovským vládcí coby loajální opora jejich moci.

12 *The Cambridge History of Iran*, vol. 7., str. 106.

roku 1722 jmenován *vakílem* safíjovského šáha Tahmáspa II. V listopadu roku 1726 byl za nevyjasněných okolností zavražděn, zřejmě jako nepohodlný konkurent Nádera Chána Afšára a jeho spojence Mohammada Hosejna Chána Qádžára Develu, nejmocnějšího muže v severoíránském Mázendaránu a guvernéra jeho hlavního města Asterábádu.¹³ Nástupcem Fath Alího Chána se stal jeho syn Mohammad Hasan Chán Qádžár Qoyunlu. Roku 1744 dobyl na M. Hosejnovi Chánovi Asterábád a navzdory Náderovým pokusům o jeho vyhnání zůstal pánem města. Roku 1754 porazil afghánského vládce Ahmada Šáha Durráního, který se pokusil o dobytí severního Íránu, v roce 1756 pak zvítězil nad Kerímem Chánem v Esfahánu. V únoru roku 1759 byl však po prohrané bitvě s tímtéž protivníkem zabit na útěku a Asterábád se vrátil do rukou M. Hosejna Chána Develu. Synové M. Hasana Chána Qoyunlu pak byli drženi coby rukojmí na Kerímově dvoře v Šírázu či u M. Hosejna Chána v Asterábádu. Jeho sestra Chadídže Begam byla pak provdána za samotného Keríma Chána. Nejvýznamnějším ze synů Mohammada Hasana Chána byl Aqá Mohammad Chán Qádžár Qoyunlu (?1742-97), jež byl v pěti letech na popud Náderova následníka Ádela Šáha Afšára (vládl 1747-8) zajat a vykastrován. Po otcově smrti byl Aqá Mohammad Chán zajat a držen v Šírázu, kde se nicméně těšil mimořádně humánnímu a vstřícnému zacházení, mimo jiné i díky podpoře Chadídži Begam. S její pomocí po Kerímově smrti v roce 1779 uprchl do Mázendaránu a zahájil reconquistu původních držav Qádžárovců v severním Íránu a boj o nadvládu nad celou zemí. Nejprve se chopil moci v Asterábádu a konsolidoval své postavení v Mázendaránu, roku 1782 pak podnikl invazi do Gílánů ovládaného Hedájatolláhem Chánem, původním spojencem Qádžárovců, jenž je však zradil ve prospěch Keríma

¹³ Tato provincie se dnes nazývá Mázendarán a její hlavní město (bývalý Asterábád) se jmenuje Gorgán. V následujícím textu budeme pro celou epochu Velké hry používat pro město výraz Asterábád a pro provincii Mázendarán.

Chána Zanda. Roku 1784 byl nucen čelit velmi nebezpečné invazi Kerímova nástupce Alího Moráda Chána Zanda, již však úspěšně odrazil. Následujícího roku pak využil jeho smrti a dobyl Esfahán. Roku 1786 vítězně vstoupil do Teheránu, který učinil svým hlavním městem. Od tohoto okamžiku se rovněž začal považovat za vládce celého Íránu, ačkoli odmítl přijmout šáhovský titul, a to až do okamžiku, kdy bude v jeho rukou ležet celá země, tj. veškeré původní safíjovské državy. Téhož roku byl také nucen podniknout druhou a tentokrát definitivní invazi do Gílánu, kde se mezitím vrátil k moci Hedájatolláh Chán, zřejmě s tajnou podporou Rusů. Hlavním protivníkem Aqá Mohammada Chána zůstali nyní zandovští vládci v Šírázu. Po vraždě Dža'fara Chána Zanda a pětíměsíční občanské válce se tam v květnu roku 1798 chopil moci Lotf Alí Chán Zand. Ačkoli Šíráz byl Qádžárovcí dobyt roku 1792, Lotf Alí Chán unikal ještě další dva roky, než byl v listopadu roku 1794 zrazen, dopaden ve východoiránském Bamu a vydán do přemožitelových rukou. Ten jej nechal znásilnit svými otroky, oslepit a posléze odvléci do Teheránu, kde byl umučen k smrti.¹⁴ Roku 1795 podnikl Áqá Mohammad Chán výpravu do Zakavkazí, během které velmi brutálně vyplnil a zdevastoval hlavní město Gruzie Tbilisi. Při návratu z Kavkazu se Áqá Mohammad Chán nechal roku 1796 v ázerbajdžánském Ardebílu pod kupolí hrobky Šejcha Safího korunovat perským šáhem, čímž pouze legitimizoval a formálně potvrdil *status quo* momentálně panující v Íránu- zemi téměř kompletně sjednocené pod vládou Qádžárovců. Poslední provincií, jež v ní dosud nebyla začleněna, byl Chorásán, kam se Áqá Mohammad Šáh vypravil vzápětí po korunovaci. Pochopiv zbytečnost jakéhokoli ozbrojeného odporu proti triumfujícímu Qádžárovcí, vydal se mu třiašedesátiletý Šáhroch Šáh Afrár naproti a vzdal se do zajetí, v němž byl krutým mučením přinucen přiznat

---

¹⁴ Tamtéž, str. 125.

skrýš Náderova pokladu z indického tažení. Zemřel pak během zpáteční cesty do Teheránu v severoíránském městě Damghán. Áqá Mohammad Šáh poté vstoupil do nechráněného Mešhedu nikoli ovšem jako vítězný dobyvatel, ale po vzoru Abbáse I. Velikého jako ponížený a zemi líbající poutník k hrobce ší'ítského světce Emáma Rezy. Zde zřejmě zamýšlel pokračovat v tažení směrem na Herát, eventuálně do Střední Asie, byl však dostižen zprávou o stažení ruských vojsk ze Zakavkazí po smrti carevny Kateřiny II. Veliké a nástupu Pavla I. Rozhodl se tedy využít situace a znovu se pokusit dobytí Zakavkazí.¹⁵ V červnu roku 1797 vyrazil z Teheránu a jako první „zastávku“ tažení zvolil chánát Qarabagh (Karabach, dnešní *Náhorní Karabach*, arménsky *Arcach*), kde chtěl přinutit k poslušnosti jeho ambiciózního vládce Ebráhíma Chalíla Chána. Ten však uprchl do Daghestánu a šáh tak bez boje vstoupil do pevnosti v hlavním městě Šúša (u dnešního Stěpanakertu), kde byl však díky shodě shodě nešťastných okolností 16. června 1797 zavražděn. Jak praví íránský kronikář 19. století:

„Tři dny poté (tj. po příjezdu do Šúšy, pozn. autora) vypukla hádka mezi gruzínským sluhou jménem Sádeq a komorníkem Chodádádem Esfaháním. Křičeli na sebe tak hlasitě, že se šáh rozčílil a nařídil jejich popravu. Sádeq Chán Šaqáqí, jeden z hlavních vojevůdců (Kurd, pozn. autora) se přimlouval za jejich omilostnění, ale nebyl vyslyšen. Šáh nicméně odložil popravu až na sobotu, neboť toto se stalo v páteční večer, a nespoutané je poslal zpět konat své povinnosti v paláci. Ti však ze zkušenosti věděli, že to, co šáh nařídil, bude vykonáno a rozhodli se jednat. Poté, co se šáh uložil ke spánku, v doprovodu komořího Abbáse Mázendaráního, s nímž byli domluveni, vstoupili do komnat jeho Výsosti a dýkou a noži jej ubodali. Spiklenci poté sebrali truhlu se šáhovými klenoty.

---

¹⁵ Tamtéž, str. 133.

náramek vykládaný diamanty, meč vykládaný drahokamy a dva legendární diamanty „Moře Světla“ (Darjá-je Núr) a „Koruna luny“ (Tádž-e máh) a předali je Sádequ Chánovi Šaqáqímu. Ten pak vzal vrahy pod svou ochranu a ještě touž noc uprchl do Tebrízu.“¹⁶

Qádžárovská moc tím byla vystavena těžké zkoušce. Hrozilo to, co následovalo prakticky pokaždé během posledních 80 let v íránských dějinách- kolaps státu po smrti vůdce a občanská válka jednotlivých pretendentů moci. Dílo A. M. Šáha se však ukázalo stojícím na pevných základech a moc přešla do rukou designovaného šáhova nástupce, jeho synovce Bábá Chána, který se chopil vlády jako Fath Alí Šáh Qádžár (1797-1834).¹⁷ Po porážce jediného nebezpečnějšího vyzyvatele- již známého Sádeqa Chána Šaqáqího, který byl nucen vydat mrzce nabyté qádžárovské korunní klenoty, konsolidoval Fath Alí svou moc a 21. března 1798, tedy na *nourúz* (íránský nový rok) sám sebe v paláci Golestán v Teheránu korunoval šáhem.

Již jsme uvedli, že jedním z cílů Áqá Mohammada Šáha bylo dobytí Zakavkazí a jeho opětovné začlenění do íránského státního organismu. Šáh totiž Zakavkazí považoval za nedílnou součást Íránu stejně jako například Fárs či Chorásán. Nejlépe to ostatně sám vyjádřil v dopise gruzínskému králi Ereklemu II. ze srpna 1795:

„Šáh Esmá’íl Safaví vládl nad provincií Gruzie. Když jsme po smrti krále (míněn otec A. M. Chána Mohammad Hasan Chán,

16 Fasá’i: *History of Persia under the Qajar Rule*, str. 73-74.

17 Narodil se v květnu 1769 v Damghánu, byl synem šáhova bratra Hosejna Qolího Chána Qádžára Qoyunlu Džahánsúze („Palič světa“, zemřel roku 1777). Na počest svého praděda byl pojmenován jako Fath Alí Chán Qádžár Qoyunlu, do nástupu na trůn znám pod druhým jménem Bábá Chán. A. M. Chán se, navzdory kastraci oženil s jeho matkou a tím se formálně stal jeho otcem. 21.3. 1786 jmenován následníkem trůnu („walí al-ahd“), v rozmezí let 1788-9 se mu narodilo prvních 5 synů, mj. budoucí korunní princ Abbás Mírzá, 1793 jmenován guvernérem Šírázu. Pro bližší údaje viz Amanat, A.: *Fath-Alí Shah Qājār*, in. *Encyclopaedia Iranica*, vol. IX, str. 407-421.

zemřel r. 1759, pozn. autora) *zahájili boj o kraje Persie, nevstoupili jsme na toto území. Poněvadž nyní leží již většina perských provincií v našich rukou, v souladu s dávným právem musíš považovat Gruzii za součást říše a předstoupit před náš majestát. Musíš nás ubezpečit o své poslušnosti, pak zůstaneš místodržícím. Jestli to neuděláš, dopadneš jako ostatní.*¹⁸

Po pádu Safijovců a intermezzu turecké okupace připadlo Zakavkazí za vlády Nádera Šáha opět Íránu. Ve skutečnosti se zde etablovalo několik menších a více či méně tradičních autonomních útvarů jen nominálně závislých na íránských vládci.

Nejvýznamnějším z nich bylo starobylé gruzínské království pod vládou domácí dynastie Bagratovců (Bagrationi), od roku 1569 perská provincie *Gordžestán*. Tu tvořily pouze východní historické regiony Kartlie s hlavním městem Tbilisi a Kachetie s centrem v Telavi. Západogruzínská Imeretie s hlavním městem Kutaisi byla autonomním královstvím poplatným Cařihradu, zbytek země pak přímou součástí Osmanské říše (tj. Adžárie s centrem v Batumi a jižní část Gruzie v okolí města Achalciche). Po vyhnání osmanských Turků roku 1735 připadla podle gendžské smlouvy mezi ruskou carevnou Annou a Náderem Chánem rozdělená Gruzie zpět k Íránu. V Kartlii držel trůn Turky dosazený Taimuraz II. (1732-44), zatímco Kachetii spravoval íránský místodržící Kilidž Alí Chán. Korunní princ Erekle II. (narozen 1720) mezitím získával ostruhy v trestných výpravách proti vzbouřeným kmenům vysokého Kavkazu a také ve vojenských taženích Nádera Šáha, včetně indického dobrodružství. Náderova avanturistická politika pochopitelně vyžadovala obrovské finanční prostředky a těžké zdanění obyvatelstva se v tomto případě nevyhnulo ani Gruzii, což vedlo roku 1744 k řadě revolt, jež byly potlačeny spojenými íránsko-gruzínskými vojsky. Jako ocenění za

---

18 Fasá'í: str. 66.

příkladné plnění vazalských povinností pak nechal Náder Šáh Taimuraze korunovat kartlijským králem a jeho syna Erekleho králem kachetským. Po smrti Nádera Šáha roku 1747 využili oba králové mocenského vakua způsobeného anarchií v Íránu a ruským stažením z Kavkazu a pokusili se z Gruzie vybudovat regionální mocnost.¹⁹ Úspěšně čelili nejen domácím revoltám a útokům kavkazských horalů, ale navíc si podřídili malý sousední chánát Gendže a získali významný vliv v dalším chánátu- Qarabaghu. Po smrti Taimuraze II. roku 1762 přešla koruna na Erekleho II., který se tak stal vládcem sjednocené a národnostně velmi pestré Gruzie. Etničtí Gruzíni v ní totiž tvořili jen něco málo přes polovinu obyvatel, o zbytek se dělili Arméni, Oseti a množství kočovných či polokočovných turkických kmenů. Za Erekleho vlády také, přímo úměrně k oslabení vztahů s Íránem, vzrůstal v Gruzii ruský vliv, primárně díky přeorientování gruzínského zahraničního obchodu do Ruska, postupem času však i v politické a intelektuální rovině, zejména po nástupu carevny Kateřiny II. Veliké (1762-96), která obrátila zájem ruské zahraniční politiky k východu. Roku 1768 se gruzínští vojáci objevili v řadách ruské armády ve válce s osmanskými Turky na Balkáně a Krymu, za což Rusko Ereklemu II. přislíbilo ochranu v případě tureckého útoku na Gruzii. Ještě nadšenějším stoupencem spojení s Ruskem byl imeretský král Solomon I. (1752-65, 1768-84), který se osmanskými Turky coby jejich bezprostřední soused pochopitelně cítil mnohem víc ohrožen nežli Erekle II. Roku 1769 se vypravil do Tbilisi a spolu s Ereklem požádal Rusko o zohlednění gruzínských zájmů v případě rusko-turecké smlouvy.²⁰ V roce 1773 se pak Erekleho syn Levan a gruzínský pravoslavný patriarcha (katholikos) Antoni vypravili do Petrohradu s žádostí a ruskou ochranu- tj. faktické ustavení ruského protektorátu. V petici požadovali umístění ruského kontingentu o

19 Sunny, R. G.: The Making of the Georgian Nation, str. 55.

20 Tamtéž, str. 58.

síle čtyř tisíc mužů v Gruzii, ponechání bagrationské dynastie na trůně, vojenský útok na Achalciche a jeho připojení ke Gruzii a garanci autokefality gruzínské pravoslavné církve. Žádost však přišla v nevhodný okamžik. Carevna zrovna čelila povstání Jemeljana Pugačeva a byla zapletena do složitých diplomatických jednání s osmanským Tureckem. Ta vyvrcholila 10. července 1774 uzavřením mírové smlouvy v dobrudžské vesnici Küçük Kajnardže, v níž Rusko potvrdilo nedotknutelnost osmanského panství na Kavkaze (tj. podřízenost Imeretie a držení achalcišského pašaliku) a jednalo tudíž zcela v rozporu s gruzínskými zájmy a požadavky. To však neodradilo Erekleho II., obklíčeného nepřátelsky naladěnými muslimskými státními útvary, od pokračování v dosavadním diplomatickém kursu. Jeho vrcholem bylo 24. července 1783 podepsání *Georgijevského traktátu*- smlouvy, podle níž se Gruzie stala ruským protektorátem. Od tohoto okamžiku měl být v Gruzii trvale umístěn ruský vojenský kontingent, Gruzie nemohla uzavřít spojení s nikým jiným, než s Ruskem, zahraniční a obranná politika země měla být sladěna s ruskými zájmy, Rusko se zavázalo k obraně Gruzie a zasazování se o vrácení gruzínských území pod nadvládou Osmanů, katholikos se stal plnoprávným členem *Sv. synodu* ruské pravoslavné církve a Erekleho nástupci na trůně museli žádat o investitu do Petrohradu. Roku 1784 byla zahájena stavba gruzínské vojenské dálnice přes kavkazské průsmyky Darjál (pod horou Kazbek) a Džvari. Na jejím ruském počátku bylo vybudováno nové posádkové město příznačně pojmenované Vladikavkaz. Ani uzavření smlouvy však nedonutilo Rusko k dodržování svých závazků. Roku 1787 byla ruská vojska k vůli válce s osmanským Tureckem z Gruzie stažena. Roku 1791, obávaje se možného vpádu Áqá Mohammada Chána Qádžára, jenž dlel toho času v nedalekém Tebrízu, požádal Erekle II. o návrat vojáků, avšak nebyl vyslyšen. Rusko nezasáhlo ani roku 1795, kdy Áqá

Mohammad Chán Gruzii skutečně a obzvláště brutálně napadl.

Íránskému tažení do Gruzie předcházela již citovaná písemná výzva Ereklemu II. k přijetí šáhovy suverenity. Následující události vyslyšíme přímo z úst perského kronikáře:

„Erakli Chán ve své odpovědi poukázal na to, že neuznává jinou vládu, než vládu ruské carevny. Jakmile to šáh uslyšel, zanechal na místě (v Gendže, pozn. autora) malý kontingent a osobně se vypravil do Tiflisu, hlavního města Gruzie. Několik dní předtím vydal nařízení levému křídlu své armády, aby se k němu připojilo. V Gendže pak přibral i pravé křídlo. Ačkoli množství bojovníků bylo zmenšeno o ty, které zanechal v Jerevanu a Šúše, i tak jich bylo na 40 000. Tifliský emír (tj. Erekle II., pozn. autora) se připravil na bitvu asi čtyři míle od města. Šáh rozkázal, aby část armády vyrazila proti Gruzínům. Ti- poraženi- se stáhli do ochrany tifliské citadely. Poté Erakli Chán sebral svou rodinu a uprchl do Kachetie. Armáda vstoupila do města a zabila vojáky, kteří byly vzati jako rukojmí v bitvě. Bylo zatčeno i několik kněží. Byli svázáni a hozeni do řeky. Protože začínala zima, bylo dobytí Gruzie odloženo na pozdější dobu. Po devíti dnech pobytu ve městě vyrazila šáhova armáda na pochod do Gendže. Asi 15 000 chlapců, děvčat a mladých panen bylo odvedeno z Tiflisu. Ve svých úřadech byli potvrzeni Džavád Chán Qádžár, guvernér Gendže, a Mohammad Chán Qádžár Zeyádlu v Jerevanu. Vzhledem k tomu, že Zakavkazí bylo považováno za dobyté, přikázal šáh rozložení zimního tábora v Moghánské stepi poblíž soutoku řeky Kury, jedné z nejkrásnějších řek Gruzie, a řeky Arasu. Během této doby se mu vzdala většina rebelů v Arménii, Gruzii a Šírvánu.“²¹

---

21 Fasá'í: str. 66-7.

Kateřina II. Veliká sice poslala do Gruzie menší ruský kontingent pod vedením hraběte Valeriana A. Zubova, ten byl však odvolán po nástupu Pavla I. roku 1796 a král Erekle byl opět ponechán bez ochrany. Zemřel 11. ledna roku 1798 a byl pohřben vedle svých předchůdců v nejsvatější gruzínské katedrále *Sveti Cchoveli* v Mcchetě u Tbilisi. Ani jeho nástupce Giorgi XII. (1798-1800), který byl nadto oslabován vnitřním bojem o moc, neměl jinou možnost, než pokračovat v proruské politice Erekleho a nakonec sám požádal o připojení Gruzie k carské říši. To bylo sankcionováno manifestem cara Pavla I. v prosinci 1800. Giorgi XII. byl detronizován a 9. ledna 1801 zemřel. Gruzínská monarchie byla zrušena, dynastie Bagrationů sesazena a země včleněna do ruského impéria; to vše bez jakýchkoli konsultací s gruzínskými společensko-politickými špičkami, ať už v Tbilisi či v Petrohradu. Jeden z nejstarobylejších a nejpozoruhodnějších států světa tak přestal na příštích 190 let existovat.

Mnohem pestřeji vypadala v 18. století mapa východního Zakavkazí rozděleného na několik malých chánátů pod nadvládou převážně turkmenských dynastií. Na území dnešního Ázerbajdžánu se na troskách někdejšího Šírvánského chánátu- od 9. do 16. století fakticky nezávislého státního celku začleněného poté do safíjovského impéria- etablovaly následující útvary: Šírván (hl. město Šamachí), Šeki, Derbent-Qobbe a Baku.

Nejsilnějším chánátem po ekonomické i vojenské stránce byl Derbent-Qobbe, faktický „regionální hegemon“ pod vládou Alího Chána Qáitáqa Qobbá'ího, původem z daghestánského národa Avarů. Nejmenší mocenskou základnou naopak disponovalo Baku, víceméně městský stát, jež ovšem kvetlo ekonomicky, a to jako křižovatka transitního obchodu mezi Íránem, Zakavkazím a Ruskem a coby producent soli a velmi ceněné nafty. Ta byla lukrativní

komoditou již v 18. století; vyjma svícení a topení se používala i v lékařství, k promazávání mechaniky a také k podporování housenek bource morušového k produkci hedvábí. Chánát disponoval rovněž extenzivním zemědělstvím, jež bylo nejproduktivnější v celém Zakavkazí.

V Arménii vedle sebe v 18. století fungovaly čtyři menší státy- chánáty Jerevan, Nachičevan, Qarabagh a Gendže. Celek doplňovalo malé a slabé Tálešské knížectví na kaspickém pobřeží v dnešním jižním Ázerbajdžánu. Nejslabším chánátem byl Gendže, vlastně gruzínský protektorát, následován nehostinným a slabě zalidněným Nachičevanem. Mocností zde byl naopak qádžárovským klanem Zeyádlu ovládaný Jerevan, největší a nejbohatší město Zakavkazí (cca 100 000 obyvatel).²² Hlavní zdroj bohatství chánátu ležel v obchodních aktivitách, jež byly ovládány arménskou menšinou tvořící zhruba pětinu jeho obyvatel.

Etnické a náboženské složení regionu bylo velice pestré. Většinu obyvatel tvořili turkofonní muslimové, převážně ší'itského vyznání, vyjma Šírvánu a Šeki, kde převažovala sunna. K ší'i se hlásili rovněž ve městech usedlí Peršané (v Jerevanu a Baku), kočovné turkmenské kmeny a Kurdové; naopak kavkazští horalé byli tradičně sunnité, což vytvářelo místy smíšené populace a vedlo k mezikonfesním střetům. Největší křesťanskou menšinou byli Arméni, v Gendže žil větší počet Gruzínů. Vyjma Šeki měly všechny chánáty židovské menšiny.

S již uvedenou výjimkou Jerevanu a Qobbe procházely všechny chánáty ke konci 18. století fází hlubokého společenského a ekonomického úpadku a vnitřní nestability a jejich další existence byla pouze otázkou výsledku měření sil mezi Ruskem a dynamicky expandujícím Íránem Áqá Mohammada Chána Qádžára.

---

22 Atkin, M.: *Russia and Iran 1780-1828*, str. 11.

Ten se na Kavkaz vypravil na jaře roku 1795 s armádou o síle zhruba 60 000 mužů a dosáhl přinejmenším formálního podrobení všech zakavkazských chánátů vyjma Qarabaghu, jehož odbojný vládce Ebráhím Chalíl Chán dokázal úspěšně vzdorovat qádžárovské přesile; a již zmíněného Gruzínského království, které alespoň zdevastoval a příslovečně plivl do tváře téměř všemocného Ruska, jež nebylo schopno dostát závazku ochrany svého maličkého zakavkazského protektorátu, *nota bene* pravoslavného souvěrce. Další expedici podnikl šáh o dva roky později. Jejím primárním cílem bylo potrestání vzpurného Ebráhíma Chalíla Chána, jenž byl však svržen převratem proqádžárovských elementů a nucen uprchnout ze Šúšy do Daghestánu. Hlavní město bylo posléze obsazeno šáhovou armádou a chánát navrácen pod žezlo Íránu. Další průběh kampaně však přerušila tragická šáhova smrt tři dny po dobytí Šúšy. Primárním problémem se stalo hladké předání moci do rukou designovaného Fath Alího a zabránění rozvratu země. Zakavkazí bylo vyklizeno a na následujících šest let, tedy do vypuknutí rusko-perské války roku 1803 se stalo jakýmsi územím nikoho mezi váhajícím Ruskem a konsolidujícím se Íránem, jehož zůstávalo formální součástí.

1. 2. Rusko a Írán v 18. století

Vzájemné kontakty Ruska a Íránu měly až do počátku 18. století sporadický charakter. Cestu carské říše na východ otevřelo dobytí Kazaňského a Astrachaňského chánátu v roce 1552, resp. 1556 a jejich začleněním do ruského státu za vlády cara Ivana IV. Hrozného. Vojenské expedice proti Kazani byly podniknuty již v letech 1545 a 1547. Po více jak rok trvajícím obléhání obsadila v srpnu 1551 několikanásobně silnější ruská přesila hlavní město chánátu a učinila ze země faktický protektorát Moskvy pod vládou loutkového režimu. Převrat protiruské kliky o rok později pak dovedl Ivana IV. Hrozného k rozhodnutí Kazaň definitivně podrobit.²³ Podobné záminky, tedy zásahu do vnitřního boje o moc, využil car i v případě Astrachaně, jejíž dobytí roku 1556 prezentoval jako intervenci ve prospěch proruských sil. Zisk této tradiční křižovatky obchodních cest mezi východem a západem a brány do Kaspického moře měl mimořádný význam pro následující ruské pronikání do Persie a Střední Asie. Roku 1598 byl podroben rovněž Sibiřský chánát a začalo velkolepé ruské tažení do řídce osídlených „území nikoho“ severovýchodní Asie. V roce 1604 byl založen Tomsk, 1628 Krasnojarsk, roku 1652 pak Irkutsk. Již v roce 1647 dorazili ruští kozáci ke břehům Tichého oceánu a založili město Ochotsk. Souběžně docházelo i k tlaku směrem jižně od Sibíře do pásma dnešních kazašských stepí. Mezi lety 1716 a 1719 byla na horním toku Irtyše založena tři posádková města- Omsk, Semipalatinsk a Ust'-Kamenogorsk. Zde se Rusové dostali až do zájmových sfér Číny, což mělo za následek řadu drobných pohraničních konfliktů. K přesnějšímu vymezení rusko-čínské hranice došlo až roku 1727.²⁴ Ve stejné době se Rusko pokoušelo

---

23 Yemeljanova, G.: *Russia and Islam*, str. 30.

24 Roux, J.-P.: *Dějiny Střední Asie*, str. 315.

proniknout i na Kavkaz, a to prostřednictvím hojně zakládaných kozáckých kolonií (*stanie*) podél řeky Terek. Posledním zbytkem někdejšího mongolského Čingischánova impéria, respektive jeho nástupnických států na evropské půdě tak zůstal Krymský chánát, od roku 1475 vazalský stát Osmanské říše. Dobytím povolžských chánátů a severního pobřeží Kaspického moře se Rusko stalo faktickým sousedem Safíjovské říše.

Expanzí na Sibiř navíc získali Rusové nové obchodní komodity luxusního charakteru (kožešiny, jisté množství drahých kovů), jejichž potenciálním odběratelem byl právě íránský trh. Obchodní styky se Safíjovskou říší byly navázány prostřednictvím několika diplomatických poselstev již v první polovině 17. století. Za vlády šáha Abbáse I. Velikého přibýly do Esfahánu tři ruské mise, v letech 1618, 1623 a 1626, roku 1648 pak došlo k cestě íránského vyslance do Moskvy. Na ni navázala roku 1654 velkolepá expedice zvláštního ruského vyslance knížete Lobanova-Rostovského do Íránu. Hlavním zprostředkovatelem vzájemných vztahů se stala arménská komunita, která využila četných kontaktů na obou stranách hranice a privilegovaného postavení, jež měla v íránském zahraničním obchodu. Podobně významnou pozici získali Arméni brzy i v Rusku. Roku 1639 byla doložena prosperující komunita Arménů v Astrachani s vlastními sklady a kostelem.²⁵ V únoru roku 1666 pak dorazila do Moskvy delegace arménských prominentů z Nové Džolfy,²⁶ jež 31. května 1667 uzavřela s ruskými autoritami smlouvu o vzájemném obchodu. Na jejím základě byla Arménům přiznána práva tranzitního obchodu přes Astrachaň a Archangelsk do Evropy a opačným směrem s uvalením 5% daně na

---

25 Hovannisian, R. (ed.): *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, vol. II, str. 84.

26 Džolfá-je nou, předměstí Esfahánu, kam byla šáhem Abbásem I. Velikým přemístěna velká komunita Arménů z vesnice Džolfá, ležící na dnešní hranici Íránu a Nachičevanské oblasti Ázerbajdžánu.

zboží *ad valorem* a monopol na obchod s íránskými výrobky v Rusku. Hlavními komoditami byly kožešiny, hedvábí a tkaniny.²⁷ To vedlo k rozkvětu arménských komunit v hlavních městech ruské říše včetně Moskvy, která brzy získala vlastní arménský kostel a manufakturu na zpracování kůží. Díky zkušenostem v mezinárodním obchodu, rozsáhlým kontaktům a mimořádným jazykovým dispozicím se Arméni začali záhy uplatňovat i v ruských státních službách, především diplomacii, podobně jako v Íránu či v Osmanské říši.

Novou epochu ve vzájemných vztazích s Íránem zahájil car Petr I. Veliký, jehož hlavním zahraničně-politickým cílem byla teritoriální expanze Ruska. Car usiloval o vymanění své země z izolace dané její zeměpisnou polohou získáním přístupu k nezamrzajícímu moři a vybudováním obchodního a vojenského přístavu jak v Baltském, tak v Černém moři. Roku 1689 se připojil k velké koalici papeže, Rakouska, Polska a Benátek ve válce proti Osmanské říši, která mu po uzavření míru v Cařihradu v roce 1700²⁸ vynesla držení černomořského přístavu Azov²⁹ a rovněž místo v koncertu evropských velmocí. Uzavřením míru s osmanskými Turky si Petr I. Veliký uvolnil ruce pro následující konfrontaci s dosavadním hegemonem baltského prostoru Švédskem, v té době pod vládou mimořádně schopného a velmi ctižádostivého Karla XII. Mocenský střet, jenž vešel do dějin jako *Severní válka*, definitivně skončil mírem v Nystadu roku 1721. Poražené Švédsko muselo vyklidit Livonsko, Estonsko a část Karélie. Rusko se stalo evropskou velmocí prvního řádu (tj. schopné samostatné velmocenské politiky bez potřeby spojenců, podobně jako Velká

---

27 *The Cambridge History of Iran*, vol. VI., str. 474.

28 Pouze mezi carem a sultánem, ostatní mocnosti koalice uzavřeli s Osmanskou říší mír již v lednu 1699 ve Sremských Karlovcích v dnešním Srbsku.

29 Pouze do roku 1711, kdy byl Azov ztracen ve prospěch Osmanské říše.

Británie a tehdejší Francie), definitivně se uchýtilo na baltském pobřeží a navíc získalo první housle v obrovském, avšak destabilizovaném Polsku.

Druhou, neméně důležitou prioritou Petrovy zahraniční politiky byla otázka vztahů s východem. Již roku 1717 vyslal car do Íránu diplomatickou (a špionážní) misi pod vedením mladého a schopného důstojníka Artemije Voliňského. Jejím úkolem bylo co nejúplnější zmapování vnitřních poměrů v upadající Safíjovské říši, prospekce obchodních možností, především na poli výnosného obchodu s hedvábím, a také prozkoumání případného spojení Íránu a Ruska proti Osmanům, kteří představovali největší překážku kýžené ruské expanzi v Černomoří. Volyňskému se podařilo uzavřít smlouvu povolující ruským kupcům volný obchod na íránském území a získat množství informací, na jejichž základě pak Petr. I. Veliký formuloval svou následující íránskou politiku. Voliňskij upozorňoval především na všeobecný rozklad a úpadek, v němž se kolabující Safíjovská říše nacházela, a na nekompetenci jejích vládnoucích vrstev, šáhem Soltánem Hosejnem (1694-1722) počínaje. Mimo jiné sdělil carovi:

„...když vidím jejich hloupost, nedivím se, ale domnívám se, že je to vůle Boží ve prospěch Vašeho Imperátorského Veličenstva..., když vidím zdejší slabost, můžu říct bez jakýchkoli skrupulí, že, a ne s armádou, nýbrž i s malým vojenským oddílem, může být velká část Íránu snadno připojena k Rusku....“³⁰

Následující tři roky byl car zaměstnán vrcholícím konfliktem se Švédskem, nicméně po uzavření míru v Nystadu zahájil konečně připravovanou kampaň, jejímž cílem bylo připojit k Rusku bohaté severoíránské provincie (Gílán a Mázendarán) a učinit z

---

30 Citováno podle *Cambridge History of Iran*, vol. VII., str. 315

Kaspického moře *mare clausum* ruské říše.

Záminkou ke kampani bylo povstání lezginského kmenového vůdce Da'úda Chána na Kavkaze. Ten byl původně vězněn v íránské pohraniční pevnosti Derbent, z níž byl po afghánské invazi do Íránu v roce 1721 propuštěn. Jako sunnita však odmítl bojovat na straně nenáviděného ší'itského safíjovského režimu a místo toho shromáždil v Daghestánu kmenovou armádu a zahájil útok na zakavkazské provincie Íránu. 18. srpna 1721 dobyl centrum Šírvánského chánátu Šamáchí (západně od Baku) a zmasakroval několik tisíc ší'itských obyvatel, při čemž přišlo o život (a majetek) i několik málo ve městě usídlených ruských kupců. Poté se údajně prohlásil vazalem osmanského sultána a požádal ho o ochranu a vyslání vojenských oddílů.³¹ Na druhé straně využil situace také další lokální vládce Zakavkazska- místodržící (*wálí*) perské provincie Gruzie (*Gordžestán*) Wachtang VI. (po konverzi k islámu roku 1716 jako Hosejn Qolí Chán, †1737 v ruském exilu) a rozehrál vlastní mocenskou hru. Navzdory vazalským povinnostem vůči safíjovskému státu odmítl Wachtang vyslání vojska na podporu šáha a vsadil na spojenectví s potenciálně silnějším Ruskem proti slabému Íránu. Na naléhání Volyňského, který v té době zaujímal post guvernéra Astrachaně a vyzýval k intervenci, se Petr I. Veliký rozhodl jednat a v prosinci vydal rozkaz k mobilizaci vojenských oddílů v Astrachani.

Mezitím kulminovala krize v Íránu. Kromě Daghestánu se proti hroutící se centrální vládě bouřily i Kurdistán, Ázerbajdžán a Balúčistán. Vyvrcholením rozvratu bylo pak afghánské dobytí Esfahánu a faktický zánik Safíjovské říše v roce 1722. Následující šáh Tahmásp II. (1722-32) nebyl více než pouhou loutkou bez autority podřízenou vlivu svého turkmenského vojevůdce Nádera Chána Afšára.

---

31 Tamtéž, str. 316

Dne 29. června roku 1722 dorazil car do Astrachaně. Ruský konzul v Esfahánu Semjon Avramov byl zároveň instruován prezentovat následující invazi nikoli jako agresi proti Íránu, ale jako intervenci ve prospěch legitimní safíjovské vlády s cílem vyhnat Afghánce a porazit vzbouřence. Výměnou za „pomoc“ mělo být právě předání Zakavkazska a Gílanu pod ruskou vládu. Primárním motivem ruské kampaně bylo ovšem zabránění osmanskému útoku, případnému vítězství a okupaci území na kaspických březích, což by pro Rusko znamenalo závažnou strategickou hrozbu. Při jednání se šáhem Soltánem Hosejnem a jeho nástupcem Tahmáspem II., kteří se před řáděním Afghánců v hlavním městě uchýlili do severního Íránu, nicméně Avramov o ruském požadavku „odměny za pomoc“ taktně pomlčel.

Mezitím zahájila ruská vojska posílená kontingentem 30 000 mužů vyslaných Wachtangem VI. intervenci do severního Íránu a okupovala Derbent. Kampaň však zdaleka neprobíhala tak snadno, jak si ruské vedení původně představovalo. Během září přišli Rusové při bouři o velkou část kaspické flotily. Pozemní armáda nezvyklá na vlhké a nezdravé prostředí přikaspických nížin byla pak postižena řadou epidemií. Jedna z nich postihla koně a prakticky zlikvidovala ruskou jízdu. To vedlo k rozhodnutí stáhnout větší část armády zpět do Astrachaně a ponechat pouze menší posádky poblíž některých strategických pevností, jako např. Derbentu a Baku. Rusko rovněž nebylo schopno dostát svým závazkům ke Gruzii. Ponechalo ji nechráněnou a na pospas útočícím osmanským Turkům, kteří zahájili mohutnou a ctižádostivou ofenzívu s cílem ne menším, než bylo konečné dobytí Íránu. Wachtang VI. uprchl do Astrachaně a osmanská armáda okupovala roku 1723 Tbilisi. Během následujících dvou let pak Turci obsadili Jerevan, Nachičevan a Gendže, čímž se krátkodobě stali faktickými hegemony Zakavkazi, vyjma Šírvánu, kde se jako osmanský vazal etabloval rebel Da'úd

Chán. Velmi úspěšně postupovali i na druhé frontě v perském Iráku (západní Írán) a Kurdistánu, koncem roku 1724 pak dobytím Ardebílu obsadili i Ázerbajdžán.

Část ruské armády pokračovala v tažení do Íránu a koncem roku 1722 obsadila gílánské hlavní město Rešt. V březnu roku 1723 byla ruská posádka v Reštu obležena, podařilo se jí však vyváznout lstí a dokonce zpětně zaútočit na íránské jednotky a zvítězit nad nimi. Ruský úspěch přiměl šáha k vyjednávání. 23. září 1723 podepsal íránský vyslanec do Petrohradu Ismá'il Beg smlouvu, v níž podstoupil Rusku pobřežní pevnosti Derbent a Baku včetně jejich „vnitrozemských držav“ a dále íránské přikaspické provincie Gílán a Mázendarán³² výměnou za pomoc v boji proti okupačním silám. V dubnu roku 1724 byla smlouva doručena knížetem Borisem Meščerským šáhovi, jenž ji však na základě celkem správného odhadu slabosti a neschopnosti ruských okupačních sil v Gílánu odmítl ratifikovat.

Prioritou ruské politiky v Íránu však nebyla dohoda s loutkovým vládcem Tahmáspem II., ale s nezadržitelně postupujícími Osmany, jimž chtěl car za každou cenu zabránit v dobytí přikaspických území. Případná ratifikace smlouvy ze strany šáha by pak pro Rusko znamenala v podstatě nepříjemný závazek proti Osmanům bojovat, čemuž se car chtěl vyhnout. Rovněž pro Cařihrad představovalo Rusko mnohem závažnějšího protivníka než Safíjovci či Afghánci, a případné ruské panství v Gílánu coby potenciální základně pro vojenské operace do východní Anatolie bylo osmanskou strategickou noční můrou. Navzdory počáteční neústupnosti obou stran bylo pomocí zákulisních jednání, jejichž zprostředkovatelem byl francouzský ambasador u Vysoké Porty markýz de Bonnac dosaženo kompromisu a 24. června 1724 byla mezi Ruskem a Osmanskou říší podepsána smlouva o rozdělení

---

32 Tamtéž, str. 318-9

severozápadního Íránu mezi obě mocnosti, přičemž Rusku zůstaly všechny dosavadní zisky včetně Derbentu a Baku, v rukou Osmanů pak Zakavkazí a Ázerbajdžán.³³

Carovy strategické cíle v oblasti Kaspického moře byly splněny, jejich cena však byla vysoká. Více jak polovina ruských vojáků (34 664 z 61 039) zahynula³⁴ a během válečných operací byla navíc zničena velká část morušových sadů, které představovaly základnu gílánského hedvábného průmyslu. Došlo i k částečnému vylidnění provincie. Realizaci dalších plánů pak zastavila Petrova smrt roku 1725. Ani Kateřina I. a ani Petr II., kteří následovali po velkém carovi, nedisponovali vůlí svého předchůdce a jasně formulovanou politikou vůči Íránu.

Tam zatím zuřil boj o moc mezi okupačními silami Afghánců pod vedením Ašrafa Chána a jednotkami Tahmáspa II., jimž velel již zmíněný Nádír Chán. Západní část území se stále nacházela pod kontrolou osmanských Turků. Ve snaze upevnit vratké postavení usiloval Ašraf Chán o dohodu s Ruskem, přičemž byl ochoten respektovat i petrohradskou smlouvu z roku 1723. Na jejím základě byla pak v Reštu v únoru roku 1729 uzavřena smlouva, v níž afghánský uzurpátor uznával ruský nárok na Gílán a výměnou za území v Zakavkazsku „získal“ Turkmeny ovládaný Mázendarán, který ostatně Rusové nikdy ve skutečnost nedrželi. S vlastní diplomatickou iniciativou však přišel také legitimní pretendent trůnu Tahmásp II., jenž povzbuzen vojenskými úspěchy v bojích proti Ašrafu Chánovi vyslal počátkem roku 1730 do Ruska poselstvo s cílem získání podpory, byť za cenu ponechání kaspických provincií v rukou Rusů.

Řešení ožehavé „perské otázky“ se ujala komise ruského ministerstva zahraničí. Okupace íránských severních provincií byla

³³ Tamtéž, str. 320.

³⁴ Tamtéž, str. 321.

v Rusku značně nepopulární a také velmi nákladná. Vzhledem k válečné devastaci a faktické anarchii v zemi se rovněž nedostavovaly očekávané zisky z obchodu s hedvábím. Priority zahraniční politiky všech Petrových nástupců až po Kateřinu II. Velikou navíc jednoznačně ležely v Evropě. Rusko bylo tudíž připraveno vyjít vstříc případnému silnému vládci, který by dokázal situaci v Íránu stabilizovat a dokonce se vzdát problematických územních zisků. Svou roli hrálo i nebezpečí případného spojení šáha s osmanskými Turky. Na základě těchto poznatků pak Rusové vstoupili v jednání s Tahmáspem II. a rovněž jeho čím dál úspěšnějším vojevůdcem Náderem Chánem, jehož ujišťovali o podpoře. Situace v Íránu se přitom tak jako tak vyvíjela jednoznačně v Náderův prospěch. Roku 1730 vypudil Náder Chán Afghánce z Esfahánu a o dva roky později i z Herátu. Dne 1. února 1732 byla pak v Reštu podepsána smlouva, v níž se Rusové vzdávali Gílánu a Mázendaránu ve prospěch Íránu. Územní zisky v Zakavkazí měly pak zůstat v ruských rukou dokud nebude obnovena plná suverenita Nádera nad celým územím Íránu, tj. dokud nebudou vyhnána osmanská okupační vojska.³⁵ Povzbuzen úspěchem sesadil Náder Chán váhavého Tahmáspa II. a jako regent jeho malého syna Abbáse III. (1732-6) se ujal vlády a zahájil kampaň proti osmanským Turkům, což pochopitelně konvenovalo ruským zájmům. Do roku 1735 restauroval Náder Chán íránskou suverenitu v celém Zakavkazí vyjma tradičních osmanských držav v západní Gruzii. V definitivní mírové smlouvě s Íránem se pak Rusko zřeklo všech svých zbývajících držav na Kaspickém pobřeží za Kavkazem (Baku a Derbent) a vyklidilo je. Ambiciózní dobrodružství zahájené před 13 lety Petrem I. Velikým tak skončilo s nulovým výsledkem.

---

35 Tamtéž, str. 323.

V následujícím období se prioritou ruské zahraniční politiky staly evropské záležitosti, především silící moc sousedního Pruska a otázka upadajícího Polska. Zájem o východ projevila až carevna Kateřina II. Veliká (1762-96). Primárním objektem ruského zájmu nicméně nebyl Írán, nýbrž Osmanská říše a ruská expanze do Černomoří. Íránci nárokovaný Kavkaz byl chápán především jako vhodné strategické nástupiště vůči osmanským Turkům, a teprve na druhém místě coby potenciální prostor pro ruskou expanzi. Dlužno podotknout, že v 18. století prošlo Rusko procesem zásadních společenských změn. Navzdory přetrvávající nedůvěře (a především kusým informacím o tajemném „východním obru“) na Západě bylo lze považovat proces „westernizace“ Ruska zahájený Petrem I. Velikým na konci 17. století za víceméně završený, přinejmenším v rámci úzké aristokratické a vojenské elity. Hlavní město Petrohrad mohlo směle soutěžit s okázalými evropskými metropolemi své doby a výsledky ruské vědy a kultury v ničem nezaostávaly za evropským standardem.³⁶ Získáním baltského „okna do Evropy“ se Rusko vymanilo z geografické izolace a stalo se jednou z vůdčích evropských mocností. Rychlost a dravost jeho teritoriální expanze sice budila u jeho západoevropských současníků strach, nedůvěru a odsouzení, v 18. a 19. století se nicméně jednalo o zcela běžný, pochopitelný a legitimní způsob rozšiřování moci a bohatství státu. Rusko mělo navíc výhodu v možnosti „přirozené expanze“ formou posunování svých hranic na faktickém území nikoho, tedy na obrovitém území Sibíře a Střední Asie- řídce osídlených oblastí ovládaných z evropského dobového pohledu „primitivními“ kmeny či v nejlepším případě despotickými a ultrakonzervativními muslimskými vládci, byť vznešeného a váženého původu odvozovaného od Čingischána a jeho potomků. Podobným způsobem probíhal ostatně od konce 18. a během 19. století vznik další

---

36 Atkin, M.: *Russia and Iran 1780-1828*, str. 26.

budoucí světové velmoci- Spojených států amerických, rozšiřujících své malé původní teritorium na březích Atlantiku přes obrovský a „liduprázdný necivilizovaný“ kontinent.

Carevna vycházela z tradiční dobové představy o koloniích coby hlavním zdroji bohatství a moci státu a také poněkud romantické iluze o nevyčerpatelném bohatství Indie, jejíž „dělení“ v té době teprve začínalo. Motorem její expanzivní politiky tak byla i silná zainteresovanost na získání nových obchodních možností. Zde se carevna inspirovala úspěšnými aktivitami britských a holandských obchodních společností na východě a podobný model měla v úmyslu zavést i v eventuálně podrobeném Zakavkazi či Íránu. Často zmiňovaný misionářský aspekt ruské politiky na východ- tj. osvobození muslimy utlačovaných křesťanů a vytvoření křesťanských království pod ochranou ruského samoděržaví měl především ideologický a propagandistický ráz a byl spíše výplodem fantazírujících a od reality tehdejšího islámského světa odtržených carevniných poradců a nohsledů. Proslulým se v tomto směru stal zejména tzv. *Řecký projekt*, tedy vytvoření pravoslavného carství na troskách Osmanské říše s hlavním městem v Cařihradu. Tato idea vzešla zřejmě ze schůzek carevny s rakouským císařem Josefem II. a předpokládala koordinovaný rusko-rakouský útok na Balkán a rozdělení jeho území. Sama carevna proslula mnohem více svým pragmatismem, racionalitou, velmi solidní znalostí orientálních reálií a snahou o „reálpolitiku“ a podobnou chiméru zřejmě nebrala nikdy vážně.³⁷ V podobném stylu padaly z úst Kateřinina milence a poradce knížete Potěmkina³⁸ na sklonku 18. století i návrhy na vytvoření „Arménského království“ v Zakavkazi či Gruzii zvětšené

---

37 Tamtéž, str. 23.

38 Grigorij Alexandrovič Potěmkin (1739-91), kníže, ruský státník, původně komorník Kateřiny II. Veliké. Díky intimním stykům s carevnou učinil hvězdnou kariéru, po samotné panovnici byl prvním mužem říše, odpovídal zejména za choulostivou otázku turbulentních a vztahů s Osmanskou říší. Byl guvernérem Krymu po jeho připojení k Rusku, zasloužil se o vybudování ruské černomořské flotily.

o prakticky celý Ázerbajdžán. Spíše než mystickými vizemi operovala Kateřina II. Veliká zcela světskou a v tehdejším evropském osvícenství a racionalismu zakotvenou ideou o nadřazenosti křesťanského světa a tedy „civilizační misí“, jež měla podrobeným národům pomoci vybřednout z temnot barbarství a tyranie. Tato úvaha se týkala rovněž muslimského Íránu ničeného anarchií, občanskými válkami a krvežíznivou despocií Áqá Mohammada Chána. Podobně jako angličtí, španělští a francouzští kolonizátoři carevna samozřejmě předpokládala, že zotročený lid bez ohledu na vyznání tuto velkorysou nabídku přijme.

Klíčovou figurkou na ruské orientální šachovnici poslední čtvrtiny 18. století byla Gruzie, od roku 1783 carský protektorát. Problémem obou aktérů, tedy Ruska po smrti Petra I. Velikého a Íránu po skonu Nádera Šáha byla neexistence jakékoli trvalé zahraničně politické koncepce ve vzájemných vztazích. Pro Rusko představovala „perská otázka“ až do počátku 19. století pouze podmnožinu v rámci politiky vůči osmanskému Turecku, aktéři historického vývoje v Íránu pak měli starosti především o vlastní přežití a setrvání u moci. Prvním pokusem o spojení byla jednání Alího Moráda Chána Zanda s ruskou stranou v roce 1784. Za asistenci v boji o moc a spojení proti Osmanům nabízel Alí Morád Chán Rusku předání přikaspických provincií Gílánu a Mázendaránu, což bylo z jeho strany poněkud alibistické, neboť Qádžárovci pevně kontrolovaný Mázendarán byl zcela mimo jeho mocenský orbit. Jeho smrt roku 1785 pak další jednání zastavila. O samostatný průnik do Mázendaránu se již roku 1781 pokusil ruský oddíl pod vedením hraběte Vojnoviče.³⁹ Ten byl instruován založit na mázendaránském pobřeží základnu pro budoucí obchod s Indií a získat spojení Áqá Mohammada Chána Qádžára. Jak se mylně domníval hlavní poradce carevny kníže Valerian Zubov, Mázendarán

---

39 *The Cambridge History of Iran*, vol. 7., str. 326.

byl nejvhodnějším místem pro otevření indického spojení, neboť měl údajně ležet „*pouze zhruba tisíc verst přes hory od Indie*“, ⁴⁰ tedy polovinu reálné vzdálenosti. Podobných omylů se v tomto období ovšem nedopouštěli jen Rusové, geografické znalosti Íránu, Afghánistánu a Střední Asie byly koncem 18. století teprve v plenkách. Áqá Mohammad Chán sice podobné aktivity vítal a navíc kalkuloval s možnou ruskou podporou v boji o moc, nelibě však nesl budování ruské vojenské pevnosti na íránském pobřeží a byl údajně informován o skutečných vojenských motivech expedice, pozvedl proti Rusům zbraně a vyhnal je. V delší perspektivě nicméně neměl zájem si Rusko znepřátelit. Již roku 1783 vyslal do Petrohradu svého diplomata s cílem navázat s carevnou kontakt. Ta však odmítla posla přijmout a nechala se slyšet, že Áqá Mohammada Chána nepovažuje za legitimního vládce Mázendaránu.

Pozoruhodnou, ačkoli ne příliš významnou epizodou bylo „spojenectví“ Ruska s vládcem Gílánu Hedájatolláhem Chánem, původně vazalem Qádžárovců, který se posléze přiklonil na stranu Keríma Chána. Roku 1781 se odmítl podrobit Áqá Mohammadu Chánovi a odešel do exilu v Šírvánu, odkud se však roku 1785 vrátil a znovu se chopil moci. Navíc iritoval A. M. Chána tím, že poskytl útočiště jeho neposlušnému bratru Mortazá Qolí Chánovi, který pošilhával po jeho trůnu. Obávaje se qádžárovského účtování požádal Hedájatolláh Chán o pomoc Rusy, jimž se zavázal podstoupit kaspický přístav Bandar-e Enzelí, platit roční vazalský tribut a dát jako rukojmí svého syna. Poté, co pominulo nebezpečí qádžárovského útoku, neboť Áqá Mohammad Chán byl zaneprázdněn naléhavějšími problémy v Esfahánu a Fársu, Istivý Hedájatolláh Chán od spojenectví s Rusy takticky odstoupil. Avšak již roku 1786 byl A. M. Chán připraven vytáhnout do Gílánu a tentokrát odejít jen a pouze v roli vítěze a suveréna. Hedájatolláh Chán- zrazen Rusy,

---

40 Tamtéž.

kteří podpořili Qádžárovce a hodili nespolehlivého chána přes palubu- uprchl na ruské lodi do Šírvánu, kde byl však vydán do rukou místního pohlavára Áqá Alího Chána v městě Šaft, jemuž před lety nechal zmasakrovat rodinu, a který jej v aktu pomsty zabil.⁴¹

Dalším zájemcem o spojenectví s Ruskem byl již zmíněný Ebrahím Chalíl Chán z turkmenského kmene *Džavánšír*, vládce Qarabaghu a jedna z nejvýraznějších postav v Zakavkazí na přelomu 18. a 19. století. Ten se probojoval na výsluní po svém útěku ze zandského zajetí v Šírázu a svržením vlastního bratra se pevně chopil otěží moci, o něž se nehodlal dělit s nikým, dokonce ani se samotným šáhem. Počátkem 80. let 18. století uzavřel pozoruhodné spojenectví s gruzínským králem Ereklem II., primárně proti potenciální hrozbě z Íránu, prakticky však také pro hegemonistickou hru na malé, avšak pestré zakavkazské šachovnici.⁴² Tato aliance nezůstala neplodnou. Oba vládcové úspěšně mocensky intervenovali v Jerevanu a prakticky zlikvidovali samostatnost malého chánátu Gendže. Situace se radikálně změnila uzavřením *Georgijevského traktátu* v roce 1783, jíž se Gruzie stala ruským protektorátem a její zahraničně politické aktivity byly výrazně omezeny. Pro Ebrahíma Chalíla Chána to znamenalo faktickou ztrátu doposud samostatného a ambiciózního spojence a nebezpečí izolace. Chán rovněž pochopil, že v případě jakéhokoli „spojeneckého“ sporu s Gruzii nemá proti Rusku šanci na úspěch, jak se ukázalo například v otázce prvních mocenských houslí v Gendže, jež měla od nynějška hrát už jen Gruzie. Ruské vojenské autority rovněž vstoupily do „neoficiálních“ jednání s vůdčími představiteli qarabašské arménské komunity, což v chánovi vzbuzovalo oprávněnou nedůvěru. Ebrahím Chalíl Chán tedy uvažoval, zda by obdobné spojenectví s Rusy nemohl uzavřít i on sám. K tomu byl navíc celkem pochopitelně podněcován samotným Ereklem II. Na rozdíl od gruzínského monarchy, s nímž

41 Tamtéž, str. 120.

42 Atkin, M.: *The Strange Death of Ibrahim Khalil Khan of Qarabagh*, str. 81-4.

bylo jednáno jako se suverénním vládcem (a souvěrcem) a jemuž bylo i po uzavření smlouvy přislíbeno držení trůnu, však carevna odmítla s Ebrahímem Chalílem Chánem jednat a garantovat mu obdobné podmínky. Jako memento mohl Ebráhímovi Chalílu Chalílovi sloužit případ dalšího ruského muslimského „spojence“ - posledního krymského chána Šáhína Gireje, který byl donucen uzavřít podobnou smlouvu, za což byl svým lidem nenáviděn, po krátké době odstraněn a jeho území anektováno. Chán tedy učinil v červnu 1784 poslední pokus o vyjednání ruské „ochrany“, jeho list carevně však nebyl zodpovězen.

V následujících letech byla Kateřina II. Veliká zcela zaneprázdněna v Evropě a Černomoří. Klíčovými otázkami ruské zahraniční politiky byly dělení Polska a války s Osmanskou říší. Celoevropský problém, který zaměstnával všechny tehdejší vládcy, pak představovaly revoluční události ve Francii. V Íránu mezitím Áqá Mohammad Chán téměř dokončil *reconquistu* země a roku 1795 exemplárně udeřil v nechráněné Gruzii. Masakr v Tbilisi a zotročení více jak 15 000 žen a dětí vyvolalo v Rusku vlnu rozhořčení a carevna vyslala v lednu roku 1796 přes Kavkaz trestnou expedici pod vedením knížete Valeriana Zubova. Ta měla velmi ambiciózní cíl podřídit ruské vládě celé Zakavkazí, svrhnout dosavadního vládcy a na jeho místo nastolit ruskou loutku - již zmíněného Mortazá Qolího Chána Qádžára. V tomto ohledu se projevila naprostá ruská nevědomost o stávající situaci v Íránu. Zubov i carevna hrubě podcenili moc, jíž se Áqá Mohammad Chán v této době těšil. Zubov vyrazil s armádou 10-30 000 mužů⁴³ a pustil se do podmaňování Zakavkazí. V souladu s klasickou studií o tomto tažení „neměl Zubov v úmyslu měnit politické uspořádání v oblasti. Každý chán, který se toužil stát ruským vazalem byl ponechán u moci.

---

43 Atkin, M.: *Russia and Iran 1780-1828*, str. 39, v této otázce se zdroje různí.

Pouze ti, kteří se odhodlali k ozbrojené opozici, byli vojensky napadeni".⁴⁴ Touto cestou si Zubov podřídil Qarabagh a Šeki. Šírvánský chán uprchl a jeho území bylo obsazeno, chánát Derbent-Qobbe byl dobyt. Džavád Chán v Gendže, od roku 1795 spojenec a vazal Qádžárovců, se vzdal. Jediné ohnisko odporu pak představoval Mohammad Chán v Jerevanu, na jeho dobytí však neměl Zubov dostatečné síly a prostředky.

Z vojenského hlediska balancovala celá expedice někde mezi debaklem a štěstím. Problémem tažení byl nedostatek mužů a tudíž nemožnost zanechávat na „dobytých“ územích okupační posádky, a dále katastrofální stav zásobovacích kanálů a logistiky, ostatně tradiční problém ruských armád 19. století. Rusové také čelili velmi náročnému a členitému horskému terénu, který byl mnohdy ideálním prostorem pro *guerillu*, jako např. v Šeki a Šírvánu. Velkým štěstím byla pro Zubova zaneprázdněnost A. M. Chána na tažení v Chorásánu a také pasivita osmanských Turků, kteří nevyužili chaosu a nepokusili se vojensky zasáhnout do nového „dělení“ Zakavkazí. Celý podnik ukončila smrt carevny 6. listopadu 1796. Již následujícího dne její nástupce Pavel I. tažení odvolal a Valerian Zubov se stal (do amnestie v listopadu roku 1800) obětí personální čistky, již Pavel I. rozpoutal proti favoritům a *protégés* své matky. Áqá Mohammad Chán přitáhl na Kavkaz roku 1797 a obnovil *status quo ante* s výjimkou „zrádců“ Ebráhíma Chalíla Chána, který byl svržen vlastními poddanými, a Selíma Chána v Šeki, jenž byl odstraněn.

Následná smrt Áqá Mohammada Chána pak otevřela Pavlovi I. dveře k politice usmíření s Íránem. Přestože car považoval Fath Alího Šáha pouze za jednoho z potentátů bojujících v zemi o moc a dokonce jej i po korunovaci oslovoval jako Bábá Chána a tituloval

---

⁴⁴ Tamtéž, str. 40.

jako *serdára* (generála), pozitivně reagoval na šáhovy nóty, jimiž si chtěl mladý qádžárovský vládce zajistit ruské přátelství. Oba dva rovněž pracovali na znovuoživení vzájemného obchodu. Pavel I. tak například fakticky pozastavil embargo vydané Kateřinou II. Velikou na plavbu íránských lodí v Kaspickém moři a rovněž stavbu kamenné pevnosti v ruské obchodní kolonii v Enzelí. Nařídil propuštění íránských kupců zadržovaných v Astrachani a dokonce nabídl Íránu prodej jistého množství železa a oceli, tedy strategických komodit, na jejichž export se v Rusku vztahovala přísná omezení. List adresovaný šáhovi pak doprovodil cennými dary, včetně diamanty vykládaných hodinek a luxusních sobolích kožešin. Ruský konzul v Enzelí Skibiněvskij byl instruován k co nevstřícnějšímu chování vůči íránským partnerům a v případě krizového vývoje k diplomatickému přístupu a *appealu* na teheránskou vládu. Podobná doporučení k politice přátelského sousedství obdržel i gruzínský král. Car ovšem zároveň rozhodně trval na potrestání elementů zodpovědných za „protiruské akce“ během Zubovovy kampaně a tvrdě hájil zájmy ruských obchodníků v Íránu, zejména v otázce výše cel. Nepříjemnou novinu pro šáha představovala také anexe Gruzie, teoreticky stále ještě íránského území, již Pavel I. deklamoval v prosinci roku 1800. Tento krok znovu otevřel otázku ruských nároků na zbytek Zakavkazí až k linii vymezené řekami Aras a Kura, který měl být přinejmenším sférou ruského vlivu a nárazníkovým pásmem k ochraně Gruzie. Této realitě však musel čelit již nový car Alexandr I. neboť Pavel I. zahynul 11. března roku 1801 rukama vrahů.

1. 3. Británie a Írán do počátku Velké hry

Prvním doloženým, i když zcela epizodickým kontaktem Anglie s Íránem byla mise křižáckého barona Geoffreye de Langley, vyslanec krále Eduarda I., k ílchánskému vládci Arghunovi v roce 1290 s žádostí o pomoc proti seldžuckým Turkům.⁴⁵ Počátky trvalejšího a koherentnějšího anglického zájmu o Írán spadají teprve do poloviny 16. století, tedy do období politické a hospodářské konsolidace Britských ostrovů, reformačního hnutí a zahájení námořních a koloniálních výbojů. Ty měly za cíl objevit přímé obchodní spojení s Asií a Amerikou a participovat tak na obrovském bohatství, jež bylo prozatím v rukou Španělska a Portugalska. Dominanci obou iberských velmocí v mimoevropských oblastech a na světových mořích a oceánech posvětila již roku 1493 bula papeže Alexandra VI. *Inter cetera*, následovaná v roce 1494 tzv. *Tordesillaskou smlouvou* mezi oběma mocnostmi. Ta rozdělila tehdejší známý svět podle pomyslného poledníku probíhajícího mezi zemskými póly 370 námořních mil západně od Kapverdských ostrovů na španělskou (západně od této linie) a portugalskou sféru vlivu. Toto rozdělení stvrdili i následující papežské bully z let 1506 a 1514, definitivně pak „hegemonistická“ smlouva ze Zaragozy v roce 1529. Pro katolické země šlo o nenapadnutelný a nejvyšší autoritou posvěcený mezinárodněprávní akt, mladé protestantské země tehdy ještě nedisponovaly dostatečnými silami k jeho změně.

Jak výstižně napsal francouzský spisovatel a historik André Maurois ve svých populárních a beletristicky pojatých *Dějínách Anglie*:

„Na počátku šestnáctého století ještě angličtí obchodníci nezaouvímají takové místo jako později. Někteří z nich (Merchant

---

45 Wright, D.: *The English amongst the Persians*, str. 2.

Adventurers). napůl piráti a napůl rejdaři, sice prodávají svá sukna až v Rusku a ve Středomoří konkurují Benátkám a Janovu, ale v dobývání nových světů, které právě začíná, nehraje Anglie žádnou úlohu. Když válečné úspěchy islámu zahradily středomořskou cestu do Indie a Evropané si museli v patnáctém století i za cenu velkých námořních dobrodružství hledat novou cestu k pokladům Orientu, objevené země si rozdělili jenom Portugalci a Španělé. Kdo by tenkrát myslel na Anglii, malou zemi zemědělců a pastýřů, jako na budoucí koloniální impérium? Jeden muž však již tehdy tušil, že „budoucnost jeho národa je na vodě“, byl to král Jindřich VII. Ze všech sil povzbuzoval rozvoj mořeplavectví. Sám vystavěl veliké koráby a pronajal je obchodníkům. Ve Středozezemním moři zůstávala kolem roku 1500 galéra stále válečným plavidlem, zatímco plachetnice byla obchodní lodí; v Anglii naproti tomu byla obchodní a bitevní loď ještě dlouho jedno a totéž. Bylo to částečně proto, že oceán nebyl pro galéry nikdy dostatečně bezpečný, a částečně proto, že Angličané jako veskrze praktický národ chtěli v dobách míru používat k obchodu celé své loďstvo...“⁴⁶

První průzkumy anglických námořníků a dobrodruhů se tedy omezily na hledání alternativních cest, jež nespadaly do sfér vymezených papežem. Šlo především o hledání tzv. severozápadní cesty přes Arktidu, jež zahájil již roku 1496 John Cabot,⁴⁷ který pro budoucí impérium objevil „Novou zemi“- Newfoundland. Na něj navázali v letech 1575 až 1587 Martin Frobisher⁴⁸ s Johnem Davidsem.⁴⁹ Velkým úspěchem probouzející se anglické námořní

46 Maurois, A.: Dějiny Anglie, str. 174-5.

47 Giovanni Caboto (?), benátský občan janovského původu, od roku 1490 žil v anglickém Bristolu.

48 Martin Frobisher, Sir (1535-94), britský mořeplavec, proslavil se průzkumy v oblasti dnešní severovýchodní Kanady, pro Británii zabral západní část Grónska, poté bojoval proti Španělům v Karibiku a u britských břehů, jeden z velitelů velké námořní bitvy proti španělské *Armadě* roku 1588.

49 John Davis († 1605), britský mořeplavec, podobně jako Frobisher podnikl několik objevitelských průzkumů ve východokanadských vodách a Grónsku, pro Británii objevil a

síly byla i dvě po sobě následující obeplutí zeměkoule legendárními hrdiny Francisem Drakem⁵⁰ (1577-1580) a Thomasem Cavendishem⁵¹ (1586-1588), či pokus o průnik k mysu Dobré naděje kapitánem Edwardem Fentonem v roce 1582. Prioritou anglických obchodních a námořních kruhů nebyla ani tak Indie, spíše považovaná za vhodné nástupiště k dalším výbojům, či fakticky neznámá a tajemná Persie, ale především Indočína a Moluky, v té době hlavní zdroj koření.

Výrazné politické změny přinesly v roce 1580 faktické ovládnutí Portugalska Španělskem prostřednictvím personální unie obou království a výbuch revoluce ve španělském jižním Nizozemí. Situace využilo protestantské severní Nizozemí a zahájilo velkolepou expanzi na východ, jejímž výsledkem bylo vytvoření impozantního impéria v Indonésii a na Srí Lance (Cejlonu) a vzestup Amsterdamu coby finančního centra západní Evropy.

Přelomem v britské „východní“ politice byla porážka španělského válečného námořnictva v roce 1588 a zřejmě také neúspěch dvou následujících soukromých námořních výprav do Indočíny, jež podnikli James Lancaster (1594) a Robert Dudley (1596).⁵² Vyšlo najevo, že klíčem k úspěchu bude pouze existence organizované a státem zaštitěné obchodní společnosti s jednotnou politickou linií a stabilním kapitálem. V tomto smyslu začaly špičky londýnských obchodnických vrstev od roku 1599 obesílat královnu Alžbětu I. peticemi, v níž horovali pro založení takovéto společnosti. Jejich aktivita vyvrcholila na podzim roku 1600 a 31. prosince jim bylo královnou uděleno privilegium jež zakládalo „Společnost londýnských obchodníků pro obchod s Východními

---

zabral Falklandské ostrovy (1592), později přešel do holandských služeb.

50 Francis Drake, Sir (1545-96), britský mořeplavec, pirát a objevitel, osobní chránělec Alžběty I. a hrdina anglického odporu proti Španělsku.

51 Thomas Cavendish (1555-92), britský mořeplavec a pirát, byl třetím plavcem, který vykonal cestu kolem světa.

52 Wanner, M.: *Zrození impéria*, str. 33.

Indiemi“ (*Company of the Merchants of London trading into the East Indies*), neboli Východoindickou společnost (v následujícím textu také pod zkratkou EIC, *East India Company*) s monopolem na obchodní aktivity mezi mysem Dobré naděje a Magalhaesovým průlivem.⁵³

Další zajímavý pokus o průnik na východní trhy byl podniknut již o půl století dříve z iniciativy Richarda Chancellora. Ten se po obeplutí Norska a poloostrova Koly vylodil v ústí řeky Severní Dviny a po zemi dorazil do Moskvy, kde byl přijat carem Ivanem IV. Hrozným a vyjednal podmínky pro další expedici touto cestou. V roce 1555 byla pak pod patronací královny Marie I. založena v Londýně tzv. Moskevská obchodní společnost (*Muscovy Company*, nebo také *Russia Company*) pro obchod s Persií a Asií. Roku 1557 vyrazili na první průkopnickou cestu Anthony Jenkinson a bratři Richard a Robert Johnsonové.⁵⁴ Pozemní cestou přes Rusko dosáhli Astrachaně a po proudu Volhy dospěli až ke Kaspickému moři, jež přepluli a po zemi dorazili roku 1558 až do středoasijské Bucháry. Nestabilita ve Střední Asii nicméně vylučovala navázání karavanního spojení s Čínou a Indií a celá expedice se tedy stejnou cestou vrátila zpět. Na tento dobrodružný podnik navázal Jenkinson roku 1561 další výpravou, která tentokrát vedla do Íránu. Jenkinson se opět nalodil v Astrachani a po několikadenní plavbě dorazil do Šábránu na dnešním ázerbajdžánském pobřeží, odkud pokračoval do Šamáchí- hlavního města Íránu poplatného chánátu Šírvánu, a posléze přes Ardebíl do Qazvínu, tehdy sídelního města šáha Tahmáspa I. Ačkoli šáh přijal zpočátku Jenkinsona vřele, po zjištění, že je křesťanem, se na něj rozhněval a nechal jej vyhostit, za což se mu později omluvil a na cestu zpět v březnu roku 1563 jej obdaroval. Relativní úspěch Jenkinsonovy mise vedl v následujících

⁵³ Pro vývoj EIC v následujících dvou staletích viz Wanner, M.: *Zrození impéria, a Dějiny Indie*, str. 607-625.

⁵⁴ *The Cambridge History of Iran*, vol. 6., str. 383.

dvaceti letech k několika celkem výnosným obchodním expedicím. Klíčovým exportním zbožím byly pro Anglii bavlněné tkaniny doprovázené menším množstvím barevných kovů (měď, olovo, cín). Hlavní import pak představovalo surové hedvábí, koření, přírodní barviva, opium a drahokamy. Velmi úspěšná byla v tomto směru zejména třetí výprava společnosti pod vedením Arthura Edwardse z roku 1566, kdy se mu podařilo získat od šáha Tahmáspa formální chartu zajišťující *Moskevské společnosti* následující privilegia: zproštění všech cel a poplatků, ochranu před „veškerými zlovolnými osobami“, právo volného pohybu v zemi, právně zaručenou kompenzaci dluhů a asistenci při vyloďování.⁵⁵ Ta se však ukázala být pouhým bezcenným listem papíru. Následující výprava v roce 1568 ztroskotala z důvodů naprostého nezájmu iránských obchodníků, úředníků i šáha samotného. Smrt šáha Tahmáspa I. roku 1576 pak vedla k úpadku bezpečnostních poměrů, válce s osmanskými Turky, kteří přerušili některé hlavní pozemní komunikace na severozápadě země a vypuknutí hladomoru. Nebezpečí představovali rovněž tatarští piráti na Volze a v Kaspickém moři. Poslední výprava společnosti z let 1579-81 skončila fiaskem a tento zajímavý, nicméně náročný podnik byl opuštěn.

Anglie tedy nadále usilovala o průnik na východní trhy pozemní cestou přes Levantu kontrolovanou tehdy všemocnou Osmanskou říší a obchodnickými oligarchiemi Benátčanů a Arménů. Pro tyto účely byly roku již 1581 založena tzv. *Levantská společnost* a roku 1583 pak *Benátská společnost*, jejichž úkolem bylo nalézt bezpečnou karavanní cestu do Indočíny a získat podíl na výnosném obchodu s orientálními komoditami. Expedice R. Fitcha a J. Newberryho přes Sýrii, Bagdád a Basru do západního a centrálního Íránu z let 1583-91 nicméně jasně ukázaly reálné limity

---

55 Curzon, G. N. Lord: *Persia and the Persian Question*, vol. II, str. 534.

tohoto podniku- společnost nebyla s to shromáždit dostatečné prostředky na ochranu přepravovaného zboží na velmi dlouhých a poměrně nebezpečných karavanních cestách.

Vývoj vzájemných vztahů nabyt nových dimenzí za vlády šáha Abbáse I. Velikého. Konsolidovaná a prosperující země pochopitelně přitahovala zájem londýnských obchodních kruhů, na druhém místě pak přišly na pořad dne i politické důvody- silný a vyhraněně ší'itský Írán pod vládou tolerantního a osvíceného panovníka byl teoreticky ideálním válečným spojencem proti Osmanské říši. Za účelem jednání v těchto otázkách dorazila roku 1598 do nového sídelního města Esfahánu mise vedená Sirem Anthony Sherleym. Šáh nejenže přislíbil učinit vstřícné kroky k oživení vzájemného anglicko-íránského obchodu, ale navíc jmenoval Sherleyho svým osobním vyslancem k evropským panovnickým dvorům. U nich měl Angličan za úkol projednat otázku společných válečných operací vůči Osmanům. Jako rukojmí zanechal Sherley v Esfahánu svého mladšího bratra Roberta a dalších pět členů výpravy a v doprovodu íránského diplomata Hosejna Alího Bega vyrazil přes Rusko na kýženu misi. Náročná trasa, již někteří z účastníků nepřežili, vedla přes vnitřní Rusko do Archangelsku a poté námořní cestou podél skandinávských břehů do německé Emže. Ze severomořského pobřeží pak pokračovala přes Lipsko do Prahy, jež byla v této době sídelním městem císaře (místo Vídně příliš ohrožené tureckým nebezpečím) a jednou z hlavních evropských metropolí.⁵⁶ Dne 11. října roku 1600 bylo poselstvo o počtu asi třiceti osob velkoryse přijato v císařem Rudolfem II. v zámku Hvězda na Bílé hoře. V dubnu následujícího roku pak celá mise konečně dorazila do Říma. Zde se projevíly narůstající osobní rozpory mezi Sherleym a jeho íránským kolegou v otázce

56 Křikavová, A.: *Perská poselstva u dvora císaře Rudolfa II.*, in: NO, vol. 52 (1997), no. 5, str. 184.

kompetencí a postavení v rámci poselstva. Znechucený Sherley se dokonce svého postu vzdal a v cestě tak pokračoval pouze Hosejn Alí Beg, jenž se vypravil do Valladolidu na dvůr Filipa III. Tam došlo k dalšímu velice nepříjemnému incidentu. Oba Hosejnovi synovci Alí Qolí Beg a Uruč Beg, kteří ho po Evropě doprovázeli, konvertovali ke katolické víře a pod jmény Don Felipe a Don Juan byli „adoptováni“ královským párem. Do historie se zapsal zejména Don Juan, který roku 1604 publikoval v kastilštině pod názvem *Relaciones* zprávu o celém podniku spolu se stručnou historií Íránu a nástinem obecných dějin muslimů. Již následujícího roku byl však nešťastný mladík ubodán k smrti v pouliční rvačce ve Valladolidu.⁵⁷

Jednou z odpovědí evropských mocností bylo diplomatické poselstvo vyslané v srpnu roku 1602 císařem Rudolfem II. z Prahy do Esfahánu.⁵⁸ V jeho čele stál sedmihradský aristokrat a osvědčený diplomat Štěpán Kakaš Zalánkemény ze sedmihradské Kluže. Přes Slezsko a Varšavu dorazilo poselstvo do Moskvy, kde bylo okázale přijato carem Borisem Godunovem, a pokračovalo přes tatarská území ke Kaspickému moři a do Gílánů. Velmi náročné cestovní podmínky a zřejmě závadné potraviny a pitné zdroje však vedly k nemocem a smrti prakticky celé družiny. 25. října 1602 zemřel v Gílánů i Štěpán Kakaš a posledním žijícím členem poselstva zůstal český Němec Georg Zimmermann, cestující pod jménem Georg Tektandr von Gabel (tj. z Jablonného v Podještědí, narozen 1581), který byl Kakašem pověřen dokončit misi. Tektandr sám úspěšně dorazil do Tebrízu, kde se setkal s šáhem a stal se průvodcem dalšího íránského poselstva do Prahy, v jehož čele stál Mehdí Qolí Beg. Toto poselstvo bylo přijato císařem v lednu 1605. Tektandr se

---

⁵⁷ *The Cambridge History of Iran*, vol. 6., str. 387.

⁵⁸ Křikavová, A.: *Poselstva císaře Rudolfa II. ke dvoru perského šáha Abbáse I. Velikého*, in: NO, vol. 52 (1997), no. 6, str. 223-5

pak usadil v lužickém Budyšině, kde se živil jako celní úředník a o peripetiích svého íránského dobrodružství sepsal cestopis, který vyšel roku 1609 v Lipsku. Zahynul nešťastnou náhodou roku 1614 ve věku pouhých 33 let.

Kromě hodnotných informací o íránské společnosti a jejich zvycích nám Tektanderův svěží a čtivý cestopis umožňuje nahlédnout i do reality tehdejšího cestování mezi Evropou a Asií:

„Plachtili jsme s jedním perským kupcem přes Kaspické moře, které je široké 300 německých mil a leží dva dny cesty od zmíněného města Astrachan či Citarchan. Od toho místa pak po řece Volze, jež se v deseti místech vlévá do moře, lze plout do přístavu v Persii. Pluli jsme 31 dní, přičemž jsme celé dva dny a dvě noci přestáli velkou bouří a nepohodu. Přece však jsme 8. srpna dospěli do Lenkoránu, který leží asi jednu míli od moře v provincii Gílánu a patří Peršanům. Je to sice veselé a pěkné místo, ale velmi horké a pro blízkost moře dosti nezdravé. Na tom místě jsme museli zůstat asi deset týdnů ve velké bídě a nedostatku, protože jsme neměli ani co jíst ani co pít, kromě nezdravé vody, která teče z Kaspického moře. A tak jsme jedli nechutné ovčí maso a rýžový chléb. Ačkoli tu nebyl žádný nedostatek vinné révy a jiného ovoce, však žádný Peršan nesmí lisovat víno...

...Z toho pak také můj pán, a všichni naši, jichž bylo osm, onemocněli a Pawlowski první zemřel. Odtud také můj zesnulý pán poslal zvláštního posla do Isfahánu, který ležel kdysi v Parthii, nyní je však hlavním městem s královskou residencí v Persii, a který je vzdálen 14 dlouhých cestovních dnů na koni od Lenkoránu...

...Nato přišel k mému pánu Don Robert Shirley, bratr zde pobývajícího Angličana, kterého zde zanechal jako rukojmího a který tu bezpochyby bude muset zůstat navždy. Hodlal nás odvést, avšak pro slabost mého pána, jehož jsme dali nést lidmi na

nosítkách až do Lauzanu, vzdáleného dvě míle, jsme se zdrželi. Na tomto místě pak žil ještě tři dny. Před svou smrtí dal mě a ostatním druhům instrukce, co činit s dopisy jeho římského císařského veličenstva...Potom při plném vědomí křesťansky zemřev dne 25 října 1603, byl námi podle svého přání pohřben pod jedním stromem v zahradě našeho obydlí v Lauzanu...

...Následujícího dne 26. října jsem putoval pět cestovních dní spolu s Robertem Shirleyem dále do Kaspinu, prvního města uvnitř Persie, srovnatelného z německých měst asi s Vratislaví (pravděpodobně ázerbájdžánský Ardebíl, pozn. autora)...

...Potom jsme po četných zdrženích dorazili se zmíněným šlechticem do Tabrízu, který leží asi 150 německých mil a 22 denních cest od Kaspinu. Zde totiž ležela jeho královská milost s výpravou 120 000 mužů, která dobyla města jenom sedm dní před mým příchodem."

Velmi zajímavé je také líčení Tektanderovy audience u šáha Abbáse I. Velikého:

„Král mě pak vyzval k sobě, sotva jsem sestoupil z koně, sotva jsem koně ustájil a mohl něco pojíst a vzít na sebe jiný oblek, náhle, když jsem právě poslal svého spolehlivého sluhu koupit něco na trh. Musel jsem vše nechat bez dozoru. Přivedli mě do tabrízského paláce, kde jsem našel krále sedět na zemi mezi dalšími jeho pány a rádce. Protože však byl oblečen hůře než ostatní a já neměl žádného tlumočníka a krále jsem neznal, zůstal jsem němě stát. Nato jeden ze starých Peršanů mě vzal za ruku a přivedl před krále. Padl jsem na kolena před ním, abych mu políbil ruce, jak jsem byl poučen od přidělených úředníků. Král mi pokynul, abych vstal. Nato jeden italský renegát mě oslovil vlašsky, načež jsem se ho zeptal, zda by rozuměl latinsky. Hlásil jsem mu latinsky, že římský císař poslal

mého pána k jeho královské milosti...

...Král si nato vyžádal ty dopisy, tak jsem je chtěl přinést, jelikož jsem je měl uloženy ve svých zavazadlech. To mi však nebylo dopřáno, nýbrž jsem musel odevzdat klíče jednomu z předních královských rádců. Ten přinesl dopisy (z nichž od Jeho veličenstva jeden byl latinský, druhý vlašský a třetí byl od moskevského velkoknížete spolu s vyslancovým proslovem také v řečených jazycích). Pověřený mi je v králově přítomnosti předal do rukou a já je s poctami podle jejich způsobu, jak jsem byl poučen, vkleče a s políbením rukou předal jeho královské milosti. Král také tyto slavnostně a s políbením přijal, položil mi ruku na hlavu a nařídil, abych si sedl u jeho nohou. Pak je sám otevřel.

Po otevření dopisů, ještě než je četl, přivedli do paláce jednoho zajatého spoutaného Turka. Padl před králem. Králi podali dvě šavle, jež si obě prohlédl. Jednu, jejíž rukojeť a pochva byly částečně pobity arabským zlatem, mi po několika dnech dal doručit. Druhou šavli vytasil, postavil se a před sebou ležícímu Turkovi neočekávaně, bez ohledu na to, že prosil, a bez jediného pohnutí nebo změny v obličeji, utlal hlavu.

Načež jsem zůstal nemálo rozrušen sedět mezi nadějí a strachem, očekávaje, zda druhou šavlí nebude ukončen také můj život, protože jeho římské císařské veličenstvo uzavřelo někde mír s Turky, nebo o míru je něco obsaženo v dopisech, a proto musí zaplatit i moje hlava. Ale král si opět sedl na své místo, lehce se usmívaje mě jakoby nic oslovil a dal mi oznámit, že křesťané by měli s Turky také tak nakládat a že on jim opravdu nic nepromine“.⁵⁹

Mnohem kusejší informace máme o druhé misi Rudolfa II. do

---

⁵⁹ Veškeré citace z Tektanderova cestopisu podle jeho přetlumočení: *Jiřího Tektandra z Jablonného POPIS MOSKVY A PERSIE, 1602*. v: *Česká touha cestovatelská. Cestopisy, deníky a listy ze 17. století*. (Praha 1989), str. 75-8, z němčiny vybral, přeložil a poznámkami opatřil Jiří Bečka.

Íránu, jež se vydala na cestu roku 1606 v čele s českým šlechticem Vratislavem z Donína (Dohna poblíž saského města Pirny), příbuzným jiného českého cestovatele a autora cestopisů Bedřicha z Donína. Poselstvo bylo údajně přijato šáhem roku 1609 v Ardebílu, jeho vůdce Vratislav však již tehdy nebyl na živu.

V Esfahánu mezitím pomalu, ale jistě stoupala hvězda mladého Roberta Sherleyho, který se z faktického rukojmí vypracoval na vojáka a šáhova poradce v otázkách modernizace armády. Sympatie si získal i osobní účastí v několika bitvách s osmanskými Turky a svůj svazek se safíjovským dvorem utvrdil roku 1608 sňatkem s křesťanskou dívkou Terezou, dcerou čerkeského notábla Esmá'íla Chána, příbuzného jedné ze šáhových manželek.⁶⁰ Ještě téhož roku vyrazil na diplomatickou misi do Evropy s cílem dosáhnout výsledků, jež se nepodařili předchozí výpravě a také prozkoumat možnosti obchodu s hedvábím, jenž byl osobním monopolem šáha. První zastávkou byla opět rudolfínská Praha, kde se Robertovi Sherleymu (a jeho choti) dostalo opět vřelého a okázalého přijetí a dokonce povýšení do rytířského stavu samotným císařem. Podobné audience se Robert dočkal i v Římě ze strany papeže Pavla V., včetně dalšího povýšení do šlechtického stavu. Také ve Valladolidu byl přijat o poznání lépe než Hosejn Alí Beg. Ani u jednoho dvora však nedosáhl navzdory silnému osobnímu zanícení pro věc žádných konkrétních výsledků a dostalo se mu pouze vágních příslibů. S nepořízenou skončil i jeho následující dvouletý pobyt na dvoře anglického krále Jakuba I., který o navrhovanou vojenskou spolupráci neprojevil zájem, a nepodařilo se mu ani přesvědčit špičky Východoindické společnosti o výhodách obchodu s Íránem. Zklamáný Sherley se tak roku 1613 vrátil do Esfahánu.

---

60 The Cambridge History of Iran, vol. 6., str. 390.

Potenciálních výhod Íránu si nicméně na své cestě do Indie povšiml obchodník EIC Richard Steele a zahájil jednání s šáhem. Roku 1616 přibyla do Esfahánu mise vedená Edwardem Connockem a následujícího roku byly otevřeny faktorie společnosti v Šírázu a Esfahánu. Anglickým obchodníkům bylo garantováno svobodně vyznávat na území Íránu vlastní náboženství a resident společnosti v Esfahánu byl považován *de facto* za diplomatického zástupce anglické koruny.⁶¹ Pod pohrůžkou odejmutí privilegií pak dokonce šáh roku 1622 přinutil loďstvo Východoindické společnosti ke spojenému útoku na Portugalci držený ostrov Hormoz v Perském zálivu. To vedlo k rychlému úpadku portugalské moci v regionu a k vzestupu Angličanů, kterým byl na ostrově garantován bezcelní přístav, později ze strategických důvodů opuštěný ve prospěch Gamrú (angl. Gombroon), přejmenovaném vzápětí na Bandar-e Abbás.

Své poslední slovo však neřekl ani Robert Sherley, který byl brzy po návratu do Íránu znovu vyslán na diplomatickou misi sledující stále tytéž cíle. Po neúspěšném pětiletém pobytu ve Španělsku dorazil Sherley roku 1622 do Anglie. Jeho postavení však zkomplikoval příjezd dalšího perského vyslance Naqd Alího Bega, který jej prohlásil za samozvance a osoboval si právo jediného šáhova zástupce. Znechucený král Karel I. tak jmenoval do Íránu svého vlastního vyslance- Sira Domodore Cottona. Z trojlístku znesvářených diplomatů dorazili na místo určení na jaře roku 1627 pouze oba Angličané, Naqd Alí Beg, obávaje se šáhova trestu za neúspěch své mise, se těsně před koncem cesty otrávil nadměrnou dávkou opia. Sherley, zavržený šáhem, zemřel v Qazvínu v červnu 1628, Cotton tamtéž o pouhých deset dní později. Následující rok skonal i sám Abbás I. Veliký a s ním jeho ambiciózní plány na spojení s Evropou. Přes dobrou vůli se však při realističtějším

---

61 Tamtéž, str. 393.

pohledu jeví Abbásova snaha jako neuskutečnitelná, především pro nesmírné vzdálenosti a úroveň komunikačních a dopravních prostředků této epochy, jež vylučovaly jakoukoli logistickou koordinaci společných vojenských akcí. Důvodem byla i obecná vzájemná rivalita evropských mocností a také faktická nestabilita společenského zřízení v Íránu, plně závislá na osobě šáha, což vyšlo najevo po jeho smrti. Podobná diplomatická a vojenská spolupráce by totiž vyžadovala dlouhodobou a konzistentní politiku na obou stranách, nezávislou na změnách panovníků, jež často znamenaly v Íránu i zásadní změny ve společnosti.

Za vlády Abbásových nástupců objem britského obchodu v Íránu výrazně poklesl, především díky zrušení státního (=královského) monopolu na obchod s hedvábím, což vedlo k zostřené konkurenci a vzestupu arménských obchodníků. V Perském zálivu se navíc dravě prosazovali Holanďané, kteří přebrali dřívější anglické pozice. K oživení aktivity došlo až po restauraci Stuartovců v roce 1660 a obratu ve válkách s Nizozemím. Svou roli hrál i pozvolný úpadek indické říše Velkých Mughalů a z toho plynoucí nestabilita bengálského trhu s hedvábím, což se EIC snažila řešit průnikem na íránský trh. V roce 1672 se vyslanec EIC Thomas Rolt pokusil o jednání se šáhem Soltánem Hosejnem, nicméně bez většího úspěchu. Vhodným partnerem se ovšem ukázala být jinak konkurenční arménská komunita v Nové Džolfě u Esfahánu, jež se v upadajícím Íránu cítila ohrožena rostoucími projevy nepřátelství ze strany radikálněji uvažujících ší'itských mas. Dohody s předními arménskými obchodníky byly postupně uzavřeny v letech 1688, 1693 a 1694. Roku 1697 pak byly potvrzeny *fermánem*⁶² samotného šáha Soltána Hosejna. Slibně se rozvíjející obchodní aktivity však přetřela afghánská invaze roku

62 *Fermán* (persky poručení): závazný právní dekret vydávaný vládcem (v Íránu a Osmanské říši).

1722 a kolaps Safíjovské říše. Sklady společnosti byly vyplundrovány a její zástupci si stěží zachránili útekem holé životy. O povzbuzení obchodu a jednání s Brity se pokusil již druhý afghánský vládce Íránu Ašraf Chán, katastrofální bezpečnostní situace v zemi a rozvrácená infrastruktura však nic takového neumožňovaly.

Tento stav trval i za vlády Nádera Šáha (1736-47) navzdory veškerým jeho snahám o konsolidaci říše. Již po dobytí Esfahánu roku 1729 zahájil Náder (tehdy ještě Tahmásp Qolí Chán) jednání se zde zůstavšími evropskými obchodníky. Okolnosti vnitropolitického vývoje však něčemu podobnému nepřály. Zemi sužovaly Náderovy válečné kampaně a z nich plynoucí daňové zatížení (např. výprava do Indie v roce 1739), povstání, vleklá válka s Osmanskou říší o severní, tedy hedvábí produkující provincie, a persekuce Arménů, včetně faktického přerušení jejich kontaktů s Rusy a Osmany.

Zajímavou epizodou tohoto období byla iniciativa poněkud avanturistického obchodníka Johna Eltona. Ten oživil téměř 200 let starou myšlenku severní obchodní cesty přes Rusko, Astrachaň a Kaspické moře. V roce 1739 se vylodil v gílánském Reštu, kde se mu dostalo vstřícného přijetí ze strany íránských autorit a nutných garancí. Po návratu do Británie poukazoval Elton především na novou geopolitickou realitu Íránu- jeho hlavním městem byl za Nádera Šáha chorásánský Mešhed, jenž ležel příliš daleko od Perského zálivu, ale byl naopak poměrně snadno dosažitelný z pobřeží Kaspického moře. Roku 1743 se Elton konečně vypravil po proudu Volhy z Kazaně přes Kaspické moře až do Íránu. Jeho snahy o rozdmýchání obchodních aktivit však vyzněly zcela naprázdno a zklamaný Angličan vstoupil pod jménem Džamál Beg do Náderových služeb coby vrchní konstruktér válečného námořnictva, jež existovalo zatím pouze v šáhových představách. Dlužno podotknout, že Náder Šáh byl vůbec prvním novodobým íránským

vládcem s ambicemi k námořním výbojům, na prvním místě v Perském zálivu, kde zamýšlel dobytí Ománu. V Eltonových stopách se do Íránu vydal další obchodník- Jonas Hanway. Na cestě do Mešhedu byl ovšem oloupen jistým vzbouřeným qádžárovským notáblem a jen taktak vyvázl živý. Neohrožený Brit však podnikl odvážnou cestu k Náderovu dvoru, toho času dlícím v Hamadánu, kde si stěžoval samotnému vládci, čímž dosáhl vrácení části zboží a kompenzace za zbytek. Snaha přemluvit k návratu Johna Eltona však selhala- tento se rozhodl zůstat v Náderových službách. Na Eltonovu činnost velmi nelibě pohlíželi Rusové, obávajíc se případné íránské flotily v Kaspickém moři, a jako odvetné opatření vyhlásili roku 1746 embargo na tranzit britského zboží přes Rusko. O rok později byl zavražděn sám Náder Šáh a země upadla do chaosu, během nějž byl vyrabován britský sklad v Reštu a ukradeno zboží v nemalé hodnotě cca 80 000£. Znovu tak selhal plán na možnou obchodní trasu Ruskem a Kaspickým mořem.

V následujících několika desetiletích se vzájemné vztahy omezily na pokračování obchodních aktivit v relativně konsolidovaném jižním Íránu pod vládou pevné ruky Keríma Chána Zanda. Jejich centry byly přístavy Bandar-e Abbás (pro obchod s kermánskou ovčí vlnou) a Basra, jež byla však osmanskou državou. Po útoku francouzských korzárů na první jmenovanou základnu roku 1763 pak zůstala Basra jediným centrem britského obchodu v Perském zálivu. Její postavení však ohrožovalo několik faktorů- především pirátství místních arabských *šajchů* ze vzájemně znesvářených kmenů Banú Ka'b a Muntafiq.⁶³ pragmatické spojení Britů a Banú Ka'b (nepřátelé Keríma Chána), a také značně proměnlivé vztahy Íránu a Osmanů způsobené protitureckou politikou Keríma Chána. Po jeho smrti nastalo období zmatků a

63 Úvod do složité kmenové problematiky regionu představuje Gombár, E.: *Kmeny a klany v arabské politice*, Praha 2004, viz kapitolu „Írák“, str. 159-68.

nelítostného boje o moc, jež ukončila korunovace Aqá Mohammada Chána Qádžára iránským šáhem roku 1796. Basra padla do rukou Banú Muntafiq a hlavním politickým a hospodářským hráčem v Perském zálivu se stal prosperující Ománský sultanát s centrem v Masqatu.

Konec 18. století byl také obdobím formování nové podoby evropských imperií. Dobytí Bengálska Východoindickou společností roku 1763 položilo základy teritoriální expanze Velké Británie na Indickém subkontinentu. V Evropě došlo v *sedmileté válce* (1756-63) k hegemonistickému souboji velmocí, který se v podobě britsko-francouzského střetu odehrával i v koloniích a vedl k praktické likvidaci prvního francouzského koloniálního impéria (tj. držav v Kanadě, dnešních USA a většiny území v Indii). Na opačném konci starého kontinentu se zatím do pohybu směrem na východ dalo obrovské a prozatím nepřiliš známé Rusko vedené rozhodnou rukou carevny Kateřiny II. Veliké a posílené pohlcením velké části Polska a řadou vítězství nad upadající a slábnoucí Osmanskou říší.

Hlavním mimoevropským zájmem Velké Británie se stalo budování koloniálního impéria na obrovském Indickém subkontinentu a exploatace jeho takřka nevyčerpatelného přírodního bohatství. Prvořadým úkolem britských stratégů bylo vybudování bezpečné imperiální cesty do Indie a ochrana nových hranic. V těsném sousedství ležící Írán, Afghánistán a později Střední Asie přestaly být záležitostmi obchodníků a dobrodruhů a staly se jednou z klíčových otázek britské zahraniční politiky. První partie právě se zrodivší *Velké hry* mohla být rozehrána.

II. Období aliancí a válek 1798-1829

2. 1. Napoleonova expedice do Egypta

Výprava Napoleona Bonaparta do Egypta byla nejen převratnou událostí v celkovém kontextu moderní historie a mezinárodních vztahů, ale také významným impulsem k rozpoutání *Velké hry* o Írán, Afghánistán a Střední Asii. Ačkoli podnik nedosáhl proklamovaných strategických cílů a z vojenského hlediska byl pro Francii ztrátový, v širším úhlu pohledu znamenal zásadní periodizační mezník v dějinách Blízkého východu, zejména na vědeckém a kulturním poli. Zatímco Evropě postupně zprostředkoval poznání doposud tajemstvími opředené kultury starověkého Egypta, islámský svět byl poprvé konfrontován s dynamickou západoevropskou mocností a jejím kulturně sociálním zázemím. Egyptská společnost poznala moderní administrativu francouzského typu, převratná opatření na poli veřejné hygieny, politickou a společenskou žurnalistiku a také např. divadlo či kavárny evropského typu, nemluvě o vývozu společenských idejí francouzské revoluce, jež se během následující doby šířily z Egypta i do ostatních koutů islámského světa. Napoleonův vpád tak především skoncoval s dosavadní izolací muslimského světa a otevřel jej myšlenkovým a společenským proudům Evropy, jež přímo či nepřímo iniciovaly domácí obrodné a modernizační síly.

Roku 1797 byl ambiciózní a neobyčejně schopný generál Napoleon Bonaparte pověřen velením vojenské kampaně proti Velké Británii. Tento nesnadný úkol měl za primární cíl odvést Napoleona od případných mocenských choutek v Paříži. Napoleon však útok na Británii vyhodnotil jako příliš riskantní podnik a místo něj navrhl

obsadit Egypt a přetvořit jej v základnu pro útok na Brity ovládanou Indii. Zároveň si tak chtěl zajistit účast na eventuálním dělení Osmanské říše. Cílem bylo vybudování základny na pobřeží Rudého moře pro budoucí námořní operace v Indickém oceánu a příprava pozemního tažení přes Levantu, Mezopotámii a Persii do Indie. Tento zdánlivě chimérický plán vycházel z řady logických úvah a historických precedentů. V případě vzdálené Indie kráčelo vedle oslabení protivníka také o restauraci původních koloniálních držav Francie, jež byly v drtivé většině ztraceny v relativně nedávné (1763) válce s Velkou Británií. Další kompenzací za tyto ztráty měla být kolonizace potenciálně bohatého Egypta. Tu podporovaly i vlivné podnikatelské kruhy z Marseille a Lyonu, které měly dlouhodobé a hluboké vazby na východní Středomoří, a rovněž ministr zahraničí kníže Talleyrand, jenž v Napoleonovi správně a neomylně rozpoznal budoucího vládce Francie.

Po důkladné přípravě a sérii lživých zpráv, jež měly za úkol odvrátit pozornost Londýna a Cařihradu, vyplula Napoleonova flotila 19. května 1798 z Toulonu a 9. června obsadil Napoleon ostrov Maltu. Tím způsobil první mezinárodně-politický *faux pas*, neboť čestným velmistrem johanitského řádu byl zrovna shodou okolností ruský car Pavel I. Dne 30. června se francouzský vojevůdce vylodil nedaleko Alexandrie, kterou dobyl, a poté vytáhl na Káhiru. 21. července na hlavu porazil a částečně zmasakroval mamlúckou jízdu pod vedením Muráda Beje, která, okázale vyzbrojena šavlemi a kopími, očekávala těžkopádné „Franky“ ve stylu rytířů z křížových výprav a byla hluboce šokována moderní a drilem stmelenou armádou vyzbrojenou palnými zbraněmi. Konečně 25. června pak Napoleon vítězně přitáhl do podrobené Káhiry.

Následující vývoj událostí však probíhal v Napoleonův neprospěch. Dne 2. srpna zaútočil britský admirál Horatio Nelson na flotilu 17 francouzských lodí zakotvenou v Abú Qíru u Alexandrie a

celkem 15 z nich potopil.⁶⁴ Britové tak odřízli Francouzům ústupovou cestu z Egypta a ovládli Středomoří. Situace využil rovněž osmanský sultán Selim III. popuzený francouzskou okupací Egypta, nicméně vojensky příliš slabý na samostatnou akci, a vyhlásil Francii válku. Zároveň vyzval k *džihádu* proti okupantům a požádal o pomoc Petrohrad. V září 1798 pak vypuklo v Káhiře povstání, které iniciovaly a podporovaly vedoucí představitelé náboženské university al-Azhar. Diplomatické iniciativy vyvrcholily dne 3. ledna 1799, kdy byla mezi Osmanskou říší a Ruskem uzavřena spojenecká smlouva, k níž se o dva dny později připojila Velká Británie. Klíčovým prvkem byla záruka územní celistvosti Osmanské říše, pro Rusko pak tajná klausule zaručující jeho válečné flotile průjezd Bosporem a Dardanelami, a zároveň vylučující přítomnost jakéhokoli jiného válečného loďstva než ruského a tureckého v Černém moři.⁶⁵

Ve snaze předejít osmanské ofenzivě vyrazil Napoleon 9. února 1799 na pozemní kampaň do Sýrie, která však skončila porážkou Francouzů a stažením armády zpět do Egypta v červnu téhož roku. Mezitím se u Abú Qíru vylodil s britskou pomocí osmanský kontingent a zahájil tažení k Nilu. Napoleon si zřejmě konečně uvědomil fiasko celého egyptského tažení a v obavách před postupem protifrancouzské koalice uprchl dne 23. srpna spolu s elitou své armády do Francie. Dne 9. listopadu roku 1799 (podle revolučního kalendáře 18. brummairu roku VIII.) provedl v Paříži úspěšný státní převrat a nastolil faktický režim osobní a vojenské diktatury, jenž vyvrcholil v květnu 1804 vyhlášením císařství

V Egyptě přejal velení generál Jean-Baptiste Kléber (1753-1800), který byl nucen bojovat na třech frontách- s Osmany, domácí revoltou v Káhiře a s uprchlými mamlúky Muráda Beje v

---

64 Tamtéž, str. 64.

65 Anderson, str. 29

Horním Egyptě a Núbii. V červnu 1800 byl úkladně zavražděn a moc převzal neoblíbený a neschopný generál Abdulláh Jacques Menou (1750-1810), který se v Káhiře oženil s mladičkou Egyptankou a konvertoval k islámu. Neudržitelnost francouzské okupace Egypta vyvrcholila v září roku 1801 konečnou kapitulací generála Menoua v Alexandrii a odchodem ze země. Mírové smlouvy s Británií a Osmanskou říší byly uzavřeny následujícího roku, 26. března, resp. 7. června 1802.

Neúspěch první expedice však Napoleona v žádném případě neodradil od pokračování v „orientální politice“, což mu usnadňovala i dočasně uzavřená příměří s Ruskem a Británií, mír s osmanskými Turky a také rozpory jak v turecko-britském, tak ruském spojení. V Cařihradu především nelibě nesli snahu Britů restaurovat v Egyptě po odchodu Francouzů moc mamlúckých bejů, neboť Osmanská říše chtěla využít situace k obnovení přímé správy v provincii. V druhém případě pak přetrvávala tradiční nedůvěra k Rusku, přživovaná vývojem na Jónských ostrovech, kde se roku 1799 etablovala na Osmaneč „nezávislá“ republika pod silným ruským vlivem, a také postupem Ruska v Gruzii, Imeretii a Daghestánu.⁶⁶ Již roku 1802 vyslal Napoleon do Cařihradu misi generála Brunea, který měl za úkol prozkoumat perspektivy vzájemných obchodních vztahů a nastolit otázku „ochrany“ sultánových katolických poddaných, již si Francie tradičně nárokovala. V Egyptě zatím souběžně působil další francouzský agent generál Sébastiani, který se snažil navázat kontakty s místními vůdci. V lednu 1803 uveřejnil v Paříži článek, v němž vyřkl otázku znovudobytí Egypta, na což mělo dle jeho mínění postačit pouhých 6 000 mužů.⁶⁷ Na podzim téhož roku se Sebastiani dokonce neúspěšně pokusil o navázání vztahů s Wahhábovci na

66 Tamtéž, str. 30-1

67 Tamtéž, str. 34

Arabském poloostrově. Napoleonovou prioritou byla však jednoznačně evropská politika, zejména zostřující se konflikt s Brity. K dalšímu pokusu o tah na velké orientální šachovnici, tentokrát v Íránu, došlo až roku 1807.

2. 2. Hledání potřebného spojence. Britové a Írán počátkem 19. století

Napoleonův vpád do Egypta a jeho ambice v Asii vyvolaly pochopitelnou vlnu paniky v britských vládních i koloniálních kruzích. Plán francouzského tažení do Indie načrtl již roku 1795 francouzský konsul v Káhiře Magallon, jenž sebevědomě tvrdil, že:

„Pokud francouzské oddíly vyplují z Toulonu 20. června, 10. července dorazí do Alexandrie a kolem 20. do Káhiry. 25. července dospějí k Suezmu a o 45 dní později do Indie, dříve než Britové podniknou jakékoli obranné kroky.“⁶⁸

Tento poněkud fantastický propočet se přinejmenším v první fázi ukázal jako podivuhodně přesný. Připomeňme, že od okamžiku vyplutí armády z Toulonu, obsazení Malty, vyloďení v Egyptě, tažení pozemní cestou do Káhiry a jejím obsazením uplynuly pouhé dva měsíce. Následující postup k Suezmu nicméně netrval prorokovaných pět dní, nýbrž pět měsíců a veškeré eventuální plány na pokračování do Indie vzaly definitivně za své britským útokem na Abú Qír a odříznutím Francouzů ve vnitrozemí. Britské královské námořnictvo přesto na jaře 1799 preventivně uzavřelo cestu z Rudého moře do Indického oceánu.

Další událostí, jež zkomplikovala ambice Francie v Indii, byl pád jejího hlavního a nejsilnějšího lokálního spojence, vládce nezávislého jihoindického knížectví Maisúr sultána Tipúa (1750-99, vládl od roku 1782), pokračovatele svého otce Hajdara Alího. Ten roku 1761 svrhl do té doby v Maisúru vládnoucí hinduistickou dynastii a založil relativně moderní stát opřený o prosperující

---

68 Adler, G., J.: *Britain and the Defence of India. The Origins of the Problem 1798-1815*, in: JAH, vol. 6 (1972), no. 1, str. 18

zemědělství, obchod a výkonnou armádu, již budoval s francouzskou pomocí a podle soudobých evropských vzorů. Expandující Maisúr byl pochopitelně překážkou a trnem v oku britskému pronikání v jižní Indii a tím také přirozeně potenciální spojencem Francie. Na otcovu politickou linii navázal i následník trůnu Tipú. Roku 1787 vyslal do Francie diplomatické poselstvo pod vedením jistého Muhammada Darvéše Chána. To bylo v srpnu roku 1788 přijato se všemi oficiálními poctami Ludvíkem XVI. ve Versailles. Naděje na vojenské spojenectví s Francií se však ukázaly jako liché a poselstvo přivezlo následujícího roku zklamanému Tipúovi pouze garance vzájemného obchodu a skupinu francouzských inženýrů. V EIC se mezitím dostal k moci nesmiřitelný a zkušený veterán z americké války lord Cornwallis a zahájil ofenzivu. Navzdory krátkodobému rozkvětu Maisúru díky mobilizaci obrovských ekonomických zdrojů a čilé diplomatické aktivitě Tipúa (od roku 1795 *pádišáha* a také honorárního občana revoluční *Republique Française*), jež směřovala dokonce i do Osmanské říše a Afghánistánu, byly dny tohoto pozoruhodného státu sečteny. Jeho definitivní konec přišel s britským dobytím pevnosti v hlavním městě Šrírangapattanu a hrdinskou smrtí jeho vládce v květnu roku 1799.

Druhou hrozbou pro vznikající britské impérium v Indii byl Afghánistán, toho času pod vládou výbojného Zamána Šáha Durráního (1793-99). Ten v roce 1799 po vzoru svých předků zřejmě velmi vážně zamýšlel vpád do severní Indie a přesunutí hlavního města do paňdžábského Láhauru, kam již nesahal vliv mocných afghánských kmenových vůdců, kteří tvořili nepohodlnou překážku jeho mocenským ambicím. Ačkoli těžiště britské moci leželo tehdy stále ještě v Bengálsku a západní hranici jejích držav představovalo muslimské knížectví Awadh (anglicky Oudh) s

hlavním městem v Lakhnáu ležící dosti daleko od afghánských hranic, Britové již tehdy reálně zvažovali průnik do severozápadní Indie a zdůrazňování afghánské hrozby tak bylo především záminkou pro mocenský zásah v nestabilním Awadhu. Zamán Šáh byl navíc roku 1799 s britskou a íránskou asistencí svržen ve prospěch Mahmúda Šáha Durráního (1799-1803, 1810-18, 1826-9). Moci v Paňdžábu se poté chopil neobyčejně schopný vůdce náboženské sekty Sikhů a vládce jejich státečku Randžit Singh (1780-1839), který dobyl Láhaur, rozšířil sikhské území na úkor Afghánistánu a pod titulem *mahárádža* (velký král) vládl až do své smrti poměrně silnému a expandujícímu státu.⁶⁹

Hlavním architektem britského spojení s Íránem byl Richard Wellesley,⁷⁰ generální guvernér Indie v letech 1797-1805 a muž mající spolu se svými předchůdci Warrenem Hastingsem a Charlesem Cornwallisem lví podíl na britské expanzi na Indickém subkontinentu. Ještě před Napoleonovou invazí do Egypta uvažoval Wellesley o nejvhodnější způsobu obrany Indie a prevenci možné pozemní invaze, která by nutně procházela Íránem, tak jako v případě Alexandra Makedonského či Nádera Šáha. Znovu připomeňme, že argument o nebezpečí pozemní invaze, ať již afghánské, francouzské či ruské, byl mnohem více zástěrkou a odůvodněním expanze v Indii. Spojenectví s Íránem představovalo zase cestu k dosažení politického a ekonomického vlivu v zemi.

Po celé následující, více jak stoleté období Velké hry oscilovala „íránská“ politika Velké Británie mezi více koncepcemi takového svazku, v nichž příslušelo Íránu několik různě nuancovaných rolí: země mohla být za *a) probritským spojencem*

69 Marek, J.: *Dějiny Afghánistánu*, str. 165

70 Richard Colley Wellesley (1760-1842), irský státník, od roku 1793 působil v Indii, generální guvernér, poté v Evropě, za Napoleonských válek působil jako velvyslanec ve Španělsku, 1809-12 ministr zahraničí, byl kritikem Vídeňského systému a také vášnivým stoupencem emancipace katolických Irů.

oddělujícím Indii od Evropy a Rusů a přátelsky nakloněným Osmanské říši, b) britským protektorátem v čele s Qádžárovcí jako loutkovou dynastií, c) „zemí nikoho“ s uměle udržovanou nestabilitou a fragmentací, která by hrála roli pro nepřátele neproniknutelné bariéry a konečně d) stabilizovaným a suverénním státem, za jehož integritu by ručila Velká Británie a který by sloužil jako nárazník.⁷¹

Klíčovým předpokladem, od něž se takováto role měla odvíjet, byl pochopitelně vnitropolitický vývoj země a, řekněme, stádium přechodu od tradiční monarchie k *modernímu* státu, v němž se qádžárovský Írán v dané období zrovna nacházel. Počátkem 19. století bylo lze ještě hovořit o Íránu jako o klasické „středověké“ monarchii, v níž jedinou státní ideu představovala vládnoucí dynastie, s nedovršeným teritoriálním vývojem a neexistencí jiné loajality, než kmenové a náboženské. Írán dosud nedisponoval stabilní civilní a centrálně řízenou administrativou a stálou armádou přesahující úzký rámec kmenových závazků. Neměl ani jasně vymezenou a „shora“ podporovanou etnickou, či, v případě takto mnohonárodního společenství, jinak definovanou identitu opřenou o oficiální a jednotnou jazykovou politiku a vzdělávací systém. Na rozdíl od Osmanské říše, kde v praxi existovala mnohem diferencovanější a institucemi vybavená společnost, byla v Íránu alfou i omegou veškerého společenského a politického života osobnost „středu všehomíra“ (persky *qeble-je álam*) qádžárovského šáha a jeho potomků, kteří vládli jednotlivým provinciím. Země tak fungovala jako jakýsi vágní organismus s centrální vládou volně propojenou s jejími více či méně fungujícími mutacemi v regionech, nežli jako pevná a stabilní centralizovaná říše. V takovéto podobě byla pochopitelně velmi problematickým a nespolehlivým potenciálním partnerem v systému moderních mezinárodních vztahů,

71 Ingram, E.: *Britain's Persian Connection 1798-1828. Prelude to the Great Game in Asia.* (Oxford 1992), str. 6.

který byl po hrůzách a destrukci napoleonských válek definován na diplomatickém kongresu ve Vídni roku 1814 rakouským kancléřem C. Metternichem. Základem „nového světového pořádku“ byla víra v obecně sdílené morální a konzervativní hodnoty a důraz na *velmocenský koncert*, tedy vzájemnými kompromisy podmíněnou mocenskou rovnováhu. Tento systém, fungující do vypuknutí *krymské války* v roce 1853 sice odstranil z Evropy válečná střetnutí běžná do 18. století, neodstranil však rivalitu velmocí, jež se od nynějška realizovala studenými či horkými konflikty v mimoevropských oblastech a koloniích. Imperativem velmocenské politiky 19. století se stala horečnatá expanze a dostihy o uchvácení dosud neobsazených zbytků světa či získání politického a ekonomického vlivu v tradičních a „nezávislých“ říších (Osmanská říše, Írán, Afghánistán, Japonsko, Čína). Na obrovské rozloze Asie se proti sobě ocitly dvě nejmocnější impéria tehdejší doby: Velká Británie a carské Rusko. Mezi oběma protivníky ležel Írán, relativně mladý, ambiciózní, avšak chronicky nestabilní Afghánistán a tajemstvími opředená a izolovaná Střední Asie. Bylo jen otázkou času, kdy se tato území stanou kolbištěm v rusko-britské mocenské hře.

2. 3. Britská poselstva do Íránu 1798-1801: Mehdí Alí Chán a John Malcolm

Na podzim roku 1798 byl novým britským rezidentem v Búšehru jmenován Peršan Mehdí Alí Chán. Pocházel z bohaté aristokratické rodiny z východoíránského Chorásánu, která se v sedmdesátých letech dostala do konfliktu s chorásánským vládcem Šáchrochem Šáhem Afšárem, vnukem Nádera Šáha, a byla nucena emigrovat do Indie,⁷² nejprve do muslimského knížectví Hajdarábád ve střední Indii, posléze pak do awadhského hlavního města Lakhnáu. Právě zde, na knížecím dvoře, získal Mehdí Alí Chán své první diplomatické a státnické zkušenosti. Poté se přesunul do Váranásí, kde si jej povšiml Jonathan Duncan (1756-1811) a přijal ho do svých služeb. Po Duncanově jmenování guvernérem v roce 1795 jej pak mladý Peršan následoval do Bombaje.

Mehdí Alí Chán se tak ocitl příslovečně ve správný čas na správném místě. Expanze na subkontinent byla zahájena, v Íránu triumfovali Qádžárovcí, z horských průsmyků Afghánistánu hrozil Zamán Šáh Durrání. Na pořadu dne se objevila idea britsko-íránského spojení a potřeba vyslat do Teheránu diplomatickou misi. Mužem, jemuž byl tento úkol svěřen, se stal právě ambiciózní a schopný Mehdí Alí Chán, jehož rodina byla nadto v přátelských stycích s qádžárskou dynastií. Dekret o jmenování Mehdího Alího Chána britským rezidentem v Búšehru a zvláštním vyslancem na dvůr Fath Alího Šáha podepsal Duncan dne 3. září 1798. Jmenování „domorodého“ Peršana na tak choulostivý post vzbudilo v britských koloniálních kruzích určitý rozruch. Zvláště vyhraněný postoj zaujal tehdejší rezident v Búšehru Nicolas Hankey Smith, který se dokonce s pomocí místního pohlavára, arabského *šajcha* Násera Chána

⁷² Wright, D.: *The Persians amongst the English. Episodes in Anglo-Persian History*. (London 1985), str. 12.

pokusil řadou obstrukcí příjezd nového vyslance na íránskou půdu zkomplikovat.

Primárním cílem mise bylo oživení vzájemného britsko-íránského obchodu, zejména snaha protlačit britské exportní komodity na místní trh a prodat je za nejvyšší možné ceny, z čehož měl mít sám vyslanec až šestinovou provizi.⁷³ Byl rovněž pověřen detailním průzkumem trhu, zjištěním poptávky a svého druhu špionáží ruských komodit importovaných do Íránu, jejich cen a možnostmi případné konkurence. V souladu s britskými politickými cíli měl Mehdí Alí Chán maximálně dbát o dobrou pověst a důvěryhodnost Británie v zemi a vyhýbat se jakýmkoli střetům s íránskými autoritami.

Neméně důležitým prvkem této mise byl také její politický obsah. Prvním krokem M. A. Chána měla být návštěva arabského sultanátu Masqat (Omán)⁷⁴ a navázání vztahů s místním vládcem Sultánem bin Ahmadem Ál bú Sa'íd (1792-1804), jenž měl být odrazen od jakékoli případné formy spolupráce s Francií, včetně vypovězení všech Francouzů nacházejících se na masqatském území. Mehdí Alí Chán měl co nejpodrobněji zmapovat politické poměry v Ománu (a v Íránu), aniž by ovšem jakkoli zasahoval do tamního dění. Hlavním a utajeným cílem mise pak bylo přimět Írán k útoku na afghánského Zamána Šáha prostřednictvím tažení na Herát,⁷⁵ jež mělo odvrátit Zamánovu pozornost od Paňdžábu. Toto poselství schválil dne 8. října 1798 i sám generální guvernér Východoindické společnosti Sir Wellesley, který Duncanovi napsal:

---

⁷³ Tamtéž, str. 13

⁷⁴ Omán byl sjednocen v 17. století cháridžovskou sektou Ibádíja, která vybudovala mohutné loďstvo a rozšířila stát o východoafrický ostrov Zanzibar. 1737-44 okupován Íránem. Samostatnost obnovil zakladatel nové dynastie Ahmad ibn Sa'íd (1744-83), od roku 1792 dědičná monarchie, téhož roku přestěhováno hlavní město do přístavu Masqat, roku 1856 byla země rozdělena na dva sultanáty Masqat a Zanzibar, vnitrozemí (tj. vlastní Omán) fakticky nezávislé pod nadvládou kmenů Hanáwí a Gháfírí. Ke sjednocení země došlo až v 50. letech 20. století.

Viz: Gombár, E.: *Kmeny a klany v arabské politice*, str. 74-6.

⁷⁵ Původně součást safijovské říše, ztracen ve prospěch Afghánistánu po smrti Nádera Šáha.

„Domnívám se, že služby domorodého vyslance, kterého jste jmenoval rezidentem v Búšehru, mohou být využity pro cíle zmíněné ve Vašem dopise. Jelikož nebezpečí vpádu Zamána Šáha vzrůstá, myslím, že mise Mehdího Alího Chána ke dvoru Bábá Chána, či kohokoli, kdo vládne v Persii, musí být podniknuta co nejdříve. Je zcela jistě v našem zájmu vzbudit tímto způsobem hrozbu, která by mohla odradit Šáha (tj. Zamána Šáha) od jeho plánované kampaně, či, v případě, že už ji zahájil, ho přimět k návratu.“⁷⁶

Proti Wellesleymu se postavil pouze Harford Jones, od července 1798 britský vyslanec v Bagdádu, který odsoudil ideu íránského útoku na Afghánistán jako nesmyslnou a namísto provokací doporučoval diplomatická jednání se Zamánem Šáhem. Duncan argumentoval předchozí a neúspěšnou snahou o jednání s Kábulem. V této při vyšlo poprvé najevo pozdější velké dilema britské politiky ve Velké hře: váhání mezi Íránem a Afghánistánem jako nejvhodnějším spojencem.⁷⁷

Po úspěšné misi v Masqatu dorazil Mehdí Alí Chán koncem října 1798 do Búšehru, kde ihned navázal styky s prominentním a vlivným íránským obchodníkem a spojencem Východoindické společnosti Hádžím Chalílem. V prosinci vyslal do Teheránu kurýra s dvěma listy určenými šáhovi a velkovezírovi (premiérovi), jímž byl v té době mocný Hádží Mírzá Ebrahím Chán E'temád-od-Doula. Tomu předestřel Mehdí Alí Chán plán íránského tažení na Herát, v jehož čele měli stanout dva afghánští princové- bratři Zamána Šáha- žijící v exilu v Jezdu. V případě problémů s financováním takovéto kampaně nabídl vyslanec Íránu dokonce peněžní podporu, ačkoli k takovému kroku nebyl britskými autoritami vůbec pověřen. Mehdí Alí Chán apeloval především na vzájemnou ší'itsko-sunnitskou

76 Citováno v: Wright, D.: *Persians amongst the English*, str. 14-5

77 *Cambridge History of Iran*, vol. VII., str. 376-7

nesnášenlivost a informoval vezíra o následcích posledního afghánského vpádu do Paňdžábu, při němž bylo údajně „*zneuctěno mnoho ší'itských žen a dívek*“.⁷⁸ Útok na Afghánistán byl tedy interpretován především jako *džihád* proti nenáviděným sunnitům. Dopis byl doprovázen nákladem „pozoruhodných darů z Británie“, mezi nimiž nechyběly hodinky, teleskop, brýle či dvouhlavňové ručnice, a jistým množstvím precizních indických tkanin. V mnohem vágnějším dopise šáhovi se Mehdí Alí Chán omezil na formální zdvořilosti a gratulace k nástupu na trůn. Během tehdy rekordních 11 dnů byly dopisy doručeny do Teheránu a oba afghánští princové byli vyzváni k zahájení útoku na Herát. Mehdí Alí Chán mezitím v Búšehru vypracoval přibližný finanční plán, který vyčíslil na 25 000 £.⁷⁹ Polovinu měly tvořit náklady na vyzbrojení expedice do Herátu, další téměř polovinu náklady na samotnou diplomatickou misi a zbytek (asi 1 000 £) úplatek pro prvního ministra.

Tažení na Afghánistán bylo skutečně zahájeno dne 10. ledna 1799 a v jeho čele stanul Zamánův bratr Mahmúd Šáh Durrání. Zamán Šáh zatím v únoru zahájil stahování svého vojska z Paňdžábu, což si Mehdí Alí Chán vyložil jako reakci na tažení Mahmúda Šáha, jehož se cítil iniciátorem, a nárokoval si tudíž hlavní podíl na případné slávě, včetně tučné finanční odměny. V březnu téhož roku obdržel Mehdí Alí Chán oficiální pozvání ze strany Fath Alího Šáha a v červnu konečně vyrazil z Búšehru do Teheránu. Tam přibyl poselstvo teprve 4. prosince roku 1799; důvodem zdržení byla především sama osobnost Mehdího Alí Chána libující si v okázalosti a velkém stylu a pocty, jež si na cestě nechával prokazovat v provinčních městech.

Po příjezdu do Teheránu byl Mehdí Alí Chán ubytován v domě prvního ministra. Pokud jde o audienci u šáha, jež se řídila rigidním a složitým protokolem, Mehdí Alí Chán trval na tom, aby byl

⁷⁸ Wright, D.: *Persians amongst the English*, str. 16

⁷⁹ Tamtéž, str. 16

představen jako zplnomocněnec britské koruny a nikoli jako pouhý vyslanec Východoindické společnosti („spolku obchodníků“). Vydobyl si rovněž privilegium předat Duncanovy listy šáhovi osobně, nikoli prostřednictvím premiéra, jak bylo obvyklé, a také právo být ve společnosti šáha usazen, což bylo nejvyšší poctou při slyšení na íránském dvoře. Výsledkem jeho zhruba měsíčního pobytu v hlavním městě byly tři audience u Fath Alího Šáha, v nichž podle vlastního tvrzení dosáhl všech svých cílů: přesvědčit šáha k tažení na Herát, přerušení veškerých styků s Francií a také předání některých ostrovů v Perském zálivu Británii, což ovšem šáh později vehementně popřel.⁸⁰

Ve skutečnosti je velmi těžké posoudit, nakolik byla šáhova rozhodnutí ovlivněna Mehdího návrhy, zejména v případě tažení do Afghánistánu, jež bylo nepravděpodobněji vlastním rozhodnutím šáha nezávislým na britských návrzích. Ačkoli Jonathan Duncan nikdy nepodlehł pochybnostem o svém chráněnci, nejasnosti okolo Mehdího mise vzbudily v britských indických kruzích nedůvěru. Jeho kritikové byli pobouřeni jeho egoismem, finančními nároky a sklony k sebechvále a pompéznosti. Objevily se pochybnosti o jeho kompetentnosti, diskrétnosti a svou roli bezpochyby sehrály i jisté rasové předsudky a nedůvěra v to, že jde o cizince, posílená např. tím, že Mehdí Alí Chán psal své raporty výhradně v perštině. Již během vyslancova návratu z Teheránu do Búšehru bylo rozhodnuto vyslání nové diplomatické mise v čele s Johnem Malcolmem (1769-1833). I sám Sir Wellesley, který jinak oceňoval Mehdího osobní zainteresovanost na věci, jeho cenné kontakty v Persii a oddanost Britům, se nechal slyšet, že *„během své mise se dopustil celé řady indiskrétností, takže ho již nemohu považovat za osobu, které mohou být svěřeny tak delikátní a důležité úkoly, jež mám momentálně v úmyslu vykonat na perském dvoře, popřípadě v*

---

80 Tamtéž, str. 20

Kábulu".⁸¹ Zprávu o Malcolmově misi obdržel M. A. Chán již v Teheránu a byl jí pochopitelně velmi dotčen.

Malcolm dorazil do Íránu přes Masqat v březnu roku 1800 a spolu s více než třemi sty muži svého doprovodu se utábořil na předměstí Búšehru, kde čekal na Mehdího návrat a čerstvé informace z teheránského dvora. Mehdí Alí Chán pak přibyl do Búšehru 4. května 1800 a v co nejzářivějších barvách líčil své „úspěchy“ v Teheránu. Chorobně ambiciózní a sebevědomý Malcolm však od počátku zaujal vůči Peršanovi krajně nedůvěřivý postoj a nakonec mu ani nenabídl místo ve vlastní misi do Teheránu, jak bylo původně zamýšleno Duncanem, nýbrž odkázal jej na jeho původní post rezidenta v Búšehru. Zde se Mehdí Alí Chán udržel ještě následující tři roky, než byl nahrazen bombajským úředníkem J. H. Lovettem (do r. 1804), shodou okolností mužem, který měl původně na starost překlady Mehdího raportů z perštiny do angličtiny. Tečkou za Mehdího diplomatickou kariérou byla na jaře roku 1801 krátká mise do jemenského přístavu Mocha (al-Muchá'), kde měl za úkol zajistit zásoby pro britský kontingent v Egyptě, a také vyjednání sňatku svého syna s princeznou z dynastie Zandů. Roku 1803 byl Mehdí Alí Chán povolán zpět do Bombaje a penzionován. Zemřel v červenci roku 1804. Bylo jistě krásným a vděčným Duncanovým gestem, že nechal poslat Mehdího tělo k pohřbu do posvátného ší'itského města Nadžafu v Iráku. Ironií osudu byla však loď během plavby do Iráku přepadena francouzskými piráty a vyslancovy ostatky hozeny do moře.

Pokračování diplomatické mise se ujal legendární John Malcolm. Narodil se ve skotském Burnfootu roku 1769 jako čtvrté z celkem sedmnácti dětí. Koloniální kariéru v Indii zahájil již jako třináctiletý roku 1782 v Madrásu a Hajdarábádu. V letech 1800-1

---

⁸¹ Tamtéž, str. 21

podnikl první úspěšnou misi k íránskému dvoru, jeho následující mise v letech 1808, respektive 1810 svých cílů nedosáhly. Malcolm poté působil ve vysokých kruzích indické koloniální administrativy. Jeho kariéra vyvrcholila v letech 1827-30 postem guvernéra Bombaje a poslaneckým mandátem v období let 1831-2. Své bohaté zkušenosti pak zúročil ve dvousvazkových *Dějínách Persie* a několika knihách s indickou tematikou.

Do íránské metropole dorazil Malcolm v listopadu roku 1800 a počátkem roku 1801 uzavřel s Fath Alím Šáhem dvě spojenecké smlouvy mezi Británií a Íránem: obchodní, jež projednávala tradiční technické otázky vzájemné výměny zboží a povolovala britským kupcům usídlit se v jakémkoli íránském městě či přístavu, a politickou. Poslechněme si průběh této události v podání perského historika:

„Téhož roku (1800, pozn. autora) byl vyslanec Sir John Malcolm, jeden z důvěrníků britské vlády a muž vznešeného původu, vyslán jménem anglického krále vyslán s listy o přátelství a cennými dary na misi k perskému dvoru. Když se rozšířila zpráva o jeho příjezdu do Bandar-e Búšehr, vysoce postavený člen vlády Fath Alí Chán-e Núrí byl jmenován jeho průvodcem (mehmándár). Odjel do Fársu a v nejvyšší úctě doprovodil vyslance přes Šíráz, Esfahán, Qom a Kášán do Teheránu. Ten se ubytoval jako host v paláci největšího z velkovezírů Hádžího Ebrahíma Chána E'temád-od-Doula, kde zapomněl na veškeré nepohodlí cesty. Za dva nebo tři dny byl přijat na audienci. Hlubokomyslnými poznámkami a přátelským tónem své řeči si získal hluboký respekt šáha. Následující den rozdělil dárky a pozornosti z Evropy i z Indie a jménem britských činitelů předložil smlouvu s pečeti Generálního guvernéra Indie, jež byla ratifikována podpisy a pečeti prvního ministra Hádžího Ebrahíma a předána vyslanci.

Smlouva obsahovala pět následujících článků: 1) Dá-li Bůh, přátelství mezi dvěma velkými zeměmi bude věčné; 2) Kdykoli Afghánci napadnou Indii, šáh proti nim vyšle svá vojska a Angličané mu zaplatí náhradu za náklady kampaně; 3) Kdykoli někdo z vládců Afghánistánu uzavře mírovou smlouvu s jednou ze stran, druhá strana se k ní přidá; 4) Kdykoli vstoupí Afghánci do války s Persií či Francií, britská vláda přijde Persii na pomoc; 5) Perská vláda nedovolí Francouzům vstup na své území, ať už pozemní, či námořní cestou.

*Po završení své mise byl vyslanec obdarován mečem a dýkou vykládanou drahokamy a Hádží Chalíl Chán-e Kor Oghlu Qazvíní, hlava (teheránských, pozn. autora) obchodníků (malek-ot-todždžár) byl jmenován vyslancem perské vlády do Indie. Vybaven cennými dary perského dvora vyrazil z Teheránu koncem měsíce ramadánu toho roku ve společnosti velvyslance Sira Johna Malcolma.*⁸²

Diplomatická jednání s Íránci nebyla rozhodně jednoduchou záležitostí. Jak referoval sám John Malcolm:

*„Tato vláda považovala Angličany za obchodníky, jimž přinášel zisk vzájemný obchod s Persií a z tohoto titulu jim vydávala fermány a zaručovala ochranu a privilegia. Nikdy ale nepomyslela na to, že by s nimi mohla uzavřít klasickou alianci... je téměř nemožné vysvětlit jim podobu vedení Společnosti a jejích mocenských orgánů, tak aby pochopili její kompetence a suverenitu v jednání...“*⁸³

V době uzavření spojenecké smlouvy s Íránem nicméně pominulo akutní nebezpečí jak napoleonského, tak afghánského útoku na Indii. Určité pozdvižení vyvolala pouze dobrodružná a k

82 Fasá'í: *History of Persia under the Qajar Rule*, str. 94-5.

83 Citováno v *Cambridge History of Iran*, vol. VII, str. 379-80.

neúspěchu předem odsouzená ruská pozemní expedice kozáckého pluku pod vedením knížete Vladimíra Orlova, která vyrazila v roce 1800 z Orenburgu na Bucháru a dále do Indie. Po zavraždění cara byla však odvolána. Malcolm a Hádží Chalíl Chán se vrátili zpět do Indie. Pro íránského vyslance se tato cesta ukázala osudnou, ještě téhož roku byl nešťastnou náhodou zavražděn:

„.....(vyslanec, pozn. autora) byl ubytován v nádherném paláci a na jeho počest bylo u brány umístěno jako stráž dvě sta indických vojáků a čtyři britští důstojníci. Jednoho dne při západu slunce dva nebo tři velvyslancovi služebníci spustili střelbu na ptáky sedící na střeše a na stromech a několik z nich zabili. Jelikož Indové považovali tyto ptáky za posvátné, snažili se jim zabránit ve střelbě, kvůli čemuž vznikla hádka. Zbytek služebníků vyšel z paláce a došlo ke rvačce s vojáky. Hádží Chalíl Chán, který vyběhl ven, aby hádku vyřešil, byl zasažen kulkou a zabit. Guvernér Bombaje nechal všechny vojáky a důstojníky uvěznit a o incidentu informoval generálního guvernéra. Generální guvernér poslal k perskému dvoru baserského konzula s několika anglickými gentlemany, oděnými ve smutečních černých šatech, aby celou záležitost urovnali. Šáh odpověděl smířlivě a nařídil propuštění indických vojáků a britských důstojníků.“⁸⁴

Novým íránským vyslancem se stal nevlastní bratr zesnulého Mohammad Nabí Chán-e Šírází. Následujícího roku uzavřela Británie ve francouzském Amiens krátkodechou „mírovou smlouvu“ s Napoleonem a v příštích letech se soustředila především na mnohem ožehavější evropskou politiku. Iniciativu v Íránu zatím převzalo Rusko, které znovu zahájilo pochod k dobytí Zakavkazí.

---

84 Fasá'í: str. 106.

2. 4. Rusko-perská válka 1803-6

Nástupce zavražděného cara Pavla I., čtyřiaadvacetiletý Alexandr I. (1801-25), zaujal v otázce Íránu a Zakavkazí diametrálně odlišný postoj podobný spíše své babičce Kateřině II. Veliké. Ihned po nástupu na trůn amnestoval bývalé Kateřininy milce Platona a Valeriana Zubovovy a také další veterány minulého desetiletí a zajistil jim vlivné funkce ve vládě. Nový car byl nejen rozhodným stoupencem anexe Gruzie, již považoval za morální povinnost Ruska, ale podporoval i pokračování ruského výboje dále do Zakavkazí a vojenský útok na Írán. Podle Alexandra měly íránsko-ruské hranice sledovat linii vymezenou řekami Arasem a Kurou, což předpokládalo dobytí všech zakavkazských chánátů ležících východně od Gruzie ve stávající nárazníkové zóně mezi dvěma říšemi. Tento výboj byl opět prezentován jako „osvobození zakavkazských národů z pod cizího jařma“, ⁸⁵ tedy z pod „barbarské krutovlády muslimských asijských“ Peršanů, jimiž car i většina vysoce postavených osobností u dvora a v armádě nezakrytě opovrhovali a proti nimž stavěli do kontrastu vlastní osvícenou humánní „evropskou“ civilizaci. Toto přesvědčení pochopitelně nesdíleli lokální zakavkazští vládci, s výjimkou již podrobené Gruzie výhradně muslimové, a ani jejich muslimští poddaní. Naopak křesťanské komunity v zakavkazských chánátech, především bohatí, vlivní, relativně kosmopolitní a ve městech usazení Arméni, viděli v ruské armádě kýženého osvoboditele z pod cizí nadvlády, v nemalé míře i díky intenzivní ruské propagandě a činnosti carových agentů.

Na druhé straně neustávaly snahy Íránu o zpětné připojení původních safíjovských provincií, zejména po relativní konsolidaci vlády mladého Fath Alího Šáha a diplomatické pojistce po uzavření britsko-íránské smlouvy z roku 1801, kterou se qádžárovský Írán *de*

---

⁸⁵ Atkin, M.: *Russia and Iran 1780-1828*. (Minneapolis 1980), str. 66.

facto etabloval na mezinárodní scéně jako suverénní stát, ačkoli smlouva vůbec nedefinovala postoj Bombaje a Londýna v případě konfliktu s Ruskem a hovořila pouze o Francii a Afghánistánu. Navzdory anexi Gruzie a již zmíněnému avanturistickému pokusu kozáků o indické tažení Rusové prozatím nepředstavovali pro Brity nebezpečí či případného mocenského protihráče v Asii.

V Zakavkazí tak došlo ke střetu dvou stejných, ale vzájemně neslučitelných koncepcí. První z nich byla ruská imperiální expanze zdůvodněná civilizační misí a nutností vytvoření nárazníkové zóny k ochraně impéria. Ve skutečnosti bylo cílem Ruska získat strategický nástupní prostor proti východním provinciím Osmanské říše a základnu pro budoucí obchod s Asií. Na druhé straně stála íránská imperiální expanze jako nutná *reconquista* bývalých safijovských území, v jejichž navrácení pod íránskou (a ší'itskou) korunu hledala mladá a dosud nestabilizovaná dynastie Qádžárovců vlastní legitimitu.⁸⁶ Útok na Zakavkazí byl tudíž automaticky považován za útok na Írán. Stejně tak bylo v roce 1801 chápáno připojení Gruzie. Fath Alí Šáh vystoupil jako obhájce legitimní dynastie Bagratovců a poskytl azyl uprchlým princům Alexandrovi (syn Erekleho II.) a Teimurazovi (syn Giorgiho XI.), které formálně jmenoval místodržícími provincie *Gordžestán*.

Ačkoli Rusové oficiálně usilovali pouze o hranici na Arasu a Kuře, šáh měl zřejmě důvodné obavy z možného pokračování ruské expanze v případě úspěchu v Zakavkazí. Z ruských imperiálních kruhů zaznívaly občasné hlasy volající po připojení celého Gílánu, Tebrízu, Chóje⁸⁷ či dokonce od Teheránu ne zas tak vzdáleného Qazvínu, a v živé paměti zůstával i plán Kateřiny II. Veliké na svržení „krvavého tyrana“ Aqá Mohammada Chána a nastolení jeho vzbouřeného bratra Mortazá Qolího Chána Qádžára na trůn. Střet

86 Důležité je i to, že Qádžarovci tvořili jednu ze složek Qizilbašské konfederace, díky čemuž se považovali za legitimní pokračovatele safijovských tradic.

87 Chóje- město a administrativní okres západně od Tebrízu

těchto koncepcí tak dovedl obě země k dlouhé a zřejmě nevyhnutelné válce.

Zakavkazští chánové, bažící po udržení vlastní, byť problematické a velmi relativní nezávislosti dané dočasným mocenským vakuem a jinam směřujícími prioritami obou mocností, se tak ocitli v komplikované situaci s velmi omezeným prostorem k manévrování. Cílem obou dvou soupeřů bylo podrobení jejich území a v nejlepším případě omezení jejich osobní moci do podoby úřadujících „satrapů“ Petrohradu či Teheránu, pokud ne rovnou fyzické odstranění. Jak íránské, tak ruské expedice přitom vždy předcházely nabídky k mírovému podrobení ses více či méně vážně míněnými a nespolehlivými zárukami určité míry autonomie. Případná aliance s Rusy měla zabránit dobytí chánátu Qádžárovci a garantovat postavení chána v domácím boji o moc, který zuřil ve všech chánátech a odčerpával značnou část jejich energie. Ruské spojení mělo být rovněž oporou v žabomyších válkách mezi jednotlivými státy. Jednostranný tón ruských nabídek ale pochopitelně budil u všech zakavkazských dvorů oprávněnou nedůvěru a výsledky „proruské aliance“ na Krymu a v Gruzii byly dostatečně známy. Při realistickém pohledu bylo navíc jen stěží možné předpokládat nějaký druh „rovnoprávního“ spojení obří a dynamické evropské křesťanské velmoci s téměř nevyčerpatelnými zdroji s miniaturním muslimským státem kdesi na íránských hranicích. Ruská ochrana tak byla správně chápána jako naprosté podřízení se a ztráta vlastní politické a sociokulturní tváře.

Alternativa aliance s Ruskem představovala nicméně pro některé z chánátů počátkem 19. století fakticky jedinou možnost přežití, či přinejmenším pokusu o něj. To se týkalo např. Nachičevanu a Jerevanu vystavených silnému íránskému tlaku a

navíc zapletených do sporů s osmanským pašou v sousedním Karsu.⁸⁸ Pro nejslabší a nejzranitelnější chánát Gendže, původně gruzínský protektorát, bylo obsazení Rusy pouze otázkou času. Jednání ovšem komplikovalo několik důležitých okolností, např. závazek garance gruzínského území, který byl v rozporu s teritoriálními požadavky sousedících chánátů, či pochopitelná neochota Petrohradu znepřátelit si Osmanskou říši expanzí do pohraničních území, jež byla ve sporu s karským pašalíkem.

Na íránskou kartu vsadil naopak suverén Qarabaghu Ebrahim Chalíl Chán, který se po tragické smrti Aqá Mohammada Chána znovu chopil moci. Ebrahim Chalíl Chán bystře prohlédl tehdejší stav věcí. Gruzie, jeho původní spojenec, byla definitivně ztracena, a hospodářství částečně vylidněného chánátu bylo v důsledku íránských kampaní rozvráceno, mimo jiné i díky odchodu velké části Arménů do Ruska. Sny o nezávislosti, o hegemonistické zahraniční politice v Zakavkazí ani nemluvě, ležely v troskách. Na výzvu Fath Alího Šáha k podrobení se íránské suverenitě tak Ebrahim Chalíl Chán reagoval s největší možnou ochotou a poslal v souladu s tradicemi vlastního syna jako rukojmí na teheránský dvůr. Chánova dcera se pak dokonce stala jednou z velmi četných manželek šáha a později získala významné postavení v harému.

Roku 1802 byl vrchním velitelem ruské armády na Kavkaze jmenován osmačtyřicetiletý kníže Pavel Dimitrijevič Cicianov, poruštěný potomek starobylého gruzínského rodu Cicišvili a veterán kampaně z roku 1796.⁸⁹ Podobně jako bratři Zubovovi strávil vládu Pavla I. ve vynuceném důchodu. Navzdory zakavkazskému původu byl Cicianov známý jako stoupenec tvrdé linie ruské imperiální expanze a byl zdaleka nejhalasnějším mluvčím převahy *evropské*

---

⁸⁸ Tamtéž, str. 67.

⁸⁹ Dědeček P.D. Cicianova emigroval počátkem 18. století do Ruska, vstoupil do služeb Petra I. a porušil se.

civilizace nad asijským barbarstvím. V případě potřeby však dokázal vystupovat i jako obhájce gruzínských národních zájmů, např. při zdůvodnění dobytí Gendže, kterou považoval za nedílnou historickou součást Gruzie. Dle zachovalých postřehů svých současníků byl P. D. Cicianov bezohledný, arogantní, egocentrický a chorobně ambiciózní, na druhou stranu až hazardérsky odvážný a nezdolný. Nelze mu upřít ani pozoruhodné vůdcovské a organizační schopnosti a neoddiskutovatelnou autoritu, která však vyplývala spíše ze strachu, který kolem sebe šířil, než z osobního šarmu. Vůči Íráncům, Kavkazanům a muslimům obecně choval hluboké a ostentativně projevované opovržení a vysloužil si u nich dvojsmyslnou a nelichotivou přezdívku „*išpochdor*“, což je zkomolenina evropského „inspektor“, shodou okolností znamenající v turečtině přibližně „*špinavá práce*“.

Jmenováním „jestřába“ Cicianova dal car Alexandr I. jasně najevo svůj cíl v nadcházející kavkazské kampani. Cicianov byl navíc pověřen dalšími klíčovými funkcemi- na následujícího tři a půl roku se stal civilním správcem Gruzie, velitelem gruzínských armádních jednotek, velitelem (inspektorem) kavkazské fronty a také vojenským guvernérem Astrachaně, čímž zodpovídal za námořní operace v Kaspickém moři a zásobování armády. Žádný z jeho nástupců v následujících letech již nedosáhl sloučení všech těchto funkcí dohromady.

Kampaň zahájil Cicianov útokem na Gendže, kde vládl Džavád Chán Qádžár Zeyádlu. Ten byl vyzván, aby se podrobil ruské suverenitě na základě původní podřízenosti Gruzii a také podmínek kapitulace z roku 1796, kdy se stal písemně potvrzeným vazalem Kateřiny II. Veliké. Cicianov tentokrát podobnou oficiální záruku nenabídl a k předešlým podmínkám připojil další dva požadavky: závazek ročního tributu ve výši 20 000 rublů (celkový

zisk do státní pokladny Gendže za rok 1802 činil údajně 16 430 rublů!⁹⁰) a vybudování ruských kasáren v Gendže. Navíc se prohlásil ochráncem místních Arménů, jinak nejsolventnějších daňových poplatníků chána, a vyzval je k odchodu do Gruzie. Džavád Chán tento diktát odmítl a odvolal se na blížící se pomoc íránské armády. Cicianov však neměl zájem pokračovat v jednání a uchýliv se k *ultima ratio regum*⁹¹ vpadl koncem roku 1803 v čele ruské armády do Gendže. Džavád Chán se stáhl do pevnosti v hlavním městě a očekával pomoc od qádžárovského korunního prince a guvernéra Ázerbajdžánu Abbáse Mírzy (1789-1833), který pochodoval na Kavkaz, zatímco Rusové zahájili zhruba měsíční obléhání. To však ztroskotalo na nedostatečném zásobování a epidemii ze závadných vodních zdrojů. 15. ledna 1804 zavelel tedy Cicianov k útoku. Džavád Chán se svým synem Hosejnem Qolím a částí rodiny byli zavražděni, stejně jako blíže neurčený počet obyvatel města.⁹² To bylo částečně devastováno, připojeno jako okres ke Gruzii a na počest mladé carevny přejmenováno na Jelizavetpol'. Destrukce Gendže měla být mementem pro ostatní zakavkazské chány. Cicianov se netajil tím, že v případě odporu bude postupovat stejnou cestou. Jak ostatně řekl vládci Šeki a příbuznému Džaváda Chána Mohammadu Hasanu Chánovi, který protestoval proti jeho zavraždění: „*Může moucha bojovat s orlem, nebo králík se lvem? Věz, že stačí můj rozkaz a Šeki přestane existovat stejně jako Gendže!*“⁹³

Povšimněme si změn, které následovaly po ruském dobytí chánátu a které byly předzvěstí toho, co postupně následovalo na všech muslimských územích obsazených Ruskem. Všichni muslimové byli vysídleni z citadely a hlavní mešita ve městě byla

90 Tamtéž, str. 83.

91 *Poslední argument králů*- heslo, které nechal francouzský král Ludvík XIV. vyrývat na hlavně svých děl.

92 Mezi 1500-3 000 mrtvých, tamtéž, str. 83.

93 Citováno tamtéž, str. 84.

přeměněna na kostel. Islámské právo bylo nahrazeno ruským civilním zákoníkem a původní muslimští hodnostáři eliminováni. Těm, kteří přistoupili na spolupráci s Rusy, byli garantovány státní mzdy a stali se *de facto* úředníky státního aparátu. Byly konfiskovány *waqfy*- islámské náboženské nadace, a všichni stoupenci *ancien régime* byli perzekvováni, včetně členů chánovy rodiny, kteří nestihli uprchnout do Íránu. Ti byli uvězněni a propuštěni až roku 1812 tehdejším guvernérem Zakavkazí generálem Filipem Paluccim. Trestným činem se stalo i používání starého názvu Gendže místo Jelizavetpol', pokud byl někdo veřejně přistižen při „přeřeknutí se“, zaplatil pokutu jednoho rublu. Cicianov byl poté za „úspěch“ v Gendže vyznamenán, povýšen a za svůj „rozhodný postup“ vysoce oceněn carem.

Povzbuzen prvním vítězstvím vyrazil Cicianov k Jerevanu. Již během tažení do Gendže obsadili Rusové několik příhraničních okresů chánátu, včetně strategického města Gjumri ležícího na hlavní komunikaci do Tbilisi. Jako obvykle přišel Cicianov nejprve s nabídkou „míru“. Za něj požadoval vydání veškerého vojenského materiálu ve městě, ročnímu tribut ve výši 80 000 rublů, posláni rukojmí do Petrohradu a dosazení ruského kandidáta na stolec arménského patriarchy v nedalekém Edžmiacinu.⁹⁴ Vládcе Mohammad Hosejn Chán se ve snaze zabránit přímému útoku na město rozhodl s Cicianovem separátně vyjednávat. Podle Fasá'ího kroniky:

„Město Jerevan, od počátku qádžárovské vlády ovládané Mohammadem Chánem Qádžárem Qoyunlu se Išpochdorovi vzdalo bez bitvy. Když se o tom dozvěděl šáh, vyslal proti Išpochdorovi korunního prince Abbáse Mírzu s několika rotami jezdeckta a

⁹⁴ Edžmiacin (turecky Üç kilise, „Tři kostely“)- město poblíž Jerevanu, historické i současné sídlo katolika- nejvyšší hlavy arménské církve.

pěchoty. Korunní princ ozdobil svou hrud' drátěnou košilí, která patřila Džočimu Chánovi, synovi Čingiz Chána a byla součástí šáhova pokladu."⁹⁵

Cicianov byl tedy dostižen armádou Abbáse Mírzy o síle zhruba 18 000 mužů na koních a dalších jednotek pěchoty,⁹⁶ která přispěchala z Ázerbajdžánu na obranu strategicky důležitého chánátu. Ruský kontingent tvořilo cca 3 000 mužů pěchoty a pomocné jednotky složené s arménských a gruzínských dobrovolníků. 1. července 1804 došlo pod Jerevanem k první regulérní bitvě rusko-perské války. Přes nemalé ztráty způsobené nepříteli Rusové nedokázali město dobýt a sami notně oslabení odtáhli. Na ústupu byli pak pronásledováni „vítězstvím“ opojenými Íránci, kteří nemilosrdně zabíjeli všechny vojáky, kteří se opozdili za hlavním ustupujícím vojem. V Gruzii navíc vypuklo povstání protiruských živelů a vzbourily se i některé kmeny vysokého Kavkazu, např. Oseti a Lezgingci. Rebelie byla potlačena teprve po posílení ruské armády novými jednotkami. Jerevan tedy zůstal na další dvě desetiletí „nezávislý“.

Roku 1807 byl jeho guvernérem jmenován blízký druh a přítel Abbáse Mírzy Hosejn Qolí Chán Qádžár Qoyunlu, s titulem *chán* a také *sardár*, čili vrchní velitel armády. Narodil se roku 1740 Mohammadu Chánovi Qádžárovi⁹⁷ a do proudu historie vstoupil jako náčelník služebnictva Bábá Chána, budoucího Fath Alí Šáha, během jeho místodržitelství v Šírázu. Patřil k hlavním vůdcům, kteří se zasloužili o dosazení Fath Alího Šáha na trůn po smrti Áqá Mohammada Chána a vyznamenal se úspěšným potlačením revolty již zmíněného kurdského vzbuřence Sádeqa Chána Šaqáqího v

95 Fasá'i, str. 107-8.

96 Zdroje se v otázce síly perské armády různí, čísla 18 000 a 3 000 udává *Cambridge History of Iran*, vol. 7, str. 332, Atkin, M.: *The Strange Death of Ibrahim Khalil Khan of Qarabagh*. in: IS, vol. 12 (1979), nos. 1-2, str. 92, uvádí 30 000 bojovníků na perské straně a 3 000 Rusů.

97 Bournoutian, G. A.: *The Khanate of Erevan Under Qajar Rule 1795-1828*, str. 17-8.

Qazvínu. Za to byl zahrnut bohatstvím a řadou titulů, Fath Alí Šáh se navíc oženil s jeho sestrou a jeho dceru provdal za korunního prince Abbáse Mírzu. V letech 1800-2 sloužil Hosejn Qolí Chán jako vojenský guvernér Qazvínu, poté byl na pět let jmenován místodržícím obrovského, strategicky zásadního a neklidného Chorásánu, kde se úspěšně vypořádal s revoltou Afšárů (Qádžárovcům nepřátelsky nakloněný turkmenský kmen, z nějž pocházel Náder Šáh) a nastolil pořádek. Díky velkému osobnímu bohatství, úzké osobní vazbě na šáha a nepopíratelným úspěchům se brzy stal jedním z nejmočnějších a nejvlivnějších mužů v Íránu a skutečným *homme de jour*. Nebylo tedy divu, že jej šáh jmenoval na tak důležitý a citlivý post a učinil z něj tím jednoho z hlavních hrdinů dvou dlouhých desetiletí válečného konfliktu Íránu s Ruskem.

Ztráty v Jerevanu a Gendže, vyčerpání armády a problémy s vedením vojenských operací v náročném terénu Arménie proti statečným a překvapivě schopným íránským jednotkám ukázaly, že válka v Zakavkazí rozhodně nebude rychlou a jednoduchou kampaní proti „zaostalému barbarskému nepříteli“, jak panovalo původní přesvědčení v Petrohradu a Tbilisi. Rusko se navíc pod osobním vedením cara pustilo do boje s Napoleonem ve střední Evropě a v řadách elity sílilo přesvědčení o nutnosti ukončení konfliktu v Zakavkazí. Toto řešení podporoval i ministr zahraničí kníže Adam Czartoryski.⁹⁸

---

98 Adam Jerzy Czartoryski (1770-1861). Polský aristokrat a politik, vzdělání získal ve Velké Británii, roku 1795 se aktivně účastnil Kościuszkova povstání, byl zajat a internován v Rusku. Stal se pobočníkem velkoknížete Alexandra a jeho diplomatem, krátce působil v Turíně, po Alexandrově nástupu na trůn byl jmenován ministrem zahraničí, roku 1805 vyjednal alianci s Velkou Británií. Nespokojen s nezájmem cara o polskou otázku opustil jeho služby, ale roku 1812 se vrátil a zapojil se do boje s Napoleonem. Roku 1821 zbaven úřadů, žil nadále ve „vnitřní“ emigraci v polských Puławách a věnoval se svým intelektuálním a uměleckým zálibám. Roku 1830 se zapojil do polského povstání a bojoval dokonce jako řadový voják. Po jeho porážce emigroval do Paříže a stal se vůdcem aristokratické polské emigrace, roku 1838 byl formálně zvolen exilovým polským králem. Proslul filantropickou činností, byl mecenášem

Cicianov však mírovou alternativu odmítl a rozhodně trval na pokračování politiky tvrdé ruky proti Íránu i zakavkazským chánátům. Jeho dalším cílem bylo Šeki, jež se podrobilo roku 1805, a Qarabagh pod vládou notorického Ebráhíma Chalíla Chána, který neomylně vycítil stávající rozložení sil a odvrátil se od spojení s Teheránem. Cicianov výsměšně odmítl nabídku k jednání, kterou mu chán, vyděšený nešťastným koncem Džaváda Chána a jeho nejbližších adresoval po dobytí Gendže a s obvyklou arogancí odpověděl, že se „*na jeho perskou loajalitu spoléhá stejně, jako se spoléhá na vítr...*“.⁹⁹ Osmdesátiletý chán vládnoucí oslabené a válkou zničené zemi navíc čelil konspiraci svého mladšího potomka Mehdího Qolího, který si s íránskou pomocí dělal choutky na trůn vyhrazený chánovu prvorozenému synovi, a trval tedy na jednání. Cicianov se nakonec uvolil ke kompromisu a na jaře 1804 nabídl chánovi podmínky smlouvy, v nichž garantoval ochranu Qarabaghu před íránským útokem a nástupnictví podle principu primogenitury.

Smlouva mezi Ruskem a Qarabaghem byla podepsána na jaře roku 1805. Rusko získalo právo udržovat v Šúše vojenskou posádku, roční tribut a kontrolu nad zahraniční politikou země. Vnitřní záležitosti měly nadále spadat do kompetence chána, resp. jeho následníka.

Vývoj ruského postavení v Zakavkazí však vzbuzoval v chánovi oprávněné pochybnosti o ruské schopnosti dostát svým závazkům. Útok na Jerevan skončil katastrofou a zbytek armády byl plně zaměstnán potlačováním rebelií v Gruzii. Posádka v Šúše v čele s majorem D. T. Lisanjevičem byla nucena zneškodnit pokus o proíránský státní převrat pod vedením chánova syna a rukojmí na

---

věd a umění a autorem řady odborných prací o diplomacii a historii. Odmítl se smířit s Ruskem, do konce svého dlouhého života aktivně lobbboval za polskou otázku, především ve víru událostí Krymské války.

99 Atkin, M.: *The Strange Death of Ibrahim Khalil Khan of Qarabagh*, str. 90.

šáhově dvoře Abú'l-Fatha, který uprchl do hor. Malé pohraniční hlídky, většinou pěchota, zanechané na dobytých územích, byly navíc snadnou kořistí početné a mobilní íránské kavalerie. Tragédie kulminovala 20. února 1806, kdy byl Cicianov vládcem Baku Hosejnem Qolím Chánem při pokusu o dobytí města vlákán do pasti a zavražděn. Ruská armáda se urychleně vydala na ústup, na Kavkaze, v Gruzii vypuklo povstání a Írán vtrhl do Qarbaghu. Ebrahím Chalíl Chán požádal svého spojence cara o vojsko k ochraně, to však nedorazilo. Další problém se vynořil po úmrtí chánova prvorozeného syna na tuberkulózu roku 1805. Podle termínu smlouvy s Rusy mělo nástupnictví připadnout chánovu nezletilému vnukovi Dža'faru Qolímu, což z praktických důvodů nepřicházelo v úvahu. V zemi navíc klokotalo povstání velké většiny nespokojeného a vyčerpaného obyvatelstva. Za těchto podmínek se tedy Ebrahím Chalíl Chán rozhodl resignovat a stejně jako v roce 1798 se vzdal Fath Alímu Šáhovi, který mu opět prominul.¹⁰⁰ Poté se stáhl z citadely v Šúše a požádal íránskou armádu o likvidaci ruské posádky.

Lisanjevič, kterého o chánově přechodu na šáhovu stranu informovali žárliví a ambiciózní Dža'far Qolí a Mehdí Qolí, toužící po dědečkově, resp. otcově trůnu, se však rozhodl jednat první. V noci 2. června 1806 napadla ruská posádka chánovo ležení, zmasakrovala přes třicet členů družiny, včetně samotného chána, jeho manželky, dcery a nejmladšího syna a zmocnila se chánova majetku. Poté Rusové, posílení o čerstvé jednotky z Gruzie, napadly nedaleko utábořenou íránskou armádu a vyhnali ji z Qarabaghu. Vražda chána způsobila v Zakavkazí rozhořčení. Vládcе Šeki Selím Chán vypověděl Rusku poslušnost a vyhnal ze svého území ruskou posádku. Ostře protestoval Mehdí Qolí, který přijal závazek krevní msty, ačkoli sám svého otce zradil a ohrazoval se mnohem více proti

---

¹⁰⁰ Tamtéž, str. 93.

konfiskaci jeho majetku nežli samotné vraždě. Obyvatelé Šúšy poukazovali především na nespravedlnost vraždy a na „zásluhy“, které prokázal chán v ruských službách. Stejně argumentoval i nový velitel kavkazské fronty generál Ivan V. Gudovič, jenž považoval chánovu vraždu za „*neomluvitelnou a bez motivu*“¹⁰¹ a zahájil vyšetřování, které však nevedlo k žádným důsledkům. Lisanjevič, jinak schopný voják výjimečný svou plynou znalostí místního dialektu turečtiny (*ázerí*) byl povýšen na podplukovníka a převelen na Kavkaz. Jeho jazyková znalost svědčící alespoň o minimálním zájmu vyjít vstříc jinak opovrhovanému soupeři se mu nakonec stala osudnou- v roce 1825 byl zavražděn rozzuřeným kavkazským muslimem, kterého zasypal přívalem tureckých nadávek. Mehdí Qolí vládl Qarabaghu jako ruský vazal do roku 1822, kdy byl na základě intrik velitele ruské posádky v Šúše generála Matadova vyhnán do Íránu. Matadov byl sice odvolán, ale chánův úřad byl zrušen a Qarabagh byl přímo začleněn do Ruské říše. Dža'far Qolí pokračoval v *guerille* proti Rusům i svému strýci až do definitivního vyhnání Íránců ze Zakavkazí. Mehdí Qolí Chán dostal povolení k návratu do Qarabaghu v roce 1836 a dožil zde jako důchodce ruské vlády.

---

101 Tamtéž, str. 97.

2. 5. Diplomatická šachovnice 1807-12

Postup Rusů v Zakavkazí a nezájem Británie pomoci Teheránu přiměly Fath Alího Šáha k myšlence spojení s Francií. O to měl zájem i Napoleon, který v Íránu viděl vhodného spojence proti nepřátelskému Rusku a také předpokládané nástupiště- „*moyen de passage*“- k cestě do Indie. Ideu takovéto aliance podporoval i kníže Talleyrand, který již od roku 1803 korespondoval s francouzským konsulem v Bagdádu Jeanem Rousseauem a zkoumal stávající situaci. Prvotní kontakty byly navázány prostřednictvím velvyslanectví obou zemí v Cařihradu, po nich následovala výměna dopisů. Napoleon písemně oslovil šáha v únoru a březnu 1805. Vysoce ocenil vojenské úspěchy Aqá Mohammada Chána, ale i Nádera Šáha s průhlednou náarážkou na jeho tažení do Indie. Přiznal váhu nebezpečí, které pro Írán představovali Rusové v Zakavkazí a Britové v Indii a vyslovil se pro uzavření spojení mezi oběma zeměmi. V říjnu bylo Napoleonovo poselství doručeno Fath Alímu Šáhovi prostřednictvím Alexandra Romieua, který však v Teheránu zemřel. Šáhovu pozitivní odpověď s přáním navázat diplomatické styky doručil do Francie asistent Romieua Georges Outrey. V červnu 1806 pak přibyla do Teheránu druhá francouzská mise v čele s Amedéem Jaubertem, který dorazil se zdravím podlomným nedobrovolným pobytem v tureckém vězení v hraničním městě Bájazíd (dnešní Doğubayazıt při turecko-íránských hranicích). Jaubert presentoval šáhovi Napoleonovy nabídky k alianci a také žádost o oficiální uznání jeho zbrusu nového imperiálního majestátu. Jak uvádí Fasá'í:

„Několik dnů po odchodu armády ze Soltánie přijeli poslové s přátelským dopisem císaře Napoleona, který uváděl následující: My i Vy jsme (společní) nepřátelé Rusů. Jako obvykle, nepřítel nepřítel

*je přítelem, a je tedy třeba uzavřít smlouvu o přátelství mezi námi a vámi. Nadto žádáme, aby perský a turecký král přiznali francouzským králům titul 'císař'. Žádáme vás, abyste do úvodu vaší odpovědi napsali následující slova: Napoleon, císař. Poté byla takto napsaná odpověď předána francouzskému vyslanci...*¹⁰²

Fath Alí Šáh, který se, vida Jaubertův nevalný zdravotní stav, obával smrti dalšího francouzského diplomata na svém území, vypravil okamžitě poselstvo s odpovědí a poslal s Jaubertem jako doprovod i svého dvorního lékaře. Vedoucím íránské mise byl vysoce postavený dvořan a Mírzá Mohammad Rezá. Ten v květnu 1807 uzavřel s knížetem Talleyrandem ve Finkensteinu spojeneckou smlouvu zaměřenou proti Rusům a Britům. Francie garantovala teritoriální jednotu Íránu včetně Gruzie, odkud se „všemi prostředky“ zavázala vyhnat Rusy, přislíbila pomoc při vyřešení rusko-íránského konfliktu a nabídla Íránu vojenské instruktory pro výcvik moderní armády. Írán se naopak zavázal vyhostit ze svého území britské občany, vyhlásit Británii válku, spolupracovat s indickými Maráthy a Afghánci a přimět je k útoku na Indii, a v případě Napoleonovi vojenské expedice na Indický subkontinent garantovat francouzské armádě volný průchod íránským územím.

Do Íránu byla vyslána francouzská mise, již vedl hrabě Claude Mathieu Gardane (1766-1817), od roku 1799 Napoleonův brigádní generál.

„V měsíci šawwálu toho roku (prosinec 1807) přijel do Teheránu francouzský velvyslanec brigádní generál Gardane se 70 řemeslníky, mistry, armádními instruktory a inženýry a přivezl od Napoleona smlouvu a dary. Poté co šáh obdržel dopis, dary a

---

¹⁰² Fasá'í, str. 118.

poselství, všechny členy mise vyznamenal a Gardanovi udělil titul „chán“. Pak nařídil, aby všichni zůstali v Teheránu.... “

Smlouva pak obsahovala zhruba následující závazky:

„Francouzský císař Napoleon se mírovými či vojenskými prostředky pokusí vytlačit Rusy z Tiflisu, provincie Gruzie, a ze všech okresů Ázerbajdžánu. Každý rok dá perské vládě k dispozici instruktory, inženýry a vojenský materiál v souladu s tím, jak bude třeba. Kdykoli budou potřeba vojska k obraně před vnitřním či vnějším nepřítelem, budou bez váhání poslána francouzským císařem, za předpokladu, že perská vláda anuluje smlouvu s britskou vládou. Poté co vypudí Rusy z Gruzie a perských území, budou mít francouzská vojska mající za cíl dobytí Indie zajištěn průchod perským územím a Chorásánem. Jelikož pro šáha znamenala tato smlouva mír, přijal všechny její klauzule.“¹⁰³

Gardane byl Napoleonem pověřen řadou důležitých úkolů, mezi něž patřila i rozsáhlá špionážní činnost a výcvik moderních vojenských jednotek. Modernizace armády byla jedním z klíčových zájmů Fath Alího Šáha při francouzsko-iránských jednáních. Šáh, inspirován nepochybně podobnou reformní politikou osmanského sultána Selima III. (1789-1807) a ohromen úspěchy evropských armád v bojích proti muslimům, sám napsal Napoleonovi:

„Francouzské jednotky, lépe vycvičené v zacházení se zbraněmi, než východní jednotky, jsou mnohem lépe připraveny manévrovat a mnohem koordinovanější ve svých pohybech. Proto mají západní vojáci vždy výhodu nad nepravidelnými východními jednotkami, které jsou vždy poraženy v bojích. V souladu s

---

103 Fasá'í, str. 121.

jednotou, která nyní panuje mezi našimi říšemi. Vaše Veličenstvo bude ve své štědrosti nepochybně ochotno poslat Íránu několik vyškolených instruktorů, které naučí naše poddané manévřům, díky nimž se budeme moci pomstít našim nepřátelům.“¹⁰⁴

Pokusy o modernizaci íránské armády byly podniknuty již dříve, především na dvoře ázerbájdžánského guvernéra a designovaného šáhova následníka Abbáse Mírzy. Jako instruktoři sloužili buď dezertéři z Ruska či francouzští dobrodruzi, kteří přišli s Romieuem a Jaubertem. Avšak teprve Gardane, který přivedl do Íránu řadu armádních důstojníků a vojenských inženýrů, zahájil první systematický pokus o výcvik perské armády podle evropských norem. Nové jednotky o síle zhruba 4 000 mužů dostaly název „*sarbáz*“ (persky: sar- hlava; báz- otevřený) a jejich výcvik probíhal u Abbáse Mírzy v Tebrízu. Uniforma představovala zajímavou fúzi francouzské a íránské vojenské „módy“. Zatímco kabátce byly střiženy a šity podle francouzského vzoru, vojákům zůstaly orientální široké kalhoty a tradiční beranice. Výcvik byl zaměřen především na pěchotu a vojenské inženýrství, např. umění fortifikace. Ke kontroverzím docházelo při pokusech o modernizaci jízdy, tradičně považované za prestižní záležitost a silnou stánku íránských armád.

Podobně jako v osmanské říši vzbudila vojenská reforma, především dril a uniformy *alla franca*, vlnu odporu v některých tradicionalistických a náboženských kruzích, ačkoli nespokojenost nikdy nepřerostla do stádia revolt, jako v případě osmanských janičárů. Projevům opozice se snažil čelit jak následník trůnu, který se sám podroboval výcviku a tradiční oděv vyměnil za evropskou uniformu, tak šáh, který nošení uniforem nařídil některým vysokým vojenským hodnostářům u dvora v Teheránu a v Šírázu. Šáh a jeho

---

104 Citace v: Atkin, M.: *Russia and Iran 1780-1828*, str. 126.

stoupenci rovněž přiměli loajální ší'itské autority k vydání řady právnických dobrozdání (*fatwá*), v nichž presentovali reformy plně v souladu s islámem a prorockou tradicí. Duchovní např. šířili citace koránských veršů o bojích proroka Muhammada jdoucího v čele „sevřených šiků“, které měli vzít vítr z plachet odpůrcům poukazujícím na „neislámskou praktiku“ boje v uspořádaných útvarech (tzv. *carré*- čtverec).¹⁰⁵ Velkým problémem se ukázalo udržení disciplíny, především díky složení armády z příslušníků rozličných a ne vždy přátelských kmenů, a také odporu iránských důstojníků, kterému čelil Abbás Mírzá systémem finančních a materiálních odměn pro loajální a snaživé jedince.

Mezinárodně politická situace se ovšem vyvíjela v neprospěch francouzsko-iránské aliance. 14. června 1807 porazil Napoleon u Friedlandu Prusko a stanul na ruské hranici. Car, zbaven všech kontinentálních spojenců, kteří se ocitli pod francouzským jařmem, a opuštěn Brity, vyslal k Napoleonovi knížete Lobanova-Rostovského s nabídkou míru. Během slavného setkání dvou monarchů na voru ukotveném uprostřed řeky Němen v litevské Tylži 25. června 1807 bylo dohodnuto příměří a 8. července, tedy dlouho před příjezdem Gardana do Teheránu (!) podepsali Alexandr I. s Napoleonem mírovou smlouvu, v níž se car mimo jiné připojil ke kontinentální blokádě Británie. Navzdory slibům o věčném přátelství však sloužil tylžský mír, podobně jako amienská mírová smlouva, pouze ke získání času a reorganizaci sil obou protivníků. Již roku 1807 podporoval Napoleon tajně Osmany, kteří se nacházeli ve válce s Ruskem, roku 1808 byl pak poprvé zrazen knížetem Talleyrandem, který během císařova setkání s Alexandrem I. v německém Erfurtu na přelomu září a října 1808 navázal styky s carem a přiměl ho k odmítnutí nové spojenecké smlouvy, v níž by

---

¹⁰⁵ Tamtéž, str. 128.

car podpořil Francii ve válce s Rakouskem. Odpor proti spojení s Napoleonem sílil i v samotném Rusku, především kvůli destruktivním následkům evropské kontinentální blokády na zahraniční obchod země a některým Napoleonovým krokům, jako např. předání rakouské východní Haliče po válce roku 1809 satelitnímu Varšavskému vévodství (tj. výrazně protirusky zaměřenému Polsku) a nikoli Rusku, jak bylo původně přislíbeno. Pro Írán pak znamenal tylžský mír nemožnost francouzské vojenské podpory v případě jejího útoku na Rusko. Vypuknutím španělské *guerilly* následujícího roku se pak Napoleonův zájem plně přesunul zpět do Evropy a spojení s Íránem ztratilo jakýkoli reálný význam. Přes pokračování výcviku a faktické zastavení bojů v letech 1807-8 s výjimkou přeshraničních nájezdů za účelem lupu byl Gardane instruován přimět Fath Alího Šáha k co nejrychlejšímu uzavření míru. Neúspěch v jednání, rozpor mezi Gardanovými sliby a faktickou pasivitou Francouzů, a intenzivní britské námluvy u Fath Alího Šáha pak znamenaly konec Gardanovy mise. O iniciativu se ještě pokusil francouzský velvyslanec v Petrohradu Caulaincourt, který nabídl zprostředkování a konferenci v Paříži, byl však stroze odmítnut carem, který mu sdělil, že Francie nemá sebemenší důvod zaobírat se ruskými záležitostmi na Kavkaze, tak jako Rusko nemá zájem a důvod řešit francouzské problémy ve Španělsku. K incidentu došlo i v Paříži, kde byla odmítnuta ratifikace obchodní smlouvy vyjednané roku 1808, a íránský vyslanec 'Askar Chán Afšár-e Orúmí byl izolován a byly mu znemožněny kontakty s Teheránem.

Francouzské aktivity v Teheránu a izolace Británie v Evropě alarmovaly nového generálního guvernéra Indie, jímž byl od konce roku 1806 lord Minto.¹⁰⁶ Ten reagoval vysláním diplomatického

---

¹⁰⁶ Gilbert Elliot Murray Kynynmond, 1. vévoda z Minto (1751-1814), skotský aristokrat a diplomat, v letech 1799-1801 zvláštní britský velvyslanec v Rakousku, v letech 1806-13 generální guvernér Indie.

poselstva k šáhovi a do jeho čela postavil osvědčeného Johna Malcolma, který dorazil do Teheránu v létě roku 1808. Malcolm obvinil Fath Alího Šáha z porušení „protifrancouzské“ klauzule smlouvy z roku 1801 a pohrozil blíže neurčenými „odvetnými opatřeními“. Šáh dal zase na oplátku najevo svůj hněv nad tím, že nebyl na základě téže smlouvy podpořen Brity ve válce s Ruskem. Jednání tak uvázla na mrtvém bodě, především proto, že šáh stále ještě doufal ve francouzskou podporu a Malcolma odkázal na separátní rozhovory s provinčním guvernérem Fársu, jimiž chtěl zřejmě přinutit Gardana k větší rozhodnosti. Malcolm tuto průhlednou diplomatickou hru přirozeně odmítl a odtáhl s nepořízenou.

S vlastní diplomatickou iniciativou však přišla i vláda v Londýně a téhož roku vyslala do Íránu zkušeného diplomata Harforda Jonese, bývalého konzula v Bagdádu. Jones dorazil do Teheránu v únoru roku 1809, tedy v době, kdy se Fath Alí Šáh vzdal téměř veškerých reálných nadějí na spojení s Napoleonem, a byl tedy mnohem vstřícnější k obnovení vztahů s Británií. Neschopnost a neochotu Francie dostát svým slibům Íránu, kterou potvrdil i Gardanův odjezd z Teheránu, si ostatně velmi dobře uvědomoval i Jones. V rekordně krátké době jednoho měsíce se mu již v březnu roku 1809 podařilo uzavřít s Fath Alím Šáhem předběžnou spojeneckou smlouvu. Ačkoli na dvoře Abbáse Mírzy zůstali i po Gardanově odchodu francouzští vojenští instruktoři, Írán se zřekl předchozí smlouvy s Francií a zavázal se k uzavření svého území pro jakoukoli evropskou armádu. V případě nepřátelského (=francouzského) útoku na Írán slíbila Británie finanční a vojenskou podporu, tj. instruktory k výcviku armády, zbraně a 120 000£ ročně po dobu trvání války. Peníze měly být na přání Londýna poskytnuty ze zdrojů indické koloniální správy. Pokud by byla Velká Británie s útočícím státem v přátelských vztazích (=Rusko), zavázala se k

diplomatickému zprostředkování míru. V eventuální válce Íránu s Afghánistánem pak Britové garantovali neutrální postoj.

Proti úspěšnému Jonesovi se z Bombaje postavil Lord Minto, žárlivý na vlastní autoritu a nelibě nesoucí „vměšování se“ Londýna do „svých indických záležitostí“. Minto odmítl vydat Íránu přislíbenou částku z indické pokladny a následujícího roku autorizoval již třetí misi Sira Johna Malcolma, který byl šáhem opět přijat se všemi oficiálními poctami. Na dvoře v Teheránu tak na chvíli zavládlo faktické „dvojvládí“ znepřátelených vyslanců a jejich rozdílných koncepcí, což britské autoritě a věrohodnosti rozhodně neprospělo. Londýn se situaci snažil vyřešit potvrzením Jonese jako legitimního vyslance a přinutil Malcolma ke stažení se. Mnohem empatičtější a perskou kulturu obdivující Jones se také těšil mezi Íránci větší oblibě než panovačný a arogantní Malcolm. Mezi Jonesovi přátelé patřil například vlivný Mírzá Bozorg, bývalý ministr na dvoře Zandů v Širázu a Jonesova „stará známost“ z dob působení v Iráku, který zastával funkci premiéra a vůdce civilních reforem na dvoře Abbáse Mírzy. Pro uklidnění situace byl Jones nicméně rovněž odvolán a 10. března 1810 nahrazen z Londýna novým vyslancem, jímž byl Sir Gore Ouseley (1770-1844), bývalý zaměstnanec Východoindické společnosti a znalec perštiny. Poslechněme si události tak, jak je zaznamenal Hasan-e Fasá'í:

„Sir Gore Ouseley byl vyslancem vyznačujícím se vysokou inteligencí, znalostmi, praktičností a touhou po štěstí. Osvojil si několik cizích jazyků a hovořil obstojně anglicky, francouzsky, rusky, arabsky, persky a hindustánsky. Měl dokonalý přehled o historii světa a neměl sobě rovného v diskusích o vědách a umění. Šáh si ho tak vážil, že jej ostatní vyslanci nenáviděli. Sir Gore předal (šáhovi) dopis od anglického krále a mimo ostatní dary také diamant v ceně 25 000 tománů. Jménem anglické královny byla jeho

žena jmenována vyslankyní k šáhově choti a s pomocí Mírzy Alího Rezy, syna Hádžího Ebráhíma Chána E'temád-od-Doula a strážce královského harému, jí byl umožněn vstup do vnitřního paláce. Během setkání s Bānu- dcerou Ebráhíma Chalíla Chána Džavánšíra, guvernéra Qarabaghu, a po výměně vzájemných zdvořilostí jí předala darem flakón na parfém vykládaný drahokamy v ceně 20 000 tománů jako pozornost od britské královny. Na základě šáhova rozkazu byl vyslanci postaven v Teheránu poblíž Irácké brány na házáru dům se zahradou ve franckém (tj. evropském, pozn. autora) stylu. (Vyslanec) předal perským ministrům příspěvek na tři roky, to znamená od příjezdu předchozího vyslance Sira Harforda Jonese a na jeden rok dopředu, sumu 600 000 tománů. Nadto přivezl 3 000 vybraných anglických pušek, 20 děl, 40 vozů s náboji a 30 inženýrů a instruktorů.“¹⁰⁷

Vojenská podpora ze strany Britů se ukázala jako efektivnější než francouzská, což se projevilo také reálnými úspěchy, kterých dosáhly Brity vycvičené íránské jednotky v posledních bitvách s Rusy. Britové navíc pečovali i o opevnění a v Tebrízu dokonce zahájili výrobu střelného prachu a nábojů. Z ostatních doprovodných efektů uveďme zavedení nových uniforem podle „britské módy“ (a z lukrativní britské vlny), či založení vojenské kapely, která sloužila především jako oblíbená kratochvíle Fath Alího Šáha. Značné pobouření vzbudil u muslimských vojáků klasický britský požadavek být denně hladce oholen. Tomu oponoval dokonce i jinak progresivně uvažující Abbás Mírzá, dokud sám „nepřišel k rozumu“ během tragické nehody, kdy se jednomu íránskému vojákovu vznítil jeho dlouhý a hustý plnovous od jiskry z pušky. Problémem zůstaly Francouzy vycvičené jednotky, které

---

¹⁰⁷ Fasá'í, str. 139.

Některé zdroje uvádějí 16 000 pušek, např. Atkin: *Russia and Iran 1780-1828*, str. 135. Abbás Mírzá navíc dostal darem ještě 1 000 šavlí.

odmítly zařazení pod Brity zaštitěné velení, a rovněž finanční tíseň armády. Značnou nespokojenost budil nízký a mnohdy odkládaný žold ruku v ruce se zákazem plenění na dobytých územích, dříve jedinému zdroji obživy. Nedostatečné finanční ohodnocení se podepsalo i na morálce britských důstojníků a instruktorů v Tebrízu. Ti byli po roce 1812 odvoláni a na místě zůstali pouze Abbásovi oblíbenci Charles Christie (kapitán pěchoty) a Henry Lindesay (poručík artilerie). Jejich úsilí nicméně zanechalo v Íránu relativně moderní vojenskou sílu o zhruba 13 000 mužích, jejíž kvality vyšly najevo v závěrečných bitvách rusko-perské války.

Vpád 600 000 Napoleonových vojáků do Ruska v červnu roku 1812 však způsobil zvrát ve vývoji událostí. Britové ukončili válečný stav s Ruskem (formálně od roku 1807) a stali se spolu se Švédskem spojenci Alexandra I. proti císaři usilujícímu o evropskou hegemonii. Ačkoli britští důstojníci, kteří zůstali v Tebrízu, bojovali na straně Abbáse Mírzy proti Rusům a Gore Ouseley usiloval o zprostředkování diplomatického řešení konfliktu, nedostalo se Íránu z britské strany žádné efektivní podpory.

2. 6. Závěrečná fáze rusko-perské války a Golestánský mír 1813

Po impozantním Cicianovově tažení zůstaly po roce 1806 jedinými neobsazenými územími v Zakavkazí chánáty Táleš, Nachičevan a Jerevan. Přestože Rusové od té doby nepodnikli žádnou významnější kampaň, poměry v oblasti nebyly v žádném případě stabilní a o míru mezi znepřátelenými stranami nemohlo být řeči. O první větší průlom se pokusil vojenský velitel kavkazské fronty generál Gudovič se zhruba 3 500 muži v říjnu 1808 tažením na Jerevan. Ačkoli Gudovič sliboval rychlé vítězství, špatně naplánovaná a v naprosto nevhodnou zimní dobu vedená operace skončila po neúspěšném šestitýdenním obléhání ostudnou porážkou, smrtí 300 vojáků a několika sty zraněnými. Další nemalé a zbytečné oběti si vyžádal ústup armády do Gruzie přes zasněžené hory. Gudovič po návratu z Jerevanu rezignoval a byl nahrazen generálem Alexandrem Tormasovem (velitel kavkazské armády 1809-11). Tažení na Jerevan bylo poslední ruskou ofenzívou proti Íránu do roku 1812.

V následujících třech letech se válečné střety omezily na drobné přeshraniční šarvátky a výpady na nepřátelské území. Nepříliš upřímný a nerealistický pokus generála Tormasova o zahájení mírových jednání na jaře roku 1810 byl šáhem torpédován. Rusko v něm mimo jiné poprvé vyslovalo vůli k uznání Fath Alího Šáha legitimním *šáhem* Íránu (dosud byl titulován jako Bábá Chán a považován, podobně jako Áqá Mohammad Chán Kateřinou II. Velikou, za „uzurpátora“), což ovšem Íránci přešli jako zbytečnost, neboť Fath Alí šáhem *byl* a nepotřeboval cizí uznání. Petrohrad však odmítl požadavek odstoupení dobytých chánátů, který Írán považoval za preliminární podmínku míru, i když se poprvé

explicitně zřekl nároků na Gruzii, s výjimkou několika příhraničních okresů obydlených kočujícími Turkmeny.

K obnovení přímých bojových akcí došlo až na podzim roku 1812, navzdory Napoleonovu tažení do Ruska a nutnosti koncentrace co největších vojenských i civilních zdrojů v Evropě. Iniciativu tentokrát převzal sebevědomý a Evropany vycvičeným kontingentem zaštitěný Abbás Mírzá, který vyslal přes hranice do Qarabaghu armádu s cílem vyvolat povstání za současné podpory loupeživých kmenových nájezdů. Nový velitel kavkazské armády generál Nikolaj Rtiščev (ve funkci 1812-16) si uvědomoval vlastní relativní slabost a namísto zabezpečení hranic proti nájezdníkům se rozhodl koncentrovat své vojsko na jednom místě a připravit se na rozhodující bitvu.

Velení operace bylo svěřeno zkušenému generálovi P. S. Kotljarevskému. Podobnou taktiku zvolil i Abbás Mírzá, který se utábořil na dohled od hranice s Qarabaghem u vesničky Aslándúz na řece Aras. Na přelomu října a listopadu zde obě armády svedly rozhodující bitvu celé rusko-perské války. Kotljarevskij byl sice instruován čistě k defensivním krokům, pokusil se však využít momentu překvapení a v rozporu s Rtiščevovými rozkazy napadl tradičně nehlídaný íránský vojenský tábor, kde navíc nebyli přítomni britští důstojníci a ani sám velitel Abbás Mírzá, který se zdržoval na lovu. Ačkoli byli Íránci v jasné početní převaze, nedokázali ruský útok efektivně odrazit a stáhli se do blízké pevnůstky na kopci za vesnicí. Bitva pokračovala následujícího dne a skončila naprostým ruským vítězstvím. Na poli zůstalo na 2 000 mrtvých Íránců, včetně britského důstojníka Charlese Christieho, zatímco ruské ztráty činily pouhých 28 mrtvých a 99 raněných.¹⁰⁸ Na

---

¹⁰⁸ Údaje o počtu armád a obětí se různí. Atkin (1980), str. 138, udává 2 000 Rusů proti zhruba 5 000 Íránců, *Cambridge History of Iran* vol. 7, str. 334, udává 30 000 Peršanů proti 2 260 Rusům, počet padlých pak na perské straně 1 200 mužů. Počet obětí na ruské straně se v obou

500 íránských vojáků padlo do ruského zajetí.

K další rozhodující bitvě došlo začátkem roku 1813 u Lenkoránu v Tálešském knížectví. Rusové sice, opět pod Kotljarevského vedením, ztratili celých 950 mužů ze zhruba 1 500 a sám Kotljarevskij byl doživotně handicapován zraněním zde utrpěným, íránské ztráty byly ovšem mnohem vyšší a celkem bezvýznamné Tálešské knížectví bylo připojeno k Rusku.¹⁰⁹

Ačkoli devět let trvající konflikt skončil fakticky ruským vítězstvím, pro obě strany představovala válka obrovskou zátěž a rozhodně nebylo lze zjednodušeně hovořit o permanentní převaze „evropské“ ruské armády nad „barbarským orientálním“ vojskem. Oběma stranám přinesla válka velké množství nových zkušeností a obě čelily v jejím průběhu řadě dílčích problémů. Přestože Rusko disponovalo zdaleka největší a také jednou z nejlepších armád v Evropě a téměř nevyčerpatelnými zdroji, válka s Íránem byla komplikována velkým množstvím vedlejších faktorů. Mezi ně patřila i angažovanost Ruska v dalších mezinárodních konfliktech, především s Napoleonem a s Osmanskou říší, a nutnost potlačit domácí revolty v nově dobytých kavkazských teritoriích. Rusové byli nuceni vypořádat se s problémy v Čečensku a Osetii, pacifikovat povstání v Imeretii a Abcházii a udusit minimálně čtyři revolty v Gruzii. Samostatnou kapitolu představovala *guerilla* v nově podrobených chánátech. Podobným komplikacím však čelil i Írán, který se v letech 1805 a 1811 ocitl ve válce s Afghánistánem a taktéž roku 1811 vojensky intervenoval na Arabském poloostrově proti Wahnábvcům¹¹⁰ ohrožujícím jeho jižní oblasti. Velkým

---

zdrojích shoduje.

109 Hranice obou zemí ve vesničce Astará jižně od Lenkoránu- dnešní hraniční přechod mezi Íránem a Ázerbájdžánem.

110 Wahnábíja- ultrakonzervativní reformistické hnutí, které vzniklo ve střední Arábii ve 40. letech 18. století z popudu náboženského myslitele Muhammada ibn Abd al-Wahnába (1703-92). Hlásalo návrat k ideálům koránu a sunny a očištění islámu od všech nežádoucích novot. Zvláště ostře vystupovalo proti ší'itskému kultu imámů a ší'itskému islámu obecně.

problémem zůstávaly i značně labilní vztahy s Osmanskou říší a občasné střety na hranicích.

Írán se navíc potýkal s řadou domácích problémů. Éra chronických provinčních revolt sice pominula, již zmíněný dynastický systém však způsoboval latentní a trvající napětí hrozící přerůst v mocenskou krizi. To umocňovala i mimořádná a proslulá plodnost samotného šáha, který přivedl na svět kolem 2 000 potomků. Jen v roce jeho smrti (1834) bylo naživu 158 žen, které porodily jeho děti, 57 synů a 292 vnuků.¹¹¹ Rivalita mezi jednotlivými princí také komplikovala provádění nutných modernizačních reforem, a to i ve strategické doméně armády. Odpor k novotám maskovaný náboženskou a tradicionalistickou rétorikou nebyl mnohdy ničím více, než projevem závisti a politickým kalkulem. Po popravě velmi schopného premiéra Hádžího Mírzy Ebráhíma Chána, jehož nechal Fath Alí Šáh v roce 1801 na základě denunciací obzvláště brutálně utopit ve vařícím oleji, postrádal Írán dynamické a kompetentní vedení. Sám šáh se sice těšil poměrně solidní autoritě po celé zemi, nedisponoval ovšem železnou vůlí a mimořádnými vůdcovskými a státnickými kvalitami Áqá Mohammada Chána, a nový premiér Mírzá Šáfí'í (ve funkci 1801-19) v žádném případě nedosahoval schopností svého předchůdce a většinu vlastní politické energie investoval do dvorských intrik proti svým konkurentům. Výjimku naopak představovali na íránské poměry kosmopolitní reformátoři Abbás Mírzá, který však trpěl chatrným zdravím a jehož kariéru poškodil prohraný konflikt z Rusy, a jeho již zmíněný první ministr na dvoře v Tebrízu Mírzá Bozorg Qá'em-Maqám (zemřel roku 1822 na mor). Ve vedení vojenských operací se svou odvahou a velitelskými schopnostmi prosadili především jerevanský guvernér Hosejn Qolí Chán Qádžár, jehož vysoce oceňovali i Rusové, a také velitel

Viz Kropáček, L.: *Moderní islám I.*, str. 27-33.

¹¹¹ Gombár, E.: *Moderní dějiny islámských zemí*, str. 180.

evropsky vycvičených jednotek Sáděq Chán Qádžár, který zemřel při bombardování pevnosti v Lenkoránu začátkem roku 1813.

Navzdory vysoké bojové morálce a osobní odvaze jednotlivých vojáků trpěla íránská armáda několika vážnými handicapy, kvůli nimž neměla proti Rusům dlouhodobou šanci. Problémem byla technická výbava, především katastrofální stav artilerie, který se podařilo zlepšit až po roce 1807 díky Francouzům a Britům. Do té doby představovalo arsenál několik děl ukořistěných Rusům ještě ze safíjovských časů a využívaných k ceremoniálním účelům v Teheránu, a dále nepříliš účinná lehká děla transportovaná na hřbetech velbloudů (tzv. *zanbúrak*- „vosička“). Proti Rusům (a Evropanům vůbec) byla íránská armáda nedisciplinovaná a nekoordinovaná. Na vině byla silná kmenová stratifikace a také archaická bojová taktika, která kopírovala model kmenové razie s cílem uloupení kořisti (jediný příjem vojáka a tudíž jeho eminentní zájem) a nikoli porážky nepřítele. Sebevětší individuální bravura neměla proti ruské mašinerii šanci, podobně jako např. Mamlúci proti Napoleonovi o deset let dříve. Íránské plenění často umožnilo Rusům vyváznout z bitvy a dokonce znovu zaútočit, nemluvě o tom, že kořistí obtížení vojáci představovali mnohdy snadný terč. Komplikovaný systém dynastických, kmenových a osobních vztahů a nejasná dělící čára mezi civilní a vojenskou funkcí vedly k velké míře korupce a nekompetenci pro válečné operace. Rozšířený nepotismus pak na úkor loajality k armádě a říši favorizoval osobní zájmy a z nich vyplývající nezodpovědnost.

Přesvědčení o vlastní výjimečnosti a mnohdy až patologickou pýchu Íránců a na druhou stranu neduhy ruské armády na Kavkaze literárně velmi půvabně zvěčnil britský diplomat a spisovatel James Morrier¹¹² ve svém slavném pikareskním románu *Hádží Bábá z*

---

¹¹² Narodil se v pravděpodobně roku 1780 ve Smyrně (dnešní Izmir v Turecku) v obchodnické rodině francouzského hugenotského původu, po otci občan Velké Británie, roku 1803 se přestěhoval do Cařihradu, v roce 1808 doprovázel Harforda Jonese po návratu z Íránu do

Esfahánu:

„Na hranicích není mnoho Moskvanů, nějakých pět, šest sedm nebo osm set- snad tisíc, nebo dva- ale jistě ne víc, než tři. Mají asi deset, dvacet nebo třicet děl. A kozáci- půč end, nestojí za nic! Je sice velmi nepříjemné, že se objeví všude, kde je člověk nejméně potřebuje, s těmi svými silnými kopími, která vypadají spíš jako bodce na voly, než zbraně. A zabíjejí, to je pravda, ale jedou na starých herkách, které se ani zdaleka nemohou rovnat našim koním. Takový náš kůň má bratru cenu třiceti, čtyřiceti, padesáti túmánů a je tentam, ještě než mohou kozáci ty své staré klisny pořádně rozhýbat.“

Proč plýtváš dechem na kozáky a jejich koně? řekl vrchní popravčí. Proč nemluvíš radši o opicích usazených na medvědech? Kdo velí těm bezvěreckým psům?“¹¹³

Pokud jde o ekonomiku Íránu, po více jak půl století válek se nacházela ve zbídačeném stavu a vzhledem ke stávajícímu administrativnímu systému nebyla schopna připravit dostatečné zdroje, např. díky tomu, že šáhovi synové, guvernéři jednotlivých provincií, nedodávali do Teheránu vyjma povinného ročního tributu pravidelné daně a bohatství tezaurovali na provinčních dvorech. Poškozen byl z politických důvodů i zahraniční obchod, hlavní partnery Íránu totiž představovaly Rusko a Indie.

Londýna, poté jmenován vyslancem, v letech 1810-16 v Íránu, nejprve jako asistent Gore Ouseleye, po jeho odvolání do Londýna jako velvyslanec, zasloužil se o dovršení britského zprostředkování Golestánské mírové smlouvy a vyjednání Teheránské smlouvy v roce 1814. V letech 1824-6 britský vyslanec v Mexiku, poté se uchýlil do Británie a věnoval se literatuře. Zemřel v březnu 1849. Patřil k největším znalcům Íránu a vůbec Orientu v 19. století. Jeho *„The Adventures of Hajji Baba of Ispahan“* (1824) jsou dodnes, i přes obrovskou dávku literární fikce a mnohdy burleskní náboj, nevyčerpatelnou pokladnicí společenských a politických reálií raně qádžárovského Íránu včetně mentality jeho obyvatel.

¹¹³ Morrier, J.: *Hádží Bába z Esfahánu*. (Praha 1975), překlad J. Krůta, str. 183.

Vážnými potížemi však trpěla i ruská armáda. Obrovský problém představoval hornatý, zalesněný a členitý kavkazský terén kladoucí dosud nepoznané nároky na fyzickou kondici vojáků a znemožňující Rusům profitovat z jejich hlavní výhody- moderního dělostřelectva, které mnohdy nebylo možné ani dopravit na místo určení. Jako dvojznačná se ukázala i „přirozená hranice“ na Arasu, který byl po většinu roku vzhledem k nízkému stavu vody přebroditelný po velké části toku a tedy prakticky neuhlídatelný. Velké množství obětí si vyžádaly nemoci a špatné hygienické podmínky, např. závadné vodní zdroje a potraviny. Válečná devastace Zakavkazí vedla k celkové pauperizaci oblasti a nedostatečnému zásobování z místních zdrojů. Vzhledem k probíhajícímu konfliktu s Napoleonem v Evropě nebylo možno tyto mezery suplovat ze zdrojů vnějších a ruská vojska tak trpěla permanentním nedostatkem. Charakter prostředí se projevoval i na kvalitě armády. Služba na izolovaném a stále silně orientálním Kavkaze byla často udílena za trest, např. pro důstojníky, kteří se provinili soubojem či pro politické odpůrce cara, a neměla dobrou pověst. Rozšířeným jevem byla korupce a nízká morálka vojska včetně důstojníků, kteří se často oddávali hazardu, pitkám a veřejně vystavovanému quasiorientálnímu způsobu života v harému konkubín, mnohdy muslimek, jako např. generál Jermolov. Častým jevem u Rusů byla vysoká míra dezerce v řádu tisíců, především do Íránu, z nichž mnozí skončili v řadách íránské armády či dokonce, po konverzi k islámu, na šáhově dvoře. To bylo problémem zejména v kontextu poměrné početní slabosti ruských vojsk na Kavkaze. Drtivá většina vojáků byla navíc vázána na severní kavkazské linii proti horským kmenům. Např. v roce 1811 mělo Rusko ve východním Zakavkazí proti Íránu k přímé dispozici jen asi 3 000 vojáků.¹¹⁴

---

114 Atkin, M.: *Russia and Iran 1780-1828*, str. 107.

Po ruském vítězství u Lenkoránu se sice Íránu, navzdory nezanedbatelným ztrátám, podařilo brzy obnovit původní početní stav vojska a připravit se na teoretické pokračování bojů, pro obě strany však představovala válka již neudržitelnou zátěž a obě se tak octly v situaci, kdy favorizovaly mírové řešení.

Iniciativy zprostředkovat mírová jednání se ujal britský rezident Gore Ouseley s úmyslem usmířit nepřátele za cenu ústupků na obou stranách a navrhl jednoroční příměří, které mělo být využito k přípravě definitivní mírové smlouvy. Jako prostředek nátlaku na Fath Alího Šáha pozdržel vyplácení britských finančních injekcí. Rusy pro změnu nabádal k odstoupení části dobytého území coby gesta k uchlácholení tradiční íránské pýchy. V delší perspektivě navrhoval i postupné stažení Ruska z dobytých chánátů, které považoval za přítěž pro impérium, a dokonce vyklizení Gruzie. Ta měla být podle něj přeměněna v samostatný „neutrální“ stát, v nejhorším případě protektorát a náklady spojené s transformací měly být hrazeny z fondů Východoindické společnosti. Tyto poněkud nerealistické návrhy byly na ruské straně pochopitelně odmítnuty. Rozporuplné reakce však vyvolaly i na íránské straně. Zatímco Fath Alí Šáh zřejmě přestal věřit tomu, že by Rusy dobytá území mohl získat zpět a byl nakloněn k ukončení vyčerpávajícího konfliktu, Abbás Mírzá trval na pokračování války, pravděpodobně s úmyslem posílit osobní prestiž a získat kredit v případném boji o moc. Ačkoli Ouseleyho pokus o roční příměří neuspěl, jeho zprostředkovatelská aktivita usnadnila oběma stranám cestu k jednacímu stolu.

V září 1813 tak byla ve vesničce Golestán v severním Qarabaghu konečně zahájena mírová jednání, která za Rusy vedl Nikolaj Rtiščev a za Írán mladý a v britské Indii ostřílený diplomat Mírzá Abú 'l-Hasan. Britským zprostředkovatelem byl bývalý asistent Ouseleyho James Morrier. 24. října 1813 byla pak podepsána *golestánská mírová smlouva* ukončující vleklý devítiletý

konflikt o Zakavkazí.

Obě strany se s definitivní platností vzájemně diplomaticky uznaly a zavedly styky na úrovni velvyslanců. Ve člancích 2. a 3. byla Íránem odstoupena Rusku všechna dobytá území v Zakavkazí, tj. Gendže, Baku, Qobbe, Šírván, Qarabagh, Táleš a také celá území Daghestánu a Gruzie. Pod íránskou suverenitou zůstaly pouze Jerevan s Nachičevanem. Oba panovníci si vyměnili ujištění o vzájemném respektu, přátelství a uznání legitimacy. Rusové garantovali zájem na stabilitě dynastie Qádžárovců. Írán odmítl ruskou nabídku k oficiálnímu uznání Abbáse Mírzy nástupcem Fath Alího Šáha, Rusové nicméně přislíbili svou podporu *legitimnímu* dědici trůnu, což byla poněkud vágní a potenciálně nebezpečná formulace. Smlouva doslova říkala, že:

„Článek 4. Jeho veličenstvo ruský car, veden podobnými pocity vůči Jeho veličenstvu Persie a zájmem o dobré sousedské vztahy si přeje, aby byl perský vladař vždy pevně usazen na trůnu a zavazuje sebe a své nástupce uznat prince, který bude určen jako dědic trůnu, a nabídnout mu podporu proti jakékoli opoziční skupině, jestliže o to požádá. Moc Persie tak bude zvětšena pomocí Ruska. Car a jeho nástupci se zavazují nezasahovat do nástupnické otázky, pokud nebude asistence ruské armády vyžádána stávajícím vládcem.“¹¹⁵

V článku 5. se obě strany zavázaly ke svobodné plavbě obchodního loďstva v Kaspickém moři a volnému přístupu do svých přístavů, Rusko si nicméně vyhradilo privilegium být jedinou mocností, která bude mít v Kaspickém moři loďstvo válečné, což učinilo severní íránské provincie Gílán s Mázendaránem zcela nechráněnými vůči případnému ruskému útoku z moře. Smlouva

---

¹¹⁵ Hurrewitz, J., C. (ed.): *The Middle East and North Africa in World Politics*, str. 198.

obsahovala rovněž ustanovení o vzájemných obchodních stycích, jež měla za cíl usnadnit budoucí obchodní výměnu mezi oběma zeměmi a zjednodušit formální otázky pobytu kupců na cizím území. Do budoucna problematickým byl článek 6. o výměně válečných zajatců a vydání dezertérů, jimž byla oběma stranami zaručena bezpečnost. To se týkalo především gruzínských, arménských a muslimských uprchlíků do Íránu.

Po uzavření smlouvy s Ruskem přikročil Írán na Ouseleyho popud i k definitivnímu zakotvení vztahů s Británií. Na základě předběžných podmínek již vyjednaných Jonesem a Ouseleym v letech 1809, resp. 1810, byla dne 25. listopadu 1814 uzavřena mezi Británií a Íránem smlouva o obrané alianci, jež vešla do historie jako „Teheránská smlouva“. Tato velmi důležitá listina vymezila podobu vzájemných vztahů obou zemí *de facto* až do britsko-íránského válečného konfliktu v letech 1856-7. Ve zkratce se zabývala následujícími tématy.¹¹⁶

Článek 1. uváděl, že Írán se zavazuje prohlásit jakékoli smlouvy s evropskými státy nepřátelskými Británii za nulitní a nepovolit cizí armádě vstup na perské území, ani pochod do Indie a ani vstup do íránských přístavů, stejně jako zabrání vstupu všech cizinců nepřátelsky smýšlejících o Británii či majících za cíl plánovat invazi do Indie. Pokud by nějaká evropská mocnost plánovala invazi do Indie přes „Kharizen“ (historický Chwárezm, území kolem Aralského moře, tehdejší chánát Chíva), „Taturistan“ (Tatarstán?), „Bokharu“ (Buchárský emirát), Samarkand či jinou cestou, Írán měl za úkol přesvědčit panovníky těchto zemí k odporu.

Článek 2. garantoval platnost smlouvy a nemožnost změnit její články, přátelství panující mezi oběma zeměmi a dynastiemi a slib britského nezasahování do vnitřních mocenských sporů v Íránu,

---

¹¹⁶ Celý text smlouvy viz: Hurrewitz, str. 200-1.

ani v případě, že by byla Británie požádána jednou ze soupeřících stran o pomoc.

Článek 3. zdůrazňoval defenzivní charakter smlouvy a garantoval britskou asistenci v otázce vymezení sporných území mezi Ruskem a Íránem.

Článek 4. garantoval pomoc Británie či britské Indie v případě napadení Íránu cizím agresorem a přislíbil dodávku válečného materiálu a roční podpory ve výši 200 000 tománů po dobu konfliktu. Částka měla být určena pouze na „zvednutí disciplíny v armádě“ a neměla být vyplacena v případě, že agresorem bude Írán.

V článku 5. souhlasila Británie s přítomností evropských instruktorů v íránské armádě, pokud nebudou příslušníky nepřátelského státu.

Článek 6. upřesňoval případ válečného stavu Íránu s evropskou mocností, která bude ve stavu míru s Británií. V tomto případě měla Británie podniknout veškeré úsilí ke zprostředkování mírového řešení konfliktu a pokud by neuspěla, řídila by se článkem 4.

Články 8. a 9. vymezovaly otázku Afghánistánu. Pokud by byl Afghánistán ve válce s Británií, měl jí Írán přijít vojensky na pomoc. Náklady, stejně jako konkrétní rozsah této pomoci měly být předmětem jednání. V případě íránsko-afghánské války se Británie zavázala nezasahovat do konfliktu, pokud by nebyla oběma stranami požádána o zprostředkování.

Článek 10. řešil otázku íránských uprchlíků na britské teritorium. Pokud šlo o rebely proti íránské vládě, měli být vyhoštěni z britského území, případně zatčeni a vydáni do Íránu.

Článek 11. upřesnil podobu případné britské asistence v Perském zálivu. Náklady na vojenskou pomoc hradila íránská strana, která měla zároveň právo určit britskému loďstvu přístavy, v nichž může zakotvit.

Smlouva překvapivě neošetřovala vzájemné obchodní styky a ani nepotvrdila platnost obchodní smlouvy uzavřené Johnem Malcolmem v roce 1801. Obchodní smlouvu mezi oběma zeměmi se podařilo vyjednat teprve v roce 1841. Tato skutečnost znovu poukazovala na již řečenou změnu britského přístupu k Íránu a přesun priorit z dřívějších obchodních sfér do hájemství politických a strategických kalkulací rodící se světové říše.

2. 7. Cesta k nové rusko-perské válce 1814-26

Golestánská mírová smlouva byla prvním diplomatickým kontaktem qádžárovského Íránu s Ruskem a měla za cíl definovat budoucí podobu vzájemné mírové koexistence obou říší. Jak v Petrohradu, tak v Teheránu a Tebrízu byla však považována spíše za příměří před následující konfrontací, která měla definitivně rozhodnout stále nevyřešenou otázku. Tou zůstávalo destabilizované Zakavkazí s posledními enklávami íránského vlivu v Jerevanu a Nachičevanu, které obě spadaly do sféry ruských imperiálních zájmů. Formální podoba vzájemných vztahů přesto nepostrádala dekorum:

„Roku 1814 byl Hádží Mírzá Abú 'l-Hasan Chán jmenován velvyslancem do Ruska. Měl za úkol pomocí všech prostředků vyžádat navrácení území na té straně řeky Araxes, která byla okupována Rusy. Dárky pro cara a vysoce postavené muže říše, jež byly předány velvyslanci byly tyto: 10 000 tománů v hotovosti, 10 ušlechtilých koní, 100 kašmírských šálů, 10 nesrovnatelných šňůr s perlami, několik rubínů z Badachšanu,¹¹⁷ hyacinty (tj. drahokamy, pozn. autora) v barvě granátových jablek, meč z Chorásánu, brokátem vyšívané hedvábí z Esfahánu, truhličky vykládané drahokamy a plné bezoárových kamínků ze Šábankará¹¹⁸ a koberce z Herátu. Po jeho odjezdu mu bylo posláno dalších 40 000 tománů na rekonstrukci provincií. Na konci však bylo zklamání.“¹¹⁹

---

¹¹⁷ Badachšán- historické území v dnešním severovýchodním Afghánistánu (hl. město Fajzábád) a východním Tádžikistánu (hl. město Chorog).

¹¹⁸ Region v jihovýchodní části provincie Fárs, bezoárové kamínky pocházely z kozích vnitřností a používaly se jako lék.

¹¹⁹ Fasá'í, str. 146-7.

Fasá'í nevynechává ani následující peripetie íránské mise během jednání v Petrohradu:

„Jak bylo uvedeno ve výkladu událostí z roku 1814, Hádží Mírzá Abú 'l-Hasan byl jmenován velvyslancem do Ruska. Po celou cestu mu byla prokazována patřičná úcta. Když dorazil do Sankt Petěrsburgu, hlavního města Ruské říše, car nebyl přítomen. Velvyslanec byl ubytován v paláci mimo město a tam čekal, dokud car nesplní svůj úkol- zničení Napoleona, a nevrátí se. Během několika slyšení, na něž byl velvyslanec pozván, se k němu car choval velmi přátelsky. Během poslední audience odpověděl car na velvyslancův požadavek na vrácení Ruskem okupovaných území otevřeně a takto: My jsme Arménii, Gruzii a Qarabagh nedobyli v bitvě, ale jejich obyvatelé se nám pořídili o své vlastní vůli. Člověk, který zničí naděje těch, kdož se mu podřídili, se nezachová rytířsky. Toto je naše poslední odpověď!...

...v té době byl novým velvyslancem do Persie a generálním guvernérem Zakavkazí jmenován kníže Alexandr Jermolov. Byl vybaven četnými dary a vyslán do Persie v doprovodu Hádžího Mírzy. Po svém příjezdu do Tiflisu se zde nějakou dobu zdržel, aby vyřešil problémy této provincie a vyslal tři muže ze svého doprovodu s Hádžím Mírzou k perskému dvoru, aby zpravili šáha o jeho jmenování a následujícím odjezdu z Tiflisu a příjezdu ke dvoru na jaře příštího roku...“¹²⁰

Jen stěží se lze ubránit dojmu, že podobně jako v případě Cicianova chtěla ruská vláda jmenováním Jermolova naznačit následující kurs své politiky v Zakavkazí a v Íránu. Alexandr Petrovič Jermolov se narodil jako potomek staré ruské šlechtické rodiny v roce 1772. Vojenské ostruhy si vydobyl pod Suvorovem v Polsku a již v šestnácti letech získal první vojenské vyznamenání.

---

¹²⁰ Tamtéž, str. 151-2.

Roku 1798 upadl v nemilost a byl stažen ze služby. Alexandr I. jej však omilostnil a Jermolovova hvězda začala prudce stoupat. Aktivně se účastnil kampaní v letech 1805-7 a vrcholu dosáhl jako hrdina války proti Napoleonovi v roce 1812. Roku 1816 byl jmenován generálním guvernérem Gruzie a vystřídal Nikolaje Rtiščeva ve funkci nejvyššího velitele kavkazské fronty. Podobně jako Cicianov se Jermolov netajil otevřeným pohrdáním muslimy a „Asiaty“, navzdory osobnímu harému muslimských konkubín, jejichž syny dokonce prosadil do důstojnických funkcí v armádě. Měl impozantní fyzický zjev a pronikavé modré oči. Byl arogantní, autoritářský a tvrdý, jeho trestné expedice vůči kavkazským horalům se vyznačovaly nemilosrdností, bezohledností dobyvatele a taktikou spálené země. Zároveň však pečoval o ekonomický a infrastrukturní rozvoj Kavkazu, zasloužil se např. o rekonstrukci gruzínské vojenské dálnice, výstavbu dalších komunikací, zejména do Abcházie a k Černému moři, a vybudování četných pevností, které měly být opěrnými body ruské vlády na Kavkaze. Za všechny jmenujme alespoň jednu s všeříkajícím názvem Groznyj, již nechal postavit v roce 1818 po trestné výpravě do Čečenska. Byl tvrdohlavý, osobně statečný a energický a vyznačoval se neformálním a familiárním přístupem ke svým vojákům, s nimiž sdílel veškeré těžkosti krutého vojenského života na Kavkaze, a kteří jej podobně jako Napoleonovi vojáci svého velitele milovali a bezvýhradně následovali. Měl pověst hrdiny a vášnivého ruského vlastence. Na druhou stranu proslul podivuhodně osvíceným přístupem vůči svým podřízeným. Nesnášel škrobené a byrokratické praktiky petrohradských civilních a vojenských špiček, většinou pobaltských Němců, a snažil se vždy kráčet vlastní cestou. Byl velmi sečtělý a vzdělaný, miloval zejména římské dějiny a Plutarchovi životopisy, hovořil plynně německy, italsky a francouzsky a zajímal se o mezinárodní politiku. Rád se obklopoval

společností nekonformních a vzdělaných lidí, o něž nebyla mezi kavkazskými „psanci“ nouze. Největší proslulosti v jeho kruhu dosáhl mladý, velmi inteligentní a talentovaný dramatik a diplomat Alexandr Sergejevič Gribojedov (1795-1829), budoucí osudový hrdina nadcházející války. Ten byl na Kavkaz „přeložen“ roku 1818 za trest za účast v souboji a jmenován Jermolovovým tajemníkem.

Na první svou misi do Persie vyrazil Jermolov roku 1817 a s Fath Alím Šáhem se setkal v jeho letním tábořišti v Soltánii:

„Následujícího dne (1. července 1817) byla vyslána delegace k uvítání ruského velvyslance a tento byl se všemi poctami přiveden do tábora. Poté co vstoupil do okrsku šáhova pavilonu, bylo mu povoleno vejít dál. Jelikož měl velvyslanec královské pověření, bylo mu dovoleno, z úcty k ruskému carovi, aby se posadil, ten ale, znaje etiketu, chvíli poseděl a pak se postavil. Premiér Mirzá Šáfi'í pak přijal dopis od ruského cara a položil jej na trůn vykládaný drahokamy. Šáh poté nařídil představení velvyslancova doprovodu. Při jejich vstupu představil velvyslanec každého z nich šáhovi a všichni pak v souladu s vlastní hodností obdrželi šáhovo požehnání. Poté co bylo velvyslanci dovoleno odejít, ubytoval se ve stanu prvního ministra. Za tři dny pak předal šáhovi dary od ruského cara, mezi nimi i mechanického slona s nosítky ze zlata. Na slonově levém boku byl klíček, s nímž se dalo točit jako s klíčkem v hodinách. Poté se slonovy rty rozevřely a z jeho vnitřku začaly vycházet nádherné zvuky.“¹²¹

Jermolov rozhodně nebyl uhlazeným diplomatem a už vůbec ne mírotvorcem, počínaje již jeho ostentativním ignorováním přebujele složité iránské dvorské etikety. Při audienci si např.

---

¹²¹ Tamtéž, str. 152-3.

odmítl zout boty a obléci si obligátní rudé ponožky. Pro Íránce, kteří na koberecích trávili většinu času a dokonce na nich jedli, bylo takové jednání silně iritující. Když byl Jermolov upozorněn, že tento zvyk dodrželi jak francouzský tak britský vyslanec, odpověděl, že *„nepřichází ani jako Napoleonův špion, ani jako ziskuchtivý a kalkulující prodavač z trhoveckého národa, ale jako nositel upřímné touhy zlepšit rusko-iránské vztahy.“*¹²² Úsečným tónem presentoval šáhovi následující ruské návrhy: alianci proti Osmanské říši, konzulát v Gílánu, ruské instruktory v iránské armádě a průchod přes Mázendarán a Chorásán do Střední Asie proti Bucháře a Chívě. Veškeré tyto požadavky šáh pochopitelně odmítl a na dotaz po navrácení teritorií v Zakavkazí byl odbyt stejnou odpovědí, jakou dal car Alexandr I. Hádžímu Mírzovi v Petrohradu. Mise skončila fiaskem a Jermolov odtáhl zpět do Tbilisi. Příští rok přibyla do Petrohradu na oplátku iránská mise s dary pro cara a žádostí o uznání Abbáse Mírzy následníkem trůnu. Ačkoli Jermolov podporoval Abbásova staršího polovičního bratra Mohammada Alího Mírzu, který byl jako syn konkubíny vyloučen z nástupnictví, car pragmaticky rozhodl ve prospěch Abbáse Mírzy. Jermolovova podpora opozičního pretendenta trůnu však způsobila v Tebrízu a Teheránu rozhořčení a prohloubila krizi ve vzájemných vztazích.

Následující ruská mise vyrazila z Tbilisi do Teheránu 28. ledna 1819. Jejím vedoucím byl Semjon Mazarovič, katolík a syn benátského admirála v ruských službách, který se účastnil již předchozí Jermolovovy mise. Mazarovičovým asistentem byl tehdy čtyřiaadvacetiletý Alexandr Sergejevič Gribojedov, dalším členem pak mladý důstojník německého původu A. K. Amburgherr.

---

¹²² Citováno v *Cambridge History of Iran*, vol. 7., str. 335.

Alexandr Sergejevič Gribojedov se narodil roku 1795 v Moskvě ve šlechtické rodině pravděpodobně polského původu.¹²³ Roku 1810 zahájil studia na právnické fakultě, během Napoleonovy invaze je však přerušil a vstoupil jako dobrovolník k husarům. Roku 1815 se vrátil do Petrohradu a věnoval se společenskému životu a své slibné literární, především dramatické tvorbě. V červnu 1817 byl přijat na ruské ministerstvo zahraničí. V jeho čele tehdy stáli zkušený a umírněný diplomat německého původu hrabě Karl Robert Nesselrode (1780-1862), stoupenec Metternicha a muž určující ruskou zahraniční politiku od napoleonských až po krymskou válku; a řecký státník Johannes Kapodistrias (1772 na Korfu- zavražděn v Nauplii 1831), bývalý správce republiky Jónských ostrovů (1800-7), od roku 1816 spolu-ministr zahraničí, který opustil Rusko po nezdařeném pokusu o podporu řeckého povstání a roku 1827 se stal prvním presidentem nově vzniklé Řecké republiky. Gribojedov nastoupil na *Odbor asijských záležitostí*, kterému šéfovali další Řek a Kapodistriasův chráněnc K. K. Rodofinikin a Moldavan A. S. Sturdza. Jazykovým talentem obdařený Gribojedov se ihned zapsal na petrohradskou universitu ke studiu arabštiny a perštiny s cílem stát se překladatelem ministerstva a mít tak možnost zůstat v hlavním městě. Ještě téhož roku se však zapletl do zcela banálního sporu s mladým hrabětem Vasilijem Šermetěvem kvůli jeho milence, osmnáctileté primabaleríně petrohradského baletu, idolu mládeže a múze několika Puškinových veršů Avdotiji Istomině a v následném souboji Šermetěva zastřelil. Ačkoli, údajně na carův zásah,¹²⁴ nebyl potrestán vyhnanstvím, upadl v nemilost a jeho přítomnost v Petrohradu nebyla zcela žádoucí. Mladému diplomatovi, který mezi tím obdivuhodně pokročil ve svých orientalistických studiích, byl „nabídnut“ formou nepřímého příkazu post vyslance v Íránu, který

123 Kelly, L.: *Diplomacy and murder in Tehran*, str. 5.

124 Tamtéž, str. 39. Gribojedovova rodina měla díky váženému původu styky v nejvyšších kruzích carství.

nezbylo než přijmout.

Mise roku 1819 měla poměrně skromné cíle. Tím hlavním byla repatriace zhruba 800 ruských dezertérů, kteří tvořili samostatný a Rusku nepohodlný kontingent v íránské armádě. Nepříjemným úkolem byla i otázka teheránského exilu prince Alexandra Bagrationiho, který usiloval o vyvolání rebelie v Gruzii a její odtržení od Ruska. Další jednání měla být vedena především o obchodních záležitostech. Přes Jerevan dorazila mise do Tebrízu, kde se Gribojedov poprvé setkal s Abbásem Mírzou, jenž na něj zapůsobil svým uhlazeným a vstřícným jednáním. Výsledek návštěvy u guvernéra Ázerbájdžánu byl celkově pozitivní a po oficiálních počtách vyrazila mise koncem února do Teheránu, kam přibyla těsně před začátkem íránského nového roku (21. března). Její následující průběh měl spíše protokolární charakter. Jak Mazarovič tak Gribojedov se prozatím vyhýbali přímé diskusi o sporných tématech. Gribojedov věnoval přemíru volného času zdokonalování se v perštině a navázal blízké styky s šáhovým dvorním básníkem Fath Alím Chánem. V srpnu byl pak Gribojedov vyslán v hodnosti *chargé d'affaires* do Tebrízu, skutečného diplomatického centra Íránu, zatímco Mazarovič zaujal více formální a protokolární post velvyslance u šáhova dvora v Teheránu.

Hlavním a velmi složitým úkolem Gribojedova v Tebrízu bylo vyjednat návrat ruských dezertérů zpět do vlasti. Hned na počátku spáchal nezkušený a horkokrevný mladík nepříjemný diplomatický incident, tím, že arogantně napadl britského *chargé d'affaires* Henryho Willocka, poté, co se dozvěděl, že jeho bratr, kapitán Edward Willock, sloužící v íránské armádě, osobně eskortoval dva ruské dezertéry z Kavkazu do Teheránu. Ostřílený Willock sice incident ututlal, ale celá věc vrhla nepříjemný odstín na podobu

britsko-ruských vztahů v Íránu. Problémem byla rovněž praktická stránka repatriace dezertérů. Podle ruských zvyklostí měli být za zběhnutí potrestáni buď Sibiří, nebo „uličkou“, což se ve většině případů rovnalo nevyhnutelnému umlácení k smrti. Pokud je měl Gribojedov přimět k návratu zpět, jak si mnozí z nich i přáli, musel jim garantovat generální pardon, k čemuž ovšem ani on a ani Mazarovič neměli kompetence. Další překážku představoval Abbás Mírzá, který byl sice připraven respektovat relevantní klausuli Golestánské smlouvy, prakticky ale neměl zájem zbavit se jedněch ze svých nejlepších vojáků a ztěžoval proto Gribojedovi komunikaci s dezertéry. Výměna názorů nabývala na příkrosti a skončila dalším *faux pas*: Gribojedov odmítl hovořit s velitelem dezertérů Samsonem Makincevem a před Abbásem Mírzou jej nazval „*prasetem a lůzou*“.¹²⁵ Korunní princ byl šokován takovýmto chováním, odmítl se s Gribojedovem nadále stýkat a pohrozil stížností u Mazaroviče, již ale nakonec, naštěstí i naneštěstí pro Gribojedovovu budoucí diplomatickou kariéru, nepodal. Koncem srpna dosáhl Gribojedov propuštění asi 70 zběhů a poněkud vágní a uspěchané garance amnestie, kterou u Jermolovova zástupce generála A. A. Veljamina (1771-1837) získal Mazarovič, a odjel do Tbilisi. Tam se pokusil přesvědčit Jermolova, zda by nemohl zůstat v Gruzii a pracovat jako vyučující orientálních jazyků či právník, byl ale odmítnut a navíc pokárán z Petrohradu za nepřátelské chování vůči Abbásovi Mírzovi, za opuštění mise kvůli eskortu dezertérů a další „nediplomatické“ aktivity. Vrátil se tedy do Tebrízu, kde se k němu záhy připojil Mazarovič.

Následujícím úkolem mise bylo prosazování ruských obchodních zájmů, které garantovala Golestánská smlouva. Jak Mazarovič tak Gribojedov měli navíc i vlastní podnikatelské ambice. Gribojedov se spojil s bývalým francouzským důstojníkem a

---

¹²⁵ Tamtéž, str. 70.

dobrodruhem Théodorem Ettierem, který působil jako instruktor v armádě Abbáse Mírzy, a navrhl plán na založení společnosti pro obchod s Íránem po vzoru EIC. Ambiciózní úmysl, který podporoval i Mazarovič, však zhatil nedostatek kapitálu a následující válka.

Už tak složitou situaci v zemi ještě více rozvířila nová turecko-iránská válka, která vypukla roku 1821. Jejím impulsem byla poprava několika iránských důstojníků zatčených a odvezených osmanskými Turky z iránského území při pronásledování uprchlého osmanského důstojníka z Bagdádu, na což reagoval bojechtivý Abbás Mírzá vpádem do východní Anatolie. Válka přišla neobyčejně vhod Rusku, které po vypuknutí řeckého povstání váhalo mezi dodržením principů svaté aliance o potlačování nelegitimních revolt, a minimálně „pozitivní neutralitou“ vůči pravoslavnému souvěrci. Na Jermolovovo přání byl Abbás Mírzá podpořen subvencí 1 000 000 rublů a také horlivou diplomatickou činností Gribojedova, s nímž se osobně usmířil. Po skončení války roku 1823 (bez jakéhokoli hmatatelného výsledku) byl Gribojedov dokonce vyznamenán iránským řádem Lva a Slunce. Bylo mu rovněž povoleno vrátit se do Tbilisi a posléze, v březnu 1823 i do Moskvy, kde zůstal až do července roku 1826, kdy byl přeložen zpět na Kavkaz. Zde se plně ponořil do literárního života a vytvořil své nejslavnější dílo- nesmrtelné a dodnes vysoce ceněné a oblíbené veršované drama „Hoře z rozumu“ (*Gore ot uma*).

2. 8. Rusko-perská válka a Torkmánčájský mír 1826-8

Dne 1. prosince roku 1825 zemřel v jihoruském letovisku Taganrog na záchvat zimnice car Alexandr I. Trůnu se ujal devětadvacetiletý syn Pavla I. a vášnivý stoupenec systému *Svaté aliance* Mikuláš I. (6.6. 1796-2.3. 1855). Nejvýznamnějším problémem ruské východní politiky zůstávalo počátkem roku 1826 nadále řecké povstání a vztahy s Osmanskou říší. V otázce Zakavkazí, kde docházelo k neustálým pohraničním střetům a kde šířili duchovní šířili myšlenky iredentismu a *džihádu* proti Rusku, usiloval car o co nejrychlejší vyřešení problému mírovou cestou. Mužem číslo jedna zde ovšem zůstával generál Jermolov, který nadále prosazoval politiku teroru a vojenského řešení. Pod záminkou potlačení kočovnických nájezdů na ruské území vtrhl Jermolov v květnu roku 1826 do Jerevanského chánátu, obsadil pevnůstku Mírak poblíž jezera Gökče (Sevan v dnešní Arménii) a internoval v Tbilisi iránského vyslance Mírzu Mohammada Sádeqa, který se vydal prodiskutovat sporné otázky přímo do Petrohradu. Vypuknutí nové rusko-perské války nestálo už nic v cestě.

Politika konfrontace se však těšila široké podpoře i na druhém břehu Kaspického moře. Pomineme-li plamenná kázání náboženských autorit proti „nevěřícím“ Rusům, k nové válce se pozitivně stavěl i Abbás Mírzá, znechucen neustálým ruským odmítáním uznat jeho dědické nároky na trůn a toužící vybojovat si politický kapitál proti případným konkurentům. Povzbuzen „informacemi“ o děkabristickém povstání a údajné společenské krizi v Rusku vpadl 28. června 1826 do Qarabaghu.

Car se již měsíc před tím snažil uhladit rozpory vysláním mimořádného zplnomocněnce knížete Alexandra Sergejeviče

Menšikova¹²⁶ do Teheránu. Ten zde oficiálně informoval šáha o nástupu nového cara na ruský trůn, odmítl však vyjít vstříc íránským požadavkům, k čemuž ostatně ani nebyl autorizován, a byl až do konce války zadržován v Teheránu. Jermolov mezitím obsadil severní část Jerevanského chánátu v okolí jezera Gökče, byl však překvapen *blitzkriegem* Abbáse Mírzy a rovněž vpádem jerevanské armády do Gruzie, ježž nebyl schopen zastavit. Íránci převálcovali Qarabagh a zadržela je pouze hrdinná ruská obrana Šúšy, kterou neúspěšně oblehli. Car, který Jermolovovi nedůvěřoval, odmítal agresivní charakter jeho politiky a nelibě nesl jeho tvrdohlavost a neuposlechnutí vlastních rozkazů, mezitím jmenoval novým velitelem kavkazských vojsk generála Ivana Fjodoroviče Paskeviče,¹²⁷ který podléhal přímo jemu a ne Jermolovovi. Paskevič dorazil do Tbilisi koncem srpna a navzdory silnému odporu Jermolova a Matadova, kteří mu dokonce odmítli poslat posily a zásoby,¹²⁸ porazil 14. září Íránce u Gendže a obrátil průběh války v ruský prospěch. Nevybíravý boj o moc mezi Paskevičem a Jermolovem trval až do 27. března roku 1827, kdy byl Jermolov definitivně odvolán a Paskevič se stal novým velitelem kavkazské fronty a guvernérem Gruzie. Ačkoli Paskevič nevynikal Jermolovovým charismatem a nikdy nedosáhl statutu obávané a zároveň zbožňované legendy jako jeho předchůdce, v praxi se ukázal

---

126 A. S. Menšikov (1787-1869). Příslušník starobylého a významného ruského aristokratického rodu. Patřil k nejbohatším a nejvzdělanějším mužům v Rusku, byl odborníkem na válečné námořnictvo, jako diplomat a státník nicméně selhal. Byl blízkým druhem Alexandra I. Roku 1821 předložil projekt na osvobození ruských sedláků, který byl zamítnut a Menšikov se jako nepohodlná osobnost stáhl do ústraní, v němž se zabýval otázkami námořní strategie. 1826-7 zadržován v Persii, v roce 1828 během rusko-turecké války velel ruskému loďstvu ve východním Černomoří. Od roku 1830 generální gubernátor Finska. 1853 pověřen diplomatickou misí do Cařihradu, jež stála u počátku krymské války.

127 I. F. Paskevič (1872-1856) Původem z Ukrajiny. Poprvé bojoval u Slavkova v roce 1805, proslavil se při odražení Napoleonovy invaze do Ruska a v bitvě u Lipska, po níž byl povýšen na generál-poručíka. Do r. 1829 působil na Kavkaze. V rusko-turecké válce roku 1828 dobyl Kars, povýšen na polního maršálka. V září 1831 porazil polské povstání a dobyl Varšavu. Roku 1849 potlačil revoluci v Uhrách. V letech 1854-5 velel během krymské války ruským vojskům na Dunaji, těžce raněn se pak vrátil do Varšavy, kde zemřel.

128 Tamtéž, str. 142.

být zkušenějším vojenským velitelem a nesrovnatelně prozíravějším politikem. Především ukončil Jermolovovu vládu železné pěsti, která devastovala Kavkaz a vyvolávala opakované revolty horalů, jež zbytečně vázaly ruská vojska potřebná v bojích s Íránci. Paskevič také, mimo jiné i pomocí tučného úplatku chánovi, promptně restauroval ruskou moc v Qarabaghu, jehož držení bylo podmínkou k bezpečnosti Gruzie. Zklamaný Jermolov opustil Kavkaz, kam se už nikdy nevrátil a odešel na odpočinek do ruského Orlu.

V květnu 1827 oblehl Paskevič spolu s generálem Beckendorffem Jerevan. Obsadil Edžmiacin- sídlo arménského *katholika*, ponechal u Jerevanu kontingent pod vedením generála Krasovského a vytáhl na Nachičevan, aby se zabezpečil proti případnému tažení Peršanů z Tebrízu. Dne 26. června vstoupil do nechráněného města a pokračoval k hraniční pevnosti Abbásábád na břehu Arasu. Ta se mu vzdala 7. července po neúspěšném pokusu Abbáse Mírzy o protiofenzivu a záruce bezpečnosti pro tamní posádku a obyvatelstvo, kterou vyjednal Gribojedov. Ruský zábor Zakavkazí byl téměř dokončen a cesta na Tebríz otevřena. Vzhledem k zásobovacím potížím a nemocem ve vojsku však Paskevič nařídil stažení do hor a uvolnil cestu k diplomatickému dovršení konfliktu. V ní měl hrát hlavní roli Gribojedov, kterého Paskevič „zdědil“ po Jermolovovi. Navzdory počátečnímu despektu vůči „vychytralému Ukrajinci“ získal brzy Gribojedov v Paskevičovi, který byl navíc manželem jeho sestřenice, uznalého a důstojného nadřízeného, s nímž se shodoval v názoru na dlouhodobou neudržitelnost Jermolovovy strategie ohně a meče a nutnost diferencovanějšího přístupu k Zakavkazí. Paskevič, zcela nezkušený v „byzantských“ byrokratických praktikách ruské diplomacie a reáliích pro něj nového prostředí, našel zase v Gribojedovovi nepostradatelného

pomocníka v každodenní práci a na rozdíl od egocentrického Jermolova poskytoval svému podřízenému nesrovnatelně širší prostor k seberealizaci.

Iniciativy se chopil poražený Abbás Mírzá a vyslal k Rusům svého důvěrníka a diplomata Mírzu Sáleha, který tlumočil šáhovu vůli uzavřít konflikt v souladu s ustanoveními Golestánské smlouvy. Tento návrh byl pochopitelně odmítnut. Paskevič, držící nyní „klíč k Tebrízu“ Abbásábád, jednoznačně požadoval z pozice síly předání chánátů Jerevanu a Nachičevanu pod ruskou svrchovanost, náhradu za náklady na válku a také zaplacení škod způsobených íránskými vojsky. Jelikož Mírzá Sáleh nebyl kompetentní k projednávání takto závažných otázek, vyslal Paskevič 7. srpna k Abbásu Mírzovi Gribojedova, který měl za úkol sdělit korunnímu princí ruské požadavky. Přes okázalé přijetí, jaké se ruskému vyslanci dostalo, Abbás Mírzá na ruské návrhy nereflektoval a Gribojedov se tak vrátil s nepořízenou. Paskevič je poté o něco diplomatictějším jazykem zformuloval v dopise, který prostřednictvím Mírzy Sáleha zaslal šáhovi k posouzení.

Problematická a složitá jednání o míru mohla být zahájena. Ruské požadavky zůstaly nezměněny, Írán požadoval uzavření příměří na dobu deseti měsíců. První kolo rozhovorů skončilo neúspěšně a zklamaný Gribojedov, který předtím Íránu ultimativně pohrozil okupací Ázerbajdžánu, opustil 25. července Tebríz.

Pod Jerevanem se mezitím dostal do potíží Krasovskij, který byl nucen vzhledem k nedostatku zásob a nesnesitelnému horku přerušit obléhání a vyjma malé posádky ponechané v Edžmiacinu na obranu kláštera se stáhl do nedalekých hor. Situace využil Abbás Mírzá a začátkem srpna zaútočil na Rusy s úmyslem dobýt Edžmiacin, napadnout Tbilisi a vyplenit ho a vrátit se zpět přes

Qarabagh.¹²⁹ Katastrofě zabránila jen mimořádná odvaha Krasovského, který se s dvěma tisíci muži (proti zhruba 30 000 Íráncům) probil zpět a útok odrazil. Abbás Mírzá se stáhl do Ázerbájdžánu, kde očekával útok Paskeviče. Ten však přitáhl na pomoc Krasovskému a obě armády zahájily 23. září obléhání Jerevanu a bombardování městských hradeb. Město padlo 2. října 1827. Hosejnu Chánu Qádžárovi se podařilo uprchnout, Rusové slavili triumfální vítězství. Stojí za zmínku, že součástí oslav bylo i nastudování Gribojedovova „Hoře z rozumu“ důstojníky střeleckého regimentu a jeho inscenace v serdárově paláci v režii samotného autora. Šlo o historicky vůbec první živé provedení dramatu, který byl carskou cenzurou zakázán a koloval pouze v rukopisných kopiích. Celé představení bylo jistě nekrásnějším oceněním Gribojedovových zásluh ve válce, především od jinak nesmlouvavého a konformního Paskeviče, který přivřel oči nad veřejným předváděním zakázaného díla.

Zatímco Paskevič oslavoval v Jerevanu, velitel nachičevanské posádky generál kníže Jeristov se v rozporu s guvernérovými rozkazy rozhodl získat část palmy vítězství i pro sebe a vytáhl do Ázerbajdžánu. Dne 2. října dobyl strategickou pevnost Merend na cestě k Tebrízu, 13. října pak předsunutý oddíl ruské armády pod vedením Nikity Muravjova stanul přímo pod hradbami města, jehož vojenská posádka, navzdory úsilí velitele Alláha Jára Chána uprchla. Muravjov vpochoďoval *Istanbulskou branou* do města a bez odporu je obsadil. O tři dny později dorazil v čele 14 000 mužů i Paskevič, usadil se v paláci Abbáse Mírzy a vrhl se do víru společenského života v rámci tebrízské evropské komunity, ačkoli neztrácel ze zřetele hlavní zájem Rusů, jímž bylo uzavření míru.

---

129 Tamtéž, str. 153.

Jednání byla zahájena 6. listopadu 1827 v Deh Kurganu u Tebrízu. Za ruskou stranu se účastnili Paskevič, státní rada a zástupce ministerstva zahraničí Oberskov, a Gribojedov, jemuž asistovali Amburgherr a ázerbajdžánský tlumočník a Gribojedovův přítel Abbás Qolí Áqá Balikchanov. Írán zastupovali Abbás Mírzá, jeho první ministr Mírzá Abú 'l-Qásem, guvernér Tebrízu Fath Alí Chán a princův tajemník Mírzá Mohammad Alí. Perským tlumočníkem byl jistý Mírzá Mas'úd. Rusové požadovali Jerevanský a Nachičevanský chánát, jež však již fysicky okupovali, takže Íránu nezbylo v důsledku nic jiného, než oficiálně uznat status quo. Ožehavější bylo vyklizení Tebrízu, za které požadoval Paskevič obrovské finanční odškodné, původně 12 kurorů,¹³⁰ posléze 10. Šáh, který doufal v oslabení Ruska v právě probíhající válce s osmanským Tureckem, odmítl požadovanou částku vyplatit s poukazem na prázdnou státní pokladnu.

Nebezpečí odtržení nejbohatší íránské provincie, její obsazení Rusy a pravděpodobný následný rozpad země zalarmovalo dosud pasivní Brity. Do hry se vložili britský zástupce v Tebrízu Sir John Kinneir Macdonald, který roku 1826 nahradil Willocka, a vyslanec u teheránského dvora John McNeill. Podle vzájemné smlouvy z roku 1814 měla Británie v případě napadení cizí mocností vyplatit Íránu roční subsidii 200 000 tománů. V šáhových očích jí tak Británie dlužila celkem 400 000 tománů, ačkoli podle Macdonalda nebyl Írán Ruskem napaden, nýbrž sám zahájil válku a to ještě ve chvíli, kdy v Teheránu dlel Menšikov, jehož diplomatické úsilí nebylo završeno. Británie měla sama zájem na zrušení této nepohodlné klauzule a požádala o ně výměnou za vyplacení 200 000 tománů s přidáním dalších 500 000 jako gesto podpory. Jednání přešlapovala na místě a vypršelo i dohodnuté měsíční příměří, takže Paskevič obnovil

---

¹³⁰ Tamtéž, str. 156. 1 kuror- 500 000 tománů- asi 2 000 000 tehdejších rublů ve stříbře.

vojenské operace a obsadil Ardebíl a na rozkaz cara, který byl přesvědčen Gribojedovovým přítelem a orientalistou Osipem Senkovským, nechal do Petrohradu odvézt cenné rukopisy z knihovny u hrobky šáha Esmá'íla Safavího. Jak tlumočil místním náboženským autoritám generál Suchtelen, který se tažení účastnil: „*Car by se rád dozvěděl více o náboženství svých četných muslimských poddaných, scházejí mu však patřičné zdroje. Pokud budete souhlasit, rukopisy budou odvezeny do Petrohradu, tam opsány a jejich originály vráceny.*“¹³¹ Autority s jejich zapůjčením souhlasily. K jejich navrácení prozatím nedošlo.

Postup Rusů přesvědčil dosud lavírujícího Fath Alího Šáha o nevyhnutelnosti uzavření míru. Pod podmínkou, že se za smlouvu zaručí Sir Macdonald, který tak po dohodě s Paskevičem učinil, souhlasil s vyplacením první poloviny požadovaných reparací a nechal je pomocí karavany 1 600 mezků dopravit do ázerbájdžánské vesničky Torkmánčáj (Turkmančaj), kde 6. února 1828 začala mírová jednání. Na íránské straně se k nim přidali ještě vojenský velitel Tebrízu a šáhův nevlastní syn Ásef od-Doula Alláh Jár Chán Qádžár Devehlu, ministr zahraničí Abú 'l-Hasan Chán a šáhův vrchní eunuch a pokladník a tedy jeden z nejmocnějších mužů Íránu Manúčehr Chán. K podpisu Torkmánčájské mírové smlouvy došlo v souladu s doporučením dvorního astrologa v noci z 9. na 10. února roku 1828.

Smlouvou získalo Rusko Jerevan s Nachičevanem a novou hranici v Táleši, a byla potvrzena jeho suverenita v ostatních předtím získaných chánátech. Írán se zavázal ke splacení válečných reparací ve výši 10 kurorů (20 000 000 stříbrných rublů). Rusko získalo rozsáhlá privilegia v Kaspickém moři a četné obchodní

---

¹³¹ Citováno tamtéž, str. 158.

výhody. Írán se rovněž zavázal nebránit v emigraci těm, kteří se rozhodnou odejít na ruská území (především Arménům) a přislíbil repatriaci všech válečných zajatců. Rusko definitivně uznalo Abbáse Mírzu za právoplatného dědice trůnu a zavázalo se vyklidit Ázerbajdžán. Obě strany uznaly vysoce pozitivní zprostředkování Britů. Macdonald byl šáhem dekorován řádem Lva a Slunce a carem Mikulášem I. řádem Svaté Anny, navíc pak obdržel děkovné listy od Abbáse Mírzy i Paskeviče.

2.9. Tragická mise Alexandra Sergejeviče Gribojedova

Rusko tím konečně dosáhlo teritoriálních cílů, za které začal bojovat Petr I. Veliký počátkem 18. století a po pak něm Kateřina II. Veliká. Stalo se hegemonem Kaspického moře a hlavní mocností v Černomoří, získalo celé Zakavkazí a stalo se nejsilnější zahraniční mocností v Íránu. Paskevič byl jmenován Knížetem jerevanským a obdržel odměnu 1 000 000 rublů, Oberskov 300 000, Gribojedov pak 40 000 a druhou třídu řádu Svaté Anny. Byl rovněž povýšen na státního radu a pověřen čestným úkolem doručit text smlouvy do Petrohradu. Příjezd poselstva nesoucího smlouvu, jež měla na věčné časy zajistit ruský smír s Íránem do Tbilisi byl uvítán velkolepým ohňostrojem z katedrály Metechi. Před Rusy nyní ležel úkol vypravit do Íránu diplomatickou misi a uvést ve skutek podmínky mírové smlouvy. Do jejího čela byl pochopitelně postaven Gribojedov, který se mezitím 22. srpna s velkou pompou oženil v tbiliské katedrále Sioni s šestnáctiletou gruzínskou princeznou a vyhlášenou krasavicí Ninou Čavčavadze z kachetského Cinondali. Tato mise se pro mladého diplomata, zamilovaného novomanžela a nadějného literáta ukázala osudovou a učinila z něj jednoho z nejtragičtějších hrdinů Velké hry.

Gribojedov přibyl do Tebrízu 7. listopadu, předal Abbásu Mírzovi carem ratifikovanou kopii Torkmánčájské smlouvy a zhostil se nepříjemného úkolu sjednat předání zbývajících částí finančních reparací. Ačkoli Fath Alí Šáh s poukazem na prázdnou státní pokladnu odmítl svému synovi finanční pomoc, Abbás Mírzá získal prostředky z výnosů relativně prosperující provincie Chój a obdržel rovněž britskou půjčku ve výši 100 000 tománů. Zbytek pak doplatil z vlastního pokladu, vydal Rusům dokonce svůj zlatý trůn a prsteny svých manželek. Těžší otázkou se ukázalo vydání ruských zajatců v

Íránu a repatriace zhruba 40 000 arménských křesťanů z Ázerbajdžánu na nově nabytá ruská území. Abbás Mírzá pochopitelně nevítal odchod ekonomicky nejsilnější komunity ve svém panství. Rusové na druhé straně nebyli připraveni poskytnout emigrantům dostatečné materiální a finanční zázemí.

Po zaplacení osmého kuroru válečných reparací vyrazil Gribojedov 9. prosince do Teheránu v doprovodu svých tajemníků Malcova a Adelunga, 16 kozáků, služebnictva a perského *mehmándára* Nazara Alího Chána. Cesta se neobešla bez řady problémů, především díky arogantnímu a hrubému chování Gribojedovova gruzínského asistenta Rustema Bega, např. při rekvírování denní dávky potravin pro potřeby mise, kterou vesničané vzhledem k zimnímu období nebyli mnohdy schopni zajistit. Podle dobového perského zdroje vyžadovala mise denně jednoho vola, jedno tele, 30 kusů drůbeže, 200 vajec, 84 liber rýže, 5 ovcí, 240 liber chleba, 360 liber palivového dříví, 120 liber dřevěného uhlí a 300 lahví vína!¹³² Další incident, v jistém smyslu předznamenávající budoucí vývoj událostí, způsobil Rustem Beg v Qazvínu. Mise zde zjistila přítomnost mladé německé dívky, která byla do města zavlčena jedním ze sluhů jerevanského Hosejna Chána. Rustem Beg požádal o její vydání, inkriminovaný sluha však dívku prodal místnímu kupci, který ji podstoupil bratranci městského soudce a *sejjedovi*¹³³ Abú 'l-Azízovi, tedy vysoce váženému muži. Ten ji pojal za svou druhou manželku a měl s ní dvě děti. Rustem Beg *sejjeda* zajal, s pomocí kozáků dostrkal na náměstí a poté, co *sejjed* odmítl vydat svou ženu, jej nechal před zraky šokovaného a pohoršeného davu zmrskat karabáčem. Incident musel vyřešit Nazar Alí Chán s Gribojedovem. Po dlouhé konverzaci s ženou, která projevila přání zůstat se svým mužem a dětmi,

¹³² Citováno tamtéž, str. 180.

¹³³ Z arabského *sajjid*-pán; označení pro potomky rodiny proroka Muhammada.

rozhodl Gribojedov o jejím ponechání v Qazvínu, za což si vysloužil uznání veřejnosti, ačkoli jako všeobecně známá osobnost nebyl v Íránu oblíben a byl považován za tvrdého a neústupného. O tom svědčila i jeho rozšířená přezdívka *sachtgír* (tvrdý, přísný, sám pro sebe ji překládal francouzským výrazem *un coeur dur* - „tvrdé srdce“).

Dne 30. prosince dorazil Gribojedov do Teheránu.¹³⁴ Nešťastnou shodou náhod se tak stalo právě v den ší'itských *ta'ziji*, tedy pašijových her, v nichž si Íránci veřejným bičováním se do krve a proklínáním umajjovského chalífy Jazída I. (680-83) připomínali mučednickou smrt druhého a třetího ší'itského imáma Hasana a Husajna 10. října roku 680 v irácké Karbalá' (10. muharramu roku 61 islámského letopočtu). Chalífa Jazíd byl proslulý svou zálibou v černých hřebcích, na nichž byl také v rámci pašijí vždy zobrazován. Těsně před vjezdem do města se Gribojedov rozhodl přesedlat právě na černého hřebce jednoho z kozáků a vjel na něm do města, projížděje rozníceným davem vykřikujícím extaticky „já Hasan, já Husajn!“, což mělo pro ší'ity silné symbolické konotace. Navzdory nešťastnému vykročení, ožehavosti probíraných témat a Gribojedovově aroganci probíhala mise poměrně úspěšně a Rusům se dostávalo okázalého přijetí a péče.

Předzvěst tragédie způsobil v samém závěru mise koncem ledna roku 1830 jeden z hlavních šáhových eunuchů Mírzá Ja'kúb, Armén zajatý roku 1804 v bitvě o Jerevan, který posléze konvertoval k islámu a vypracoval se až na post strážce šáhova pokladu a harémových klenotů. Mírzá Ja'kúb prchl na ruskou ambasádu a požádal o ochranu, na což měl sice právo, nicméně vzhledem k maximálně delikátní funkci, již zastával v harému Fath Alího Šáha, způsobil neobyčejně závažný incident. Bylo vyloučeno,

¹³⁴ Výklad událostí Gribojedovovy mise a jejího masakru je založen na detailním podání tamtéž, str. 183-200.

aby šáh vydal Rusům člověka, který měl velmi detailní informace o stavu jeho majetku a vnitřních poměrech v harému vůbec. V tomto směru byl rovněž Gribojedov důrazně varován svými íránskými asistenty. Pokusil se tedy uprchlíka přesvědčit, aby se vrátil zpět k šáhovi, a získal dokonce slib, že mu bude prominuto, Mírzá Ja'kúb však na svém rozhodnutí trval a nenechal se zviklat ani naléháním vrchního eunucha Manúčehra Chána. Šáh byl rozzuřen a nařídil zapečetit uprchlíkův dům. Ostrého odsouzení se čin Mírzy Ja'kúba dočkal i mezi teheránskou veřejností a náboženskými autoritami. Na ruskou ambasádu se navíc uchýlily i dvě arménské ženy muslimské víry, které patřily Alláhu Járu Chánovi Qádžárovi. Ten jim sice povolil návštěvu ambasády oproti příslibu, že neopustí Teherán, Gribojedov je ale na naléhání Rustema Bega zadržel a svěřil do péče Mírzy Ja'kúba, který se je snažil přesvědčit k odchodu. Krize vyvrcholila 29. ledna 1829, kdy byly obě ženy odvedeny do lázní sousedících s ambasádou, což bylo v Íránu chápáno jako projev jejich zneuctění a vzbudilo navíc oprávněné domněnky o jejich odpadlictví od islámu.

Ráno 30. ledna se v hlavní teheránské mešitě sešel dav a vyslechl z úst náboženských autorit odsouzení Mírzy Ja'kúba, výzvu k napadení ambasády a zadržení provinilce a obou Armének za jakoukoli cenu. Gribojedov byl okamžitě varován dvěma gruzínskými obchodníky, kteří shromáždění přihlíželi, a také Mírzou Solejmánem, synovcem Mahúčehra Chána, který přispěchal na ambasádu a snažil se zpravit ho o stavu veřejného mínění a přimět ho k okamžitému vydání třech provinilců. V té době byl již před ambasádou shromážděn dav zhruba čtyř až pěti set lidí ozbrojených meči a holemi. Gribojedov odmítl a celá mise se zabarikádovala na ambasádě, včetně Mírzy Solejmána, kterého dav zatlačil zpět. O zhruba hodinu a půl později jeden z kozáků

hlídkujících na střeše velvyslanectví zřejmě nešťastnou náhodou vystřelil do davu, který se už rozrostl do řádu tisíců, včetně kmenových příslušníků s palnými zbraněmi, a zabil mladého chlapce, jehož tělo bylo okamžitě dopraveno do mešity, kde byl dav vyzván k *džihádu* proti Rusům. Brány velvyslanectví byly prolomeny a přes lýtý odpor několika kozáků pronikl rozzuřený dav dovnitř objektu a celou misi včetně Mírzy Ja'kúba zmasakroval.

O samotné Gribojedovově smrti se nedochovala žádná očitá svědectví. Jeho poslední slova zněla údajně „*Fath Alí Šáh, je m'en fous!*“ (Fath Alí Šáh, kašlu na něj!). Zaznamenal je íránský tajemník Gribojedovovy mise (jeho jméno se nedochovalo), který se k ní připojil v Tebrízu a doprovázel ji do Teheránu.¹³⁵ V nejprudší bitvě se vmísil do zfanatizovaného davu a podařilo se mu uprchnout. Jediným Rusem, který masakr přežil, byl mladý Gribojedovův asistent Ivan Malcov, jenž dlel v budově vyhrazené íránskému personálu a jemuž se tak podařilo ukrýt. Během masakru nebyly oficiální autority schopny zasáhnout a guvernér Teheránu Zell-os-Soltán a vojenský velitel Mírzá Alí Šáh se raději se svými muži skryli v citadele. Teprve večer se jim podařilo převzít kontrolu nad vyrabovanou ambasádou a Malcova převlečeného za íránského vojáka dopravit do bezpečí. Následujícího dne byla Gribojedovova zohavená mrtvola přenesena do arménského kostela vně hradeb a zavraždění Rusové byli pohřbeni na přilehlém hřbitově.

Pořádek v Teheránu se podařilo obnovit teprve po čtyřech dnech. Následovaly tvrdé represe proti jistým či domnělým vůdcům masakru a proti autoritám odpovídajícím za městský okrsek, v němž se ambasáda nacházela. Malcov byl propuštěn teprve po třech týdnech a poté, co odpřisáhl, že vinu za tragédii nebude svalovat na šáha a íránskou vládu, nýbrž na nekontrolovatelný zfanatizovaný

¹³⁵ Jeho cestovní deník byl později přeložen do angličtiny a v září roku 1830 publikován v Edinburghu. Ruský překlad pak vyšel roku 1980 v Moskvě.

dav a také na chybu Gribojedovova úsudku. V tomto duchu rovněž formuloval oficiální diplomatickou zprávu do Petrohradu. Do Tebrízu ho osobně doprovodil Ronald Macdonald, bratr Sira Johna Macdonalda. Případná vina či nevina Fath Alího Šáha zřejmě zůstane nezodpovězenou otázkou. Existuje celkem logická, avšak nijak nepotvrzená domněnka, že šáh tajně inicioval celou akci ve snaze zničit Mírzu Ja'kúba, který disponoval detailní znalostí jeho financí, poté, co selhaly veškeré legální prostředky, jak uprchlého eunucha získat zpět. Zodpovědnosti ovšem nelze zprostit ani Gribojedova. V jeho neprospěch hrála tvrdost podmínek ruského „mírového“ diktátu, nemožnost poskytnut šáhovy sebemenší odklad či ústupek a praktická nerealizovatelnost některých požadavků, zejména problém repatriace uprchlíků a zajatců, který představoval bažinu tisíců konkrétních osobních příběhů a tragédií, což si sám Gribojedov po četných vlastních zkušenostech uvědomoval. Jako hlavní reprezentant cara v zemi a aktivní exponent rusko-perské války a jejích důsledků byl Íránci nenáviděn. Pro Írán ponížený ztrátou tradičních historických území a donucený zaplatit obrovské a tvrdě vymáhané reparace byl incident s Mírzou Ja'kúbem a dvěma bezejmennými otrokyněmi poslední kapkou, již přetekl pohár trpělivosti. Ačkoli íránská strana projevila pozoruhodnou flexibilitu ve snaze nabídnout Gribojedovovi řešení, které by mu umožnilo zachovat si tvář (např. propašování Mírzy Ja'kúba do *bastu*¹³⁶ a posléze tajně do Tebrízu, které nabídl sám ministr zahraničí Abú 'l-Hasan Chán), Gribojedov, zřejmě ve snaze maximálně naplnit roli ruského vlastence a dostát svým povinnostem, odmítl.

Dne 16. března obdržel Fath Alí Šáh oficiální list Mikuláše I. Car vyjádřil uspokojení nad faktem, že za tragédií nestojí ani šáh a ani Abbás Mírzá a připsal ji „*impulsivnímu a příliš nadšenému úsilí*

136 *Bast*, persky doslova „zmrazení, svázání“, azyl v mešitě. Tradiční íránská praktika. Pronásledovaný člověk, který se uchýlí do mešity, nemůže být na její půdě zabit a ani zatčen.

zemřelého Gribojedova a jeho nepochopení krutých vulgárních zvyků perského davu".¹³⁷ Sám Abbás Mírzá údajně vyhlásil v Tebrízu oficiální smutek a nařídil svým vojákům a velitelům černá roucha. Poté ujistil dopisem Paskeviče o své nevině a odkázal ho na svědectví Ivana Malcova.

Zpráva o tragédii dorazila brzy i k Nině Čavčavadze, která se zhroutila a předčasně porodila mrtvé dítě. Zbytek života strávila znovu neprovdaná v ústraní. Zemřela na cholera v roce 1857 a byla pohřbena vedle svého muže. Gribojedov byl v souladu s vlastní vůlí pochován 17. července v malé jeskyňce pod tbiliským klášterem Mama Daviti (Sv. Davida).

Fath Alí Šáh vyslal do Petrohradu zvláštní poselstvo s osobním omluvným listem a řadou darů, které korunoval obrovský diamant ukořistěný Náderem Šáhem roku 1739 v Dillí. V čele mise stál triadvacetiletý šarmantní syn Abbáse Mírzy Chosrou Mírzá, doprovázený již zmíněným diplomatem Mírzou Sálehem. Zatímco Paskevič v Tbilisi přijal Chosroua Mírzu s chladným odstupem, v Petrohradu se mu dostalo okázalých poct a stal se skutečným *hrdinou dne* a miláčkem dvora. Za zmínku stojí i fakt, že při cestě Moskvou navštívil Chosrou Mírzá soukromě a z vlastního rozhodnutí Gribojedovovu matku a vyjádřil jí soustrast a politování nad tragickou událostí. Při audienci 13. srpna 1829 odsoudil car celý incident k „věčnému zapomnění“ a po dalších jednáních dokonce v rozporu s původní nekompromisní linií, která vedla k teheránské tragédii odpustil Íránu platbu jednoho z posledních dvou kurorů a splacení zbytku odročil o pět let. Rusko tak potvrdilo svou pozici rozhodující zahraniční mocnosti v Íránu a uzavřelo první kapitolu Velké hry.

---

¹³⁷ Tamtéž, str. 198.

III. Velká hra v letech 1830-69

3. 1. Otázka Herátu v první polovině 19. století

Torkmánčájskou mírovou smlouvou se Rusko stalo nejvlivnější evropskou mocností v Íránu. Své pozice navíc posílilo i vítězstvím v krátké válce s Osmanskou říší, kterou vyhlásil car sultánovi v dubnu 1828. Většina operací se sice odehrávala na Balkáně, na východní, tedy kavkazské frontě však generál Paskevič zaznamenal 5. července výrazný úspěch dobytím východoanatolské pevnosti Kars a okupací města Erzurum 14. září 1829, což přivedlo osmanské Turky k jednacímu stolu. Ve stejný den, kdy Paskevič vkročil do Erzurumu, byla v Drinopolu uzavřena mírová smlouva, v níž Osmanská říše podstoupila Rusku Kars a území na černomořském pobřeží severně od Gruzie a Abcházie, které bylo osídleno převážně muslimskými Čerkesy. Cařihrad navíc oficiálně uznal ruské teritoriální akvizice potvrzené v Torkmánčájské smlouvě. Následujícím vrcholným trumfem Ruska ve východní otázce byla pak smlouva uzavřená na cařihradském předměstí Hünkâr İskelesi 8. července 1833, jíž Rusko získalo faktický mocenský primát i v osmanském hlavním městě a zajistilo si na následujících 8 let (což byla doba platnosti smlouvy) uzavření Bosporu a Dardanel pro veškerá cizí válečná plavidla v případě ozbrojeného konfliktu.

Klíčovým exponentem ruského vlivu v Íránu se na následující tři roky stal poněkud překvapivě korunní princ Abbás Mírzá, který se zhlédl v ruském modelu autokratického režimu, jež považoval za mnohem efektivnější, než pro něj těžce pochopitelný systém britské parlamentní demokracie, a zaujal ostrý protibritský postoj. Princ

obvinil Brity s nedodržení závazků, které přijali podpisem Teheránské smlouvy z listopadu 1814 a dokument prohlásil za „mrtvý“.

Rusové promptně využili změny postoje budoucího vládce Íránu a ve snaze odvést princovu pozornost od Zakavkazí mu nabídli nové lákadlo- západoafghánské město Herát, které Qádžárovci tak jako tak považovali za historickou součást Íránu. Na následujících třicet let se tak zrodila komplikovaná a v mnoha směrech chimérická „herátská otázka“, která se stala neuralgickým bodem britsko-ruské rivality v Asii a vyústila v několik válečných konfliktů.

„Konflikt a krveprolití nebyly v historii Herátu ničím novým“, napsal historik G. J. Alder. „Starobylé město s ohromujícími hradbami a masivní čtvercovou citadelou, která stále dominuje zelenému a úrodnému údolí řeky Harírúd, prožilo pravděpodobně více bitev, obležení, zničení a znovu vystavění, než kterékoli jiné město v Asii.“¹³⁸

Strategicky umístěná pevnost představuje dodnes bránu k nejsnadnější přístupové cestě do Afghánistánu ze západu z chorásánského Mašhadu; a ze střední Asie z tukménského Mervu (dnešní Mary) a Kušky přes 1681 m. vysoký průsmyk Robát v pohoří Sefíd Kúh. V této pozici byl Herát, založený roku 330 př. n. l. pod vševysvětlujícím jménem Alexandria Areion,¹³⁹ jedním z hlavních center asijského karavanního obchodu mezi Indií, Íránem, Střední Asií a Ruskem. Zásadní strategickou důležitost měl jak pro Chorásán (a tedy Írán), tak pro Afghánistán, kde kontroloval jedinou reálnou přístupovou cestu do Kandaháru i Kábulu zároveň. Za vlády Safíjovců byl Herát součástí íránského Chorásánu. V roce 1716 se v něm chopil moci pašunský kmen Sádózajů, roku 1732 bylo město

¹³⁸ Alder, G., J.: *The Key to India? Britain and the Herat problem 1830-1863 – Part I.*, str. 186.

¹³⁹ Podle řeky Areion, persky Herí-rúd, která městem protéká.

dobyto Náderem Chánem, v roce 1750 bylo pak začleněno do afghánské říše Ahmada Šáha Durráního (1747-73), který poprvé v historii sjednotil Afghánistán. Po jeho smrti nastal postupný rozklad státu a Herát se definitivně „odtrhl“ roku 1826 pod vládou „legitimního“, nicméně neschopného Mahmúda Šáha Durráního, který byl svržen náčelníkem Barakzajů Dóstem Mohammadem Chánem (1826-63), vládcem Kábulu a budoucím znovusjednotitelem Afghánistánu. Po Mahmúdově smrti přešla moc na jeho syna Kamrána Chána, který se již stal aktivním i pasivním účastníkem Velké hry. Pro Írán tedy představovalo dobytí a ovládnutí města stejně legitimní cíl jako dříve proklamovaná *reconquista* Gruzie, Qarabaghu či Derbentu, problémem pak byla opět rivalita dvou arbitrů jeho vnější politiky.

Herátská otázka otevřela začátkem třicátých let v britských strategických kalkulacích také mnohem širší otázku afghánskou. Debakl britské politiky nárazníkového státu v Íránu a prozatímní vítězství Petrohradu obrátilo pozornost Bombaje a Londýna k nejbližšímu západnímu sousedu Indie- Afghánistánu.

Význam Afghánistánu jako případného spojence a zároveň také nebezpečí, které tradičně představoval pro bohatou a přírodními překážkami nechráněnou severní Indii, si Britové poprvé uvědomili již roku 1799 v době napoleonské krize a hrozby vpádu Zamána Šáha Durráního do Indie. V únoru 1809 dorazil do východoafghánského Pešáwaru britský vyslanec Montstuart Elphinstone a uzavřel s afghánským vládcem Šodžá'ol-Molkem Durráním spojeneckou smlouvu. Šodžá'ol-Molk byl však ještě téhož roku svržen povstáním svého bratra Mahmúda Šáha a uchýlil se do indického exilu. První britský pokus o spojení tak vyzněl do ztracena. Britská expanze mezitím dospěla do západní části Indického subkontinentu, kde se strategicky zajistila smlouvami s

místními vládci: maharádžou Sikhy ovládaného Paňdžábu Randžitem Singhem (1809) a emíry Sindhu, oblasti na dolním toku Indu (1810). V roce 1810 navštívil Herát během své dobrodružné špionážní expedice v převleku za tatarského koňského handlíře již řečený kapitán a instruktor Mírzy Abbáse Charles Christie, aniž by však nějak zvlášť akcentoval jeho strategickou důležitost. Podobně město přešel i John MacDonald Kinneir ve své studii *A Geographical Memoir of the Persian Empire* a v *Dissertation on the Invasion of India*, v níž analyzoval možné invazní cesty do britské Indie ze západu a severu.

Zvrat v britském vnímání Herátu způsobil mladý důstojník bengálské armády a zpravodajský agent Arthur Connolly,¹⁴⁰ který se s MacDonaldivým požehnáním vydal z Teheránu do Indie pozemní cestou a v září roku 1830 dorazil do Herátu. Connolly byl hluboce ohromen mohutností „nedobytné“ herátské citadely a úrodným údolím obklopujícím město a jako první přišel s pojmenováním Herátu jako „klíče k Afghánistánu a Indii.“¹⁴¹ Své úvahy definitivně shrnul roku 1834 v knižní publikaci *Journey to the North of India through Russia, Persia and Afghanistan*, kde podtrhl mimořádnou strategickou důležitost města a ukázal na nebezpečí případného dobytí Herátu Íránem, které by znamenalo „nakažení Afghánistánu ruským virem u samých bran Indie.“¹⁴² Těchto idejí se s velikou chutí chopili známý a vlivný publicista a rusofob David Urquhart¹⁴³

---

140 Arthur Connolly (1807-42), kapitán 6. regimentu bengálské lehké jízdy a britský zpravodajský důstojník, odborník na Střední Asii a Afghánistán, jako první použil termín „Velká Hra“ (The Great Game), který později definitivně zpopularizoval R. Kipling v románu *Kim* (1901). Connolly tragicky zahynul v červnu 1842 v Bucháře.

141 Tamtéž, str. 188.

142 Tamtéž, str. 188.

143 David Urquhart (1805-77), skotský diplomat, politik a spisovatel, v roce 1827 odešel jako dobrovolník bojovat na stranu Řeků v protitureckém povstání, po vážném zranění se vrátil do Británie a stal se jedním z nejhalasnějších advokátů řecké nezávislosti, roku 1831 byl jmenován členem diplomatické mise do Cařihradu, stal se zapáleným turkofilem a obhájcem britské intervence ve prospěch sultána, v letech 1835-7 působil jako tajemník ambasády v Cařihradu, odvolán na základě svých nekompromisních protiruských postojů. V letech 1847-52

a především čerstvý britský rezident v Teheránu John McNeill (ve funkci 1836-42), který na dané téma dokonce publikoval roku 1836 hojně čtenou brožurku *Progress and Present Position of Russia in the East*. Na oslabení významu Íránu v souvislosti s ruským vlivem v Teheránu a postupným pronikáním Rusů do oblastí na východ od Kaspického moře poukazoval již roku 1832 i Sir Henry Willock. Téhož roku také podnikl kapitán indické armády Alexandr Burnes svou slavnou a dobrodružnou výpravu do Bucháry. Burnes vyrazil 2. ledna z paňdžábské Ludhijány a přes Láhaur, Pešáwar, Kábul a Balch dospěl koncem června do Bucháry.¹⁴⁴ Poté se přes Mešhed, Teherán a Búšehr vrátil po roce a dvou týdnech zpět do Indie. Burnes pochopil strategickou důležitost Afghánistánu pro ochranu Indie a vedle Conollyho „herátské teorie“ invazní cesty přišel s vlastní konstrukcí případné ruské invazní cesty do Indie přes Střední Asii- lodí z Aralského jezera po Amudarji až po severoafghánský Kunduz a poté přes průsmyky Hindúkuše a Čitrál do Pešáwaru. Za řešení tedy považoval posun britské obrané linie co nejdále na severovýchod a také spojenectví s Dóstem Mohammadem Chánem, který na něj učinil velmi pozitivní dojem, na rozdíl od v Indii pobývajícího britského favorita Šodžá'ol-Molka Durráního.

Zaměřením íránské pozornosti k Herátu sledovali Rusové kromě odvrácení nežádoucích *ressentimentů* od Zakavkazí také další strategický cíl: zabránit Britům v ekonomické expanzi do Střední Asie, která by na místních trzích „*znamenal* *naprostou ztrátu zájmu o naše produkty*“, jak Rodofinikina varoval hrabě Perovskij, guvernér Orenburgu.¹⁴⁵ S evidentními protibritskými úmysly

---

poslancem britského parlamentu. Za krymské války byl odpůrcem britské intervence, poté se stáhl do soukromí. Proslul mimo jiné i jako člověk, který do Británie přinesl ideu „tureckých lázní“ a osobně dohlížel na stavbu prvních z nich.

144 Ingram, E.: *The Begining of the Great Game in Asia 1828-1834*, str. 120.

145 Citace v: Volodarsky, M.: *Persia's Foreign Policy between two Herat Crises 1831-56*, str. 112.

Mikuláše I. a Nesselrodeho v Íránu souviselo i jmenování nového vyslance v Teheránu roku 1832. Stal se jím hrabě Ivan O. Simonič, původem dalmátský Slovan a důstojník Napoleonovy armády, který padl do ruského zajetí a vypracoval se až do vysoké diplomatické funkce. Z let své služby pod francouzským císařem si Simonič zachoval až patologickou nenávist k Británii, která měla být nyní využita k ruským cílům. V Teheránu se navíc Simonič stal hluboce zaujatým studentem perštiny a přítelem Abbáse Mírzy, jehož podporoval dodávkami ruských zbraní. Obavu z možného britského průniku na středoasijské trhy, považované za ruskou doménu, vyjádřil i sám Nesselrode, který sice přiznal Východoindické společnosti plné právo na obchod v Perském zálivu a jihu Íránu, důrazně však postuloval vůli Petrohradu ochránit obchodní privilegia „za svými hranicemi“ a ve Střední Asii „vyhrazené“ Rusku. Tím předznamenal později oficiálně sankcionované rozdělení sfér vlivu.

Írán mezitím zahájil pochod za restauraci svých historických práv na afghánské půdě. V září 1833 vytáhla armáda vedená synem nemocného Abbáse Mírzy a korunním princem Mohammadem Mírzhou na Herát. Tajemník britské ambasáda Joh McNeill podnikl neúspěšný pokus odradit Abbáse Mírzu od nesmyslné a avanturistické kampaně, ten však nedbal ani jeho a dokonce ani starého Fath Alího Šáha, který si nepřál další vojenskou katastrofu a postavil se proti tažení. Během tažení však Abbás Mírzá těžce onemocněl a předčasně zemřel. 25. října 1833 byla tedy celá kampaň odvolána. Rok na to, v říjnu 1834 navíc skonal v Esfahánu i sám Fath Alí Šáh. V zemi vypukla tradiční nástupnická krize a boj mezi několika pretendenty. Trůnu se teoreticky ujal Mohammad Mírzá, který byl po smrti svého otce Abbáse Mírzy oficiálně jmenován jeho nástupcem. Teherán však držel v rukou další zájemce o korunu, syn

Fath Alího Šáha Alí Mírzá Zell-os-Soltán Qádžár, nepřiliš schopný guvernér hlavního města Brity posměšně přezdívaný „silly Zilly.“ Ze Šírázu pak pochodoval další ambiciózní princ Hosejn Alí Mírzá Qádžár Farmán-Farmá. Pouze vzácná shoda Simoniče a britského vyslance Johna Campbella, kteří jednoznačně podpořili legitimní kandidaturu Mohammada Mírzy, a také vojenská asistence velitele ozbrojené ochranky britské diplomatické mise Lorda Linsdaye-Bethuna, který pomohl korunnímu princovi v obsazení Teheránu a později porazil Hosejna Alího, umožnily hladké převzetí trůnu. Začátkem roku byl princ konečně korunován jako Mohammad Šáh Qádžár (1834-48) a ujal se vlády.

Britové spoléhali na to, že za svou podporu při šáhově nástupu na trůn získají obdobná privilegia, jimž se těšili Rusové, prorusky zaměřený Mohammad Šáh a jeho nový premiér, nepodplatitelný patriot a reformista Mírzá Abú 'l-Qásem Ferráhání Qá'em-Maqám (bývalý premiér Abbáse Mírzy) však tento požadavek striktně zamítli. Britové tedy navázali kontakty s četnými konzervativními odpůrci premiéra na dvoře a v náboženských kruzích a v červnu 1835 dosáhli jeho odvolání a dokonce popravy, proti čemuž Rusové, kterým Qá'em-Maqámův reformismus rovněž nebyl zcela po chuti, nijak výrazně neprotestovali. Jeho odstranění se v jistém smyslu hodilo i mladému a boječtivému šáhovi, který se podobně jako jeho předchůdci opájel mýtem velkého íránského impéria a byl posedlý iredentistickými choutkami, které po definitivní ztrátě Zakavkazí nutně mířily na východ. Qá'em-Maqám totiž ostře protestoval proti případné herátské kampani, která by oslabilu zemi. Naopak nový premiér Hádží Mírzá Áqásí¹⁴⁶ se k

---

146 Hádží Mírzá Abbás Eráwání Áqásí (1783-1848), perský politik, původem z turkmenského kmene Baját. Pocházel z okolí Jerevanu (odtud „Eráwání“), do roku 1824, kdy byl jmenován vychovatelem synů Abbáse Mírzy v Tebrízu, prožil pestrou kariéru potulného dervíše a úředníka arménského patriarchátu v Jerevanu. Byl členem mystického řádu Ne'matolláhíja a stoupencem „lidové“ formy islámské mystické zbožnosti, což u něj vedlo ke konzervativismu,

tažení stavěl poměrně otevřeně. Nevyšel však vstříc Britům v jejich požadavku po rovných šancích s Rusy a garantoval jim pouze malou část jejich privilegií.

V afghánské otázce zaujali Mohammad Šáh i Hádží Mírzá Áqásí dobyvačný a tradiční íránský imperiální postoj. Ani jeden z nich neuvažoval o Afghánistánu jako suverénním státu, nýbrž volal po obnovení íránské nadvlády nad „safíjovskými“ městy Kandahárem a Herátem (Kábul byl v letech 1526-1738 součástí indické říše Velkých Mughalů) a nárokoval si svobodu jednání vůči Afgháncům jakožto šáhovým poddaným.¹⁴⁷ Britové se navíc v Teheránské smlouvě v roce 1814 zavázali nevměšovat se do „vnitřních“ afghánsko-íránských vztahů, což komplikovalo jejich pozici v jednání. Důvodem zájmu o Herát byla navíc legitimní touha konečně pacifikovat odbojný a nestabilní Chorásán, jehož separatističtí místodržící získávali z Herátu podporu, a také oddílnout východoíránskou provincii Sístán (jižně od Chorásánu) od případných afghánských expanzivních choutek.

Krise vyvrcholila roku 1837 íránskými přípravami k tažení, které podpořila i ruská půjčka ve výši 35 000£. 23. listopadu 1837 pak šáhova armáda o síle asi 100 000 mužů konečně oblehla Herát. Centrem diplomatického soupeření se tentokrát stal Afghánistán. Íránské a Rusy podporované obležení strategického Herátu, kde vládl Kábulu a Kandaháru nepřátelsky nakloněný Kamrán Šáh z kmene Sádózaj, synovec Šodžá'ol-Molka, alarmovalo Brity. Ačkoli Herát byl vzdálen celých 850 mil od nejzápadnějšího britského stanoviště v Indii a navíc oddělen řetězy těžce prostupných pustých

---

špatnému odhadu reálných situací a mesiášským komplexům na základě aury „Svatého muže“. Jeho životní dráha plná zvratů a překvapivých zákrut logicky a nutně skončila smrtí jeho praktického „chovance“ Mohammada Šáha Qádžára roku 1848.

¹⁴⁷ Tamtéž, str. 116.

hor a pouští osídlených nepřátelskými bojovnými kmeny, byl Brity stále poněkud obsesivně považován za svého druhu strategický „klíč k Indii.“

Vedení britské diplomatické mise se ujal již známý dobrodruh kapitán Alexandr Burnes, který měl za úkol získat protibritského Dósta Mohammada Chána pro spojení s Bombají a zabránit mu ve sblížení s jeho bratrem a vládcem Kandaháru Kóhandilem Chánem a jejich případné koalici proti Herátu. Dóst Mohammad však za alianci požadoval navrácení strategického Pešáwaru, který kontroloval nesmírně důležitý Chajbarský průsmyk mezi Indií a Afghánistánem. Ten byl roku 1823 dobyt Randžitem Singhem a pokus Dósta Mohammada Chána o jeho získání roku 1834 skončil porážkou a stažením zpět do Afghánistánu. Burnes, zavázán britskými zájmy, pro něž bylo spojení s vládcem Sikhů klíčové, odmítl a jednání skončila na mrtvém bodě.

Mnohem úspěšněji si počínal Burnesův konkurent, ruský emisar Ivan Vitkevič, který vyjednával v Kábulu od prosince 1837. Jeho cílem bylo vytvořit alianci Dósta Mohammada Chána s Kóhandilem Chánem a Íránci proti Herátu. Vitkevič si na rozdíl od Burnese mohl dovolit slíbit Dóstu Mohammadovi Chánovi ruskou podporu v otázce Pešáwaru, ačkoli k ní neměl konkrétní a prokazatelný mandát Petrohradu, čehož později využil Nesselrode a po debaklu mise si umyl od celé záležitosti ruce. Neúspěšný Burnes tedy opustil Kábul. Mezitím ovšem kulminovala herátská krize. Britové pohrozili akcí v Perském zálivu, 17. června 1838 se vylodili v Bandar-e Búšehr a 19. června okupovali ostrov Chárg. 11. srpna dorazil britský posel poručík Charles Stoddard k Herátu a informoval šáha o těchto „preventivních“ opatřeních způsobených protibritským chováním.¹⁴⁸ Vypukla krize hrozící přerůst v britsko-

---

¹⁴⁸ Tamtéž, str. 119.

íránskou válku, a tím pádem i v nebezpečný britsko-ruský konflikt. Car Mikuláš I., zaměstnám další komplikovanou situací v Egyptě a Osmanské říši, však jednoznačně favorizoval smírné řešení s Británií a ustoupil. Íránská armáda se na ruský nátlak 28. srpna stáhla, podržela si však malou pevnost Gorján západně od Herátu, na což Britové reagovali přerušением diplomatických styků s Teheránem.

Rusko také anulovalo „neoficiální“ závazky, které Vitkevič vyjednal v Kábulu. Zklamany velvyslanec se roku 1839 vrátil do Petrohradu a za nevyjasněných okolností spáchal sebevraždu. Nesselrode ujistil svůj londýnský protějšek Lorda Palmerstona o neodůvodněnosti britských podezření vůči Rusku a popřel jakoukoli souvislost mezi ruskou politikou ve Střední Asii a Indii, ačkoli ruské jednání v letech 1836-8 bylo zcela jasně protibritsky zaměřeno a s využitím momentální převahy v Teheránu a neúspěchu Britů v Kábulu mělo za cíl zvětšit sféru ruského vlivu o Afghánistán a zajistit si tím pozice ve středoasijských chánátech.

V první herátské krizi si tak Britové připsali problematické *Pyrrhovo* vítězství, které korunovali v srpnu 1839 „aliancí“ s Kamránem Chánem, na jejímž základě převzali teoretickou a prakticky nerealizovatelnou kontrolu nad jeho „zahraniční politikou“.

3. 2. První britsko-afghánská válka 1838-42

Pokud jde o Afghánistán jako celek, Britové byli rozhodnuti nastolit v zemi loutkový režim hájící jejich zájmy a zaujali nekompromisní postoj, který je záhy dovedl až k válce.

Dne 26. června 1838 byla mezi paňdžábským mahárádžou Randžitem Singhem, Brity a Šodžá'ol-Molkem uzavřena *trojstranná smlouva* (Tripartite Treaty),¹⁴⁹ která garantovala hranice sikhského státu a v níž se Šodžá'ol-Molk vzdal Pešáwaru výměnou za spojenectví Sikhů. Randžit Singh si navíc vymínil, že spojenci nepotáhnou přes jeho území, nýbrž komplikovanou a nebezpečnou cestou přes Sindh (což bylo v rozporu s vzájemnou britsko-sindhskou smlouvou) a Kandahár, zatímco Sikhové povedou útok přes Chajbarský průsmyk na Kábul. 1. října 1838 pak generální guvernér Indie lord Auckland vydal v severoindické Simle manifest, jímž vyzval ke svržení Dósta Mohammada Chána a de facto vyhlásil Afghánistánů válku. Jejím cílem bylo nastolit probritský loutkový režim „legitimního“ vládce Šodžá'ol-Molka.

Velení operace převzal generál Sir John Keane, velitel bombajského kontingentu (3 600 mužů), za asistence generála Sira Willoughbyho Cottona s kalkatským kontingentem 9 500 mužů. Politickým „šéfem“ se k velkému zklamání Alexandra Burnese, který si navzdory diplomatickému debaklu nárokoval pozici „prvního muže pro Afghánistán“ stal William Macnaughten.¹⁵⁰ Armádu pak doplňovalo „vojsko“ Šodžá'ol-Molka o síle zhruba šesti tisíc mužů, kteří měli vytvořit iluzi, že pretendent trůnu přichází s vlastní armádou a ne jako loutka Britů. Tento kontingent byl však složen téměř výhradně z Indů a jeho kvalita byla minimální. Tažení navíc zkomplikovala alarmující velikost „doprovodu“ armády

¹⁴⁹ *Dějiny Indie*, str. 699.

¹⁵⁰ Ewans, M.: *Conflict in Afghanistan*, str. 30.

(rodiny vojáků, služebnictvo), který dosahoval stejného počtu osob jako vlastní kontingent. V únoru 1839 se tak ze sindhského Šikápuru vydalo na pochod zhruba 38 000 osob s 30 000 (!) velbloudy, což nesmírně zpomalovalo pohyb, ztěžovalo zásobování a vedlo k vysokým ztrátám. Jeden vysoký důstojník měl údajně pouze k přepravě osobních věcí celých 60 velbloudů, některé pluky si s sebou vedli např. smečky loveckých psů, či speciální velbloudy na přepravu doutníků.¹⁵¹ Tato karavana překonala Bolanský průsmyk, dosáhla Květy a pokračovala nebezpečným průsmykem Chodžak do Afghánistánu.

25. dubna dospěla armáda ke Kandaháru, který se bez odporu vzdal a Šodžá'ol-Molk byl prohlášen emírem Afghánistánu. Zatímco obyvatelé města přijali korunovaci lhostejně, pašunští kmenoví náčelníci navzdory tučným úplatkům odmítli nového vládce uznat a překvapení Britové byli poprvé konfrontováni se skutečností, že Afghánci odmítli přijmout loutkového panovníka dosazeného cizí mocností a zvedli se k odporu. Šodžá'ol-Molk navíc neprozřetelně ponechal ve funkcích neoblíbené a chamtivé ministry původní vlády a neuspěl ani ve snaze získat na svou stranu předáky mocného pašunského kmenového svazu Ghilzaj, který ovládal prostor severně od Kandaháru. Šodžá'ol-Molk jim poslal darem peněžní částku a také výtisky Koránu, ty mu však byly na rozdíl od peněz vráceny. Toto všeříkající gesto znamenalo, že Ghilzajové jej neuznali za legitimního (muslimského) vládce.

Dne 27. června zanechali Britové v Kandaháru posádku pod vedením generála Notta a zahájili pochod na Kábul. V cestě jim stálo silně opevněné strategické město Ghazní, jehož hradby byly považovány za nedobytné. Britové přesto, navzdory jasným zpravodajským informacím, ponechali v Kandaháru těžké obléhací

---

¹⁵¹ Tamtéž, str. 31.

dělostřelectvo. Dóst Mohammad mezitím zajistil Chajbarský průsmyk proti Sikhům, svému synovi Hajdaru Chánovi s 3 000 muži svěřil Ghazní a vyrazil vstříc Britům. Britové dorazili před Ghazní 21. července a našli ji neprodyšně uzavřenou a nedobytnou. Jeden z Dóstových synovců však desertoval a prozradil Britům *Achillovu patu* ghazenských hradeb- nedostatečně opevněnou *Darváze-je Kábul* (Kábulskou bránu). Britové ji podminovali a v časných ranních hodinách 23. července zaútočili na město, které ještě téhož dne dobyli.¹⁵² Dóst Mohammad se po pádu nedobytné Ghazní zalekl vývoje událostí a nabídl Šodžá'ol-Molkovi podřízení se výměnou za ministerský post v jeho budoucí vládě, což bylo však Brity i novopečeným emírem odmítnuto. Po sérii zrad a dezercí ve vlastních řadách tedy s hrstkou věrných opustil rozpadající se armádu a uprchl z Kábulu do severního Afghánistánu. Počátkem srpna vstoupili Britové za ledového a nepřátelského mlčení přihlížejících davů do hlavního města a Šodžá'ol-Molk (jehož jméno znamená „hrdina království“) se tak po 30 letech vrátil na afghánský trůn. O měsíc později dorazil do Kábulu rovněž Randžít Singh, který se probil Chajbarským průsmykem. Dóst Mohammad Chán uprchl raději do Bucháry.

Britové přislíbili, že stáhnou své síly, jakmile bude zabezpečena pozice Šodžá'ol-Molka na afghánské trůně, v zemi však vypuklo vleklé povstání podněcované navíc náboženskými autoritami a prohlašované za *džihád* proti nevěřícím okupantům. Nový vládce, který se usadil v impozantní kábulské pevnosti Bálá Hisár, dobře věděl, že bez britské armády je jeho pozice neudržitelná. Dóst Mohammad Chán navíc v exilu v Bucháře připravoval tažení a návrat do Afghánistánu. Šodžá'ol-Molk se proto jakékoli formě stažení britských vojsk ze země snažil

---

¹⁵² Tamtéž, str. 36.

zabránit. Pro Brity však představovala okupace Afghánistánu obrovskou finanční zátěž (udržování vojska, administrace a úplatky kmenům stály přes 1 000 000£ ročně),¹⁵³ a navíc si velmi dobře uvědomovali nepopularitu, již se v již se v zemi těšili. Macnaughten chápal, že setrvání britské armády v Kábulu zcela podkope již tak velice slabou důvěryhodnost Šodžá'ol-Molka v afghánských očích. Vojenské síly navíc chyběly v Indii, která zůstala částečně nechráněná. Zejména po smrti Randžíta Singha roku 1839 vyvstala před Brity otázka budoucnosti Paňdžábu. Již v září tak začalo postupné stahování Britů z Afghánistánu. Většina jednotek však v zemi nadále setrvala a byla dislokována v Kábulu, Ghazní, Kandaháru a Džalálábádu.

Částečný úspěch zaznamenali Britové v září 1840, kdy se jim vzdal Dóst Mohammad Chán, který se pokusil o neúspěšný průnik do Kábulu. Byl poslán do vyhnanství do Kalkaty.¹⁵⁴ Povstání v zemi však pokračovalo i bez něj a Šodžá'ol-Molk navíc selhal ve získání podpory kmenových náčelníků. Strategickou chybou bylo i přemístění britské posádky do nechráněných kasáren na předměstí Kábulu, neboť Šodžá'ol-Molk nechtěl jejich přítomností v Bálá Hisár popuzovat již tak nepřátelské veřejné mínění ve městě. Začátkem roku 1841 byl navíc ze zdravotních důvodů odvolán generál Cotton (Keane se stáhl do Indie) a na jeho místo nastoupil starý, nemocný a unavený veterán od Waterloo W. Elphinstone, který již nebyl schopen efektivního velení.¹⁵⁵

Revolta propukla plnou silou na podzim roku 1841, kdy Macnaughten omezil na polovinu „finanční odškodné“ Ghilzajům, kteří kontrolovali strategickou cestu mezi Kábulem a Pešáwarem. Povstání rychle zasáhlo i Kábul a vyvrcholilo 1. listopadu útokem

¹⁵³ *Dějiny Indie*, str. 701.

¹⁵⁴ Ewans, M.: *Conflict in Afghanistan*, str. 45-6.

¹⁵⁵ Tamtéž, str. 47.

na britskou misi, při níž byl zmasakrován Burnes se svým doprovodem a uloupěna britská vojenská pokladna. Opakovala se tak, nikoli naposledy, tragédie A. S. Gribojedova a jeho mise z ledna 1829. Dne 22. listopadu se do čela celonárodní rebelie postavil Dóštův syn Akbar Chán. Britové pochopili neudržitelnost situace a přistoupili na vyjednávání. Dne 23. listopadu došlo ke schůzce Akbara Chána s Macnaughtenem, ten však byl Afghánci přelstěn a zákeřně zabit. Britské velení tedy kapitulovalo a přistoupilo na afghánské podmínky.¹⁵⁶

Britové byli zcela odzbrojeni (až na osobní zbraně), oloupeni o veškeré finance, munici, materiál a povozy a zbaveni i většiny zásob. Navíc přislíbili abdikaci Šodžá'ol-Molka a zanechali v Kábulu rukojmí. 6. ledna 1842 zahájilo 4 500 mužů s 12 000 doprovodem žen a dětí ústup, celá tato tragická karavana byla však po cestě zmasakrována Ghilzaji a 13. ledna dorazil do Britý drženého Džalálábádu jako jediný přeživší lékař výpravy Dr. W. Brydon. K odporu proti Afgháncům se zvedli generálové Nott v Kandaháru, který odmítl evakuaci a porazil Akbara Chána, a Sale v Džalálábádu, jehož brzy posílil příchod 15 000 mužů z Indie v čele s generálem Pollockem. Zvrat ve válce byl však vyloučen.

Dne 5. dubna byl zavražděn Šodžá'ol-Molk a nový generální guvernér Indie lord Ellenborough nařídil totální stažení Britů z Afghánistánu, jemuž měla předcházet demonstrace síly v hlavním městě. Tam se zatím ujal vlády Fáteh Džang, syn Šodžá'ol-Molka. Pollock vyrazil v srpnu 1842 a v soutěsce Kábul-e Chord (Malý Kábul), v níž byla v lednu zmasakrována většina ustupující armády, porazil Akbara Chána. 15. září dorazil do Kábulu kde osvobodil rukojmí, a kde jej 17. září dostihl Nott, který cestou z Kandaháru dobyl Ghazní a srovnal je se zemí. Britové zpustošili v aktu pomsty kábulský *bázár* a zahájili konečné stahování. V říjnu byl z Indie

---

¹⁵⁶ *Dějiny Indie*, str. 702.

propuštěn Dóšt Mohammad Chán, který se vrátil do Kábulu a po útěku Fáteh Džanga převzal svůj trůn. 1. října 1842 byla druhou deklarací v Simle válka ukončena. Její faktickou dohrou bylo obsazení strategického Sindhu, tedy dvou emirátů Hajdarábadu a Mírpuru, které se již během války staly britskými protektoráty. Jejich definitivní anexi provedl generál Charles Napier, který se pak v srpnu 1843 stal prvním guvernérem spojené provincie.

Válka si vyžádala náklady asi 20 000 000£ a životy 15 000 britských vojáků. Ztráty z řad civilistů byly pravděpodobně ještě vyšší.¹⁵⁷ Jejím psychologickým důsledkem byl pád mýtu o britské neporazitelnosti. To ovlivnilo povstání Sikhů v letech 1845-46 (většina jeho účastníků bojovala pod Randžitem Singhem v Afghánistánu) a především velké indické povstání z let 1857-59. Válka ztroskotala na špatné taktice, nedostatečné přípravě, zpravodajských omylech a rivalitě často nekompetentních důstojníků. Kámenem úrazu byla však neznalost prostředí a mylné přesvědčení, že lze udržet Šodžá'ol-Molka na trůnu a zajistit jeho domácí podporu.

Válka také poprvé ukázala některé skutečnosti, jež se staly precedenty konfliktů v Afghánistánu, tedy následujících dvou dalších britsko-afghánských válek (1878-80, 1919), sovětské okupace (1979-89), a v současné době probíhající operaci koalice v čele se Spojenými státy (od roku 2001). Slabost země- tedy feudální, kmenová, případně etnická a zájmová roztržštěnost a z ní plynoucí anarchie se ukázaly být silou. Obsazení centra nemělo valný vliv na oslabení odporu a relativně snadné dobytí základních strategických bodů neznamenal zaručení jejich udržení. Odpor se přesunul do hor a byl prakticky nevykořenitelný, a to i evropskou vojenskou mašinérií, která si podrobila čtvrtinu světa. V tomto napomáhala Afgháncům geografie. Obrovská země pustých hor a

---

¹⁵⁷ Ewans, str. 54-5.

pouští byla a stále zůstává jedním nejnehostinnějších a nejneproniknutelnějších terénů na planetě. Náboženským zanícením živený odpor hrdých, bojechtivých a nejednotných afghánských kmenů, které byly schopny zajít v obětech do krajností, byl fakticky neporazitelný. Odboj proti cizincům pak vyústil ve fragmentaci země na hájemství jednotlivých generálů a kmenových vůdců. Spojenectví s „nevěřícími“ bylo hodnoceno jako zrada a nemělo šanci na dlouhodobý úspěch. Částečná *korumpovatelnost tedy* rozhodně neznamenalala celkovou *zkorumpovatelnost* a snaha dosadit do čela země loutkový režim zaštitěný cizinci byla bez šance na dlouhodobý úspěch.

3. 3. Mezi Afghánistánem a Krymem 1840-53

Vývoj událostí v Kábulu vyděsil herátského „šóguna“ Kamrána Chána, který se obával, že pokud se Britům podaří udržet na trůně jeho strýce Šodžá'ol-Molka, budou velmi pravděpodobně podporovat jeho snahu o sjednocení Afghánistánu v hranicích někdejší durráníjovské říše, což by znamenalo konec jeho státečku. Obrátil se proto tradičně na Írán a požádal o alianci garantovanou Ruskem. Palmerston okamžitě osobně informoval ruského ambasadora na Temži barona F. I. Brunnova o „nejrozhodnějších krocích“, jež by Británie v tomto případě byla nucena zaujmout. Rusové ustoupili a sdělili šáhovi, takovou alianci v žádném případě nepodpoří, což rozzuřilo premiéra Áqásího, který se na základě míru z Torkmáncáje dovolával spojení a nahlas hovořil o válce s Brity a dobytí Indie. Ruský vyslanec v Teheránu generál A. O. Duhamel však zůstal neoblomný a trval na okamžitém urovnání krize. Šáh nakonec vystřízlivěl, vyklidil zbývající herátská městečka, která Íránci dosud okupovali, a na Duhamelovu radu obrátil pozornost k vnitřním problémům Íránu, kde znovu vzplanula revolta nespokojených qádžárských princů, kteří si v bagdádském exilu činili ambice na teheránský trůn. V jejich čele stál notorický šáhův strýc a stínový šáh Zell-os-Soltán.

V březnu 1841 odešli z afghánského území poslední íránští vojáci a britská diplomatická mise v čele s McNeillem, v Íránu ostříleným a velmi schopným skotským lékařem a diplomatem, se vrátila do Teheránu. Mezitím podepsal v Londýně Palmerston s íránským vyslancem Hosejnem Chánem Moqaddamem obchodní dohodu, jež Britům garantovala stejná práva a privilegia, jakým se těšili Rusové.¹⁵⁸ Ti se navíc oficiálně vzdali svého úmyslu otevřít v

¹⁵⁸ Volodarsky, M.: *Persia's Foreign Policy between two Herat Crises 1831-56*, str. 123.

Herátu diplomatickou kancelář- sám Nesselrode informoval velvyslance v Teheránu hraběte A. I. Medema o tom, že „*přítomnost ruského agenta v Herátu není momentálně považována za nezbytnou a ani z politického či ekonomického hlediska nezaručuje žádné výhody.*“¹⁵⁹ V Herátu navíc zemřel Kamrán Chán a vlády se ujal jeho energický ministr Jár Mohammad, jemuž britsko-ruské usmíření a evakuace Afghánistánu uvolnily ruce a umožnily mu stabilizovat situaci a nastolit vládu dočasného míru a prosperity. Porážka a následný masakr a stažení Britů vyvolaly euforii jak v Herátu, tak v Teheránu. Jár Mohammad nabídl šáhovi alianci, jejímž iniciátorem měl být údajně Akbar Chán, bojující za osvobození země. Šáh na moment opět podlehl tomu, co Britové nazývali „herátskou nemocí“, do hry se však znovu vložil Medem, který pohrozil britskou intervencí v Zálivu a nakonec ho přesvědčil o naprosté nesmyslnosti dalšího afghánského dobrodružství. Šáh uposlechl.

Po herátské krizi pochopil teheránský dvůr faktickou diplomatickou izolaci, do níž byl uvržen současným soupeřením a spoluprací Petrohradu a Londýna a podnikl pokus o samostatnější a aktivnější zahraniční politiku. Jejím cílem se stala nikoli překvapivě Francie, s níž měl Írán sice sporadickou, nicméně přes dvě staletí dlouhou diplomatickou zkušenost. Úkolu obnovit styky přerušené odchodem generála Gardana v roce 1809 se ujal Hosejn Chán Moqaddam během své mise do Londýna. Mohammad Šáh sice nebyl nijak bryskním odborníkem na mezinárodní vztahy, uvědomoval si však antagonismus panující v britsko-francouzských vztazích a případné spojenectví s Paříží plánoval jako vhodnou protiváhu londýnskému a petrohradskému vlivu. V podobných intencích dokonce instruoval Hosejna Chána k navázání styků s Rakouskem. Jednání ve Vídni však nepřinesla výsledek. Metternichovo Rakousko

---

¹⁵⁹ Citace tamtéž, str. 123-4.

bylo příliš soustředěno na vnitřní otázky, evropskou politiku a Osmanskou říši o spojení se vzdálenou a exotickou Persií nejevilo zájem.

Vřelé přijetí, jehož se Hosejn Chán dočkal od krále Ludvíka Filipa (1830-48) v Paříži, pobouřilo Londýn. Petrohrad nicméně zůstal lhostejným. Ludvík Filip již v listopadu 1839 vyslal do Íránu poselstvo v čele s hrabětem Felixem de Sersey skládající se z množství odborníků a inženýrů. Hosejn Chán navíc navázal kontakty s francouzskými obchodními kruhy včetně zbrojovek. Proti tomu se ovšem velmi hlasitě ohradila Británie a kýžený import francouzských zbraní přes osmanské Turecko a Tebríz tak nakonec nebyl realizován. Zklamáním byla naopak neochota Ludvíka Filipa uzavřít s Íránem politické a vojenské spojení, které by nutně mířilo na Británii. Této linie se držel i de Sersey po svém příjezdu do Teheránu v dubnu 1840 a rozhodně odmítal diskuse o politických otázkách a Herátu. Zklamání se nicméně nevyhnula ani francouzská strana. Šáh torpédoval de Serseyho požadavek privilegií rovnajícím se kapitulacím dohodám, jaké měla Francie s Osmanskou říší, a přistoupil pouze na formální závazek zrovnoprávnění katolických misionářů s íránskými poddanými. Zklamáný de Sersey opustil Teherán bez větších výsledků již v červenci 1840 a zanechal na místě pouze malou skupinu vojenských instruktorů, jejichž činnost však účinně sabotovali Britové.

O obnovení styků se pokusila v roce 1844 tentokrát francouzská strana a po zákulisních ujištěních přes ambasády v Cařihradu vyslala do Teheránu hraběte de Sartigese, původně druhého tajemníka francouzské ambasády na Bosporu. De Sartiges okamžitě po příjezdu ujistil dvůr o přátelských úmyslech, jež Francie chovala k Íránu, a dementoval podezření ze snahy získat v Teheránu politická či ekonomická privilegia. Nezakrytě protiruská

prohlášení a jeho mandát přesahující požadavek francouzské námořní základny v Perském zálivu, která by „*umožnila Francii zabránit Rusku využívat výhody dané torkmánčájskou smlouvou*“,¹⁶⁰ však alarmovaly pozorného Medema a celá věc přerostla v mezinárodní incident.

De Sartiges reagoval falešnými zprávami na Quai d'Orsay, v nichž obviňoval Rusy z protifrancouzských intrik. Paříž poté instruovala svého *chargé d'affaires* v Rusku Reynevala prodiskutovat celou kauzu s Nesselrodem. Ten si nebral servítky a dokonce poskytl Reynevalovi Medemovy diplomatické depeše z Teheránu. Reyneval sice ujistil Nesselrodeho, že informuje Paříž o „skutečném stavu věci“, Nesselrode byl však rozhodnut jednat sám a přes Brunnova informoval o de Sartigesově „nepřátelské“ činnosti Britů.

Íránská vláda však v únoru 1845 přislíbila francouzským obchodníkům v Perském zálivu stejná práva, jimž se těšili Rusové a do dubna 1847 připravila s de Sartigesem obchodní smlouvu. Dne 5. dubna vrazilo z Teheránu do Paříže poselstvo v čele s diplomatem Mírzou Mohammadem Šírázím, který měl doručit Ludvíku Filipovi text smlouvy a ujistit jej o zájmu Íránu na přátelských a plnohodnotných stycích s Francií. Smlouva však zůstala na francouzském velvyslanectví v Teheránu a Šírází tak v Paříži jednal bez ní. Ačkoli se obě strany dohodly na ustavení regulérních diplomatických styků na úrovni vyslanectví a dalších drobnějších otázkách, vývoj přerušila revoluce ve Francii v únoru 1848 a také změna na íránském trůnu. V Teheránu zatím pohasla hvězda de Sartigese, který si svým arogantním chováním a despektem k místním mravům znepřátel šáha i premiéra. Nový republikánský režim v Paříži sice ujistil Írán o vůli pokračovat v navázaných vztazích a o oficiálním jmenování de Sartigese velvyslancem, jeho

---

¹⁶⁰ Tamtéž, str. 127.

pozice v Teheránu však již nebyla udržitelná a roku 1849 byl povolán zpět do Paříže. Odjezd de Sartigese znamenal opětovné přerušení iránsko-francouzských styků, ačkoli tentokrát na mnohem kratší dobu. K jejich obnovení došlo již v polovině následující dekády oficiálním uzavřením obchodní smlouvy, do konce *Velké hry* však zůstávaly na velmi nízké úrovni. Přestože Francie projevovala o vztahy s Íránem zájem, sevření země v britsko-ruských mocenských kleštích zabraňovalo jejich prohloubení a rozvoji. To se týkalo nicméně i ostatních zemí, které projevily zájem o navázání vztahů s Teheránem, např. Rakouska, Belgie či Spojených států amerických.

Nezanedbatelnou, i když nikoli prioritní součástí iránské zahraniční politiky byly komplikované vzájemné vztahy s jejím tradičním rivalem a sousedem- Osmanskou říší, jediným asijským státem, s nímž Írán udržoval v první polovině 19. století diplomatické styky.¹⁶¹ Země poutal dohromady především transit evropského zboží do Íránu přes osmanské území a také ožehavý problém ší'itských poutních míst Nedžefu a Kerbelá', která ležela na území osmanského pašaliku Bagdád.

Hlavní kontroverzi představoval problém hraničních sporů po válce z let 1821-23, který erzurumská mírová smlouva mezi oběma státy neřešila, především otázka města Mohammara (dnešní Choramšahr) na levém břehu Šatt al-'Arab (spojený tok Eufratu a Tigridu), a který pravidelně ústil v nespočetné vzájemné šarvátky na hranicích. Nebezpečná krize vypukla např. roku 1838, kdy bagdádský guvernér zaútočil na Mohammaru a poškodil ji. Na svůj oficiální protest u Vysoké porty a žádost o náhradu škod se iránský vyslanec v Cařihradu Mírzá Dža'far Chán Mošír od-Doulat dočkal oficiální odpovědi, že „*Mohammara je, jako předměstí Basry,*

---

¹⁶¹ Tamtéž, str. 128.

*součástí Osmanské říše a že pokud dokáže, že město patří Persii, jeho žádosti bude vyhověno.*¹⁶² Írán nic podobného dokázat nemohl a Rusko s Británií rovněž neměly prostředky k jeho podpoře v této kauze. Írán tedy roku 1840 obsadil Solejmáníji. Spory pak pokračovaly dále a vyvrcholily roku 1842 částečnou mobilizací pohraničních armád. Zprostředkování se ujali Medem se svým britským protějškem Justinem Sheilem a v lednu 1843 dotlačili oba rivaly k předběžné dohodě o znovuotevření erzurumské konference. Situaci ještě zkomplikoval bagdádský guvernér Nedžíb Paša, který napadl Kerbelá' a během dlouhého bombardování města těžkým dělostřelectvem zmasakroval na 15 000 ší'itů. Šokovaný Írán pohrozil válkou, avšak soustředěný nátlak Rusů zabránil tragédii a šáh oficiálně požádal Mikuláše I. o zprostředkování.

Druhá *erzurumská konference* byla zahájena 15. května 1843. V čele íránské mise stál velmi schopný Mírzá Mohammad Táqí Chán, premiér Ázerbajdžánu a pravá ruka následníka trůnu Násieroddína Mírzy. Komplikovaná jednání provázená výtržnostmi ve městě byla ukončena 1. června 1847, Írán se vzdal kurdského městečka Solejmáníja (dnešní as-Sulajmáníja v Iráku), Osmané na oplátku přiznali Íránu levý břeh Šatt al-'Arab a také Mohammaru. Byla stanovena mezinárodní komise (Írán, Osmanská říše, Rusko, Velká Británie), která měla dohlédnout na konečné vytyčení hranic. Konečné slovo měli ruský a britský zástupce. Práci nicméně komplikovalo vzrůstající napětí mezi oběma velmocemi ve Východní otázce a navzdory „naprosté shodě“ Palmerstona a Nesselrodeho na podobě hranic vypadala situace v terénu odlišně. K vážnému *faux pas* došlo i při ratifikaci smlouvy, již schválené šáhem, v Cařihradu 25. prosince 1847. Do hry se vložil Mírzá Mohammad Šírází, který se vracel z Paříže a za tučný úplatek

---

¹⁶² Tamtéž, str. 129.

pozměnil text smlouvy v turecký prospěch, např. ponecháním Mohammary v rukou sultána. Šáh jeho zásahy rozhodně odmítl a Šírázího okamžitě degradoval (od exemplárního trestu jej zachránil pouze osobní zásah Sheila) smlouva však najednou existovala ve dvou odlišných verzích, vedla k opakovaným nárokům osmanských Turků na území přiřčená k Íránu a komplikovala vzájemné vztahy obou zemí. Ke konečné delimitaci hranice tak došlo až po 67 letech (!) v roce 1914, krátce před koncem Osmanské říše a pádem Qádžárovců.

Dne 5. září 1848 zemřel ve věku čtyřiceti let Mohammad Šáh a 17. září byl novým šáhem Íránu korunován jeho syn Náseroddín Šáh Qádžár (narozen 16. července 1831 v Tebrízu). Klíčovou mocenskou pozici v zemi nyní zaujal premiér Mírzá Mohammad Táqí Chán Amír-e Kabír,¹⁶³ který odstartoval ambiciózní program

---

163 Mírzá Táqí Chán-e Feráhání (1807-52), známý pod čestnými přídomky *Amír-e Kabír*, *Amír-e Nezám*, *Atábek*. Jeden z nejdůležitějších a nejvýznamnějších iránských politiků celé qádžárovské epochy. Narodil se ve Feráhánu roku 1807, roku 1852 byl na základě dvorských intrik degradován a v Kášánu popraven. Byl předchůdcem modernizačních snah v zemi na sklonku 19. století, mnohem většího ocenění se však dočkal v evropské historiografii a v Íránu byl rehabilitován teprve ve 20. století.

Jeho otec Kerbelá'í Mohammad Qorbán byl kuchařem Mírzy Bozorga, prvního ministra Abbáse Mírzy v Tebrízu. Mírzá Táqí Chán zahájil svou kariéru nejprve jako služebník v premiérově domácnosti. Díky mimořádnému nadání mu bylo umožněno studium, po smrti M. Bozorga a nástupu nového premiéra Mírzy Abú'l-Qásema vstoupil do vládních služeb jako úředník ázerbájdžánské armády. Diplomatické zkušenosti získal během misí do Petrohradu roku 1829, Jerevanu roku 1837, kdy doprovázel mladičkého Náseroddína Mírzu Qádžára na návštěvě cara Mikuláše I., a na již zmíněné diplomatické konferenci v Erzurumu. Roku 1847 se vrátil do Tebrízu a byl jmenován vrchním opatrovníkem Náseroddína Mírzy (persky *lala-báší*). Po smrti šáha a nástupu Náseroddína na trůn se stal vrchním velitelem iránské armády (*amír-e nezám*), prvním ministrem a po šáhovi vládcem země.

Do historie vstoupil řadou pronikavých reforem, jejichž intenzita a hloubka neměla v zemi od smrti Abbáse I. Velikého obdoby, usiloval o modernizaci veškeré iránské infrastruktury a administrativy, armádou počínaje a zakládáním moderních manufaktur podle evropského vzoru konče. Založil první moderní vzdělávací instituci v zemi a také první veřejné noviny (*Rúznáme-je waqáje '-je ettefáqíje*, Deník skutečných událostí). Proslul tolerantním a vstřícným přístupem k nemuslimským menšinám v Íránu včetně Zoroastrovců a Sabejců- chtěl tím především zabránit Evropanům vměšovat se pod záminkou ochrany křesťanským menšin do vnitřních poměrů jako v Osmanské říši. Z důvodů vnitřní bezpečnosti Íránu však rozpoutal vládní represe proti vznikající sektě Baháistů a v červenci roku 1850 nařídil v Tebrízu popravu jejího zakladatele Sejjeda Alího Mohammada Bába.

V zahraniční politice se snažil maximálně omezit vliv Rusů i Britů na dění v zemi, stál u zrodu politiky „negativní rovnováhy“, tj. odmítání privilegií oboum rivalům, kterou v závěrečných

reforem. Ve vnitřní politice šlo především o změny ve stále silně zaostalé a anachronické ekonomické a sociální sféře a o omezení moci provinčních feudálů a konzervativního ší'itského kléru, který tradičně formoval iránské veřejné mínění. Pokud jde o feudály a kmenové náčelníky, jejich separatistické tendence představovaly zase permanentní ohrožení stability země, zejména v problematických pohraničních oblastech (Kurdistán, Chorásán), což komplikovalo vztahy Íránu s jeho sousedy. Separatismus navíc poskytoval velmi vítanou záminku k ruskému a britskému vměšování se do iránské vnitřní politiky v roli „zprostředkovatelů“. Mimořádný důraz kladl premiér na reformu ve vojenské sféře a snažil se o vytvoření stálé a profesionální armády namísto dosavadních kmenových vojsk. Vojenská reforma povzbudila i změny ve sféře vzdělání- pro vytvoření domácí moderní profesionální a intelektuální vrstvy založil Amír-e Kabír první iránskou vysokoškolskou instituci evropského stříhu, teheránský „Dár ol-Fonún“ (tj. Dům umění a věd). Jako vyučující pak povolal především Rakušany, čímž dal najevo vůli k omezení přílišného ruského a britského vlivu v zemi. Jako exponent důsledné vnitřní reformy v zemi byl Amír-e Kabír rozhodným odpůrcem zahraničně politických avantýr předchozích režimů a po dobu svého působení se mu úspěšně dařilo odvracet mladého a horkokrevného šáha od případných expanzivních choutek. Díky intrikám konzervativní dvorské kliky byl však v listopadu 1851 odvolán a vyhoštěn do Kášánu, kde byl na šáhův rozkaz v únoru 1852 popraven uškrcením. Opakovala se tak situace z roku 1835- výjimečně schopný, avšak nepohodlný premiér byl odstraněn ve prospěch konformního

---

fázích Velké hry prosazoval i Násieroddín Šáh. Usiloval i o navázání vztahů s jinými zeměmi, jeho favority byly Rakousko a Spojené státy americké. Za zmínku stojí i to, že inicioval vznik iránské kontrarozvědky a „domorodé“ posty na ruské a britské ambasádě v Teheránu obsazoval jejími agenty.

nástupce, který nepřekážel mladému šáhovi v uskutečnění jeho mocenských snů. Novým prvním ministrem se stal anglofilní Mírzá Áqá Chán Núrí Sadr-e A'zam.

Shodou okolností vypukla také další herátská krize. Roku 1851 vystřídal Jára Mohammada jeho neschopný a retardovaný syn Sejjed Mohammad Chán. Ten se v obavě před Dóstem Mohammadem Chánem a Kamránem Chánem obrátil k Íránu a Náseroddínu Šáhovi s prosbou o ochranu. Nebezpečí dalšího pokusu o dobytí města opět zalarmovalo velmoci a britský vyslanec Sheil vyvinul maximální úsilí, aby odradil šáha od neprozřetelných kroků a ujistil jej o tom, že Britové sami dokáží udržet Dósta Mohammada na uzdě a zabránit mu v případné anexi Herátu. Odmítavý postoj zaujal rovněž ruský ambasador kníže Dolgorukoj. Jednal tak v souladu s přáním Petrohradu, který reagoval na některé „protiruské“ kroky šáha, např. snahu anulovat jistá ustanovení Torkmánčajské smlouvy týkající se obchodních privilegií¹⁶⁴ a nepřál si rozhodně eventuální posílení Íránue expanzí na východ. Za stávající konstelace sil byl tak šáh nucen 13. ledna 1853 podepsat se Sheilem dohodu, v níž se zavazoval vojensky nepodpořit Sejjeda Mohammada Chána, pakliže nebude přímo napaden Dóstem Mohammadem Chánem. Britové naopak přislíbili, že se zdrží zásahů do vnitřních záležitostí Herátu a nebudou podporovat Kábul v případě snahy o jeho připojení.

---

¹⁶⁴ Tamtéž, str. 135.

3. 4. Válečná léta 1853-7

Společný postup v otázce Herátu byl výjimečným jevem v jinak zhoršujících se britsko-ruských vztazích počátkem 50. let 19. století. Důvodem sporu byl střet koncepcí ve východní otázce, který vyvrcholil krymskou válkou v letech 1853-56. Ta byla soubojem nejen o Osmanskou říši a její budoucnost, nýbrž i cestou k novému mocenskému uspořádání v Evropě poté, co revoluce roku 1848 otřásly Metternichovým legitimistickým systémem. Za její bezprostřední příčinu bývá považován spor o „ochranu svatých křesťanských míst v Osmanské říši“ mezi Ruskem a Francií. Zatímco francouzský nárok vyplýval z mezinárodně platné francouzsko-osmanské smlouvy z roku 1740, která garantovala vedle obchodních kapitulací rovněž právo Francie na ochranu katolických poddaných v říši. Rusko odvozovalo svá privilegia z mírové smlouvy z Küčük Kajnardže z roku 1774 a požadovalo vedle patronátu nad svatými místy v Palestině také právo ochrany všech osmanských pravoslavných poddaných, což by byl velmi účinný nástroj k zásahům do vnitřní politiky země.

V roce 1852 získal určující vliv v Cařihradu francouzský velvyslanec de Lavalette a sultán tak počátkem roku 1853 určil ochráncem svatých míst novopečeného císaře Napoleona III. Car Mikuláš I. reagoval rozhořčením a pokusil se získat podporu Velké Británie nabídkou na rozdělení Osmanské říše, která však byla odmítnuta. Rozhodl se tedy pokračovat samostatnou akcí a v únoru 1853 vyslal na Bospor knížete A. S. Menšikova, bývalého vyslance do Íránu, s ostře formulovaným ultimátem. Sultán vyjádřil ochotu ustoupit v otázce „ochrany“ Jeruzaléma a Betléma, odmítl však její rozšíření na veškeré poddané v říši. Menšikov tedy opustil Cařihrad a car zaslal 31. května sultánovi ultimátum, v němž vyhrožoval

okupací Valašska a Moldavska. Na Bospor mezitím dorazila britská válečná flotila. Dne 2. července pak ruská armáda pod vedením M. D. Gorčakova překročila hraniční řeku Prut a vstoupila do podunajských knížectví, ačkoli nedošlo k formálnímu vyhlášení války na ruské ani osmanské straně. Do té doby omezený rusko-turecký konflikt kulminoval 30. listopadu 1853 kompletním zničením osmanského válečného námořnictva v černomořském přístavu Sinop ruským viceadmirálem P. S. Nachimovem.¹⁶⁵ Jediná přeživší loď odplula do Cařihradu informovat sultána a Rusové se stáhli do Sevastopolu.

Do hry se nyní vložily evropské mocnosti a 4. ledna 1854 vplulo do Černého moře spojené britské a francouzské loďstvo. Dne 28. března pak byla Rusku oficiálně vyhlášena válka. 2. října 1854 oblehly koaliční armády Sevastopol a zahájily první poziční válku v historii. Město padlo 8. září 1855, v lednu 1856 pak nový car Alexandr II. kapituloval. Souběžně s obléháním Sevastopolu probíhala i rusko-turecká válka ve východní Anatolii, která vyvrcholila obsazením Bájazídu v červenci 1854 a dočasným přerušením obchodní trasy z Trabzonu do Tebrízu. Zbytky prchající osmanské armády byly pak zlikvidovány Íránci, kteří překročili nedaleké hranice. Diplomatickou tečkou za válkou byl pařížský mírový kongres pod patronací francouzského ministra zahraničí hraběte Walewského.¹⁶⁶ Dne 30. března 1856 byla nad Seinou uzavřena mírová smlouva, která garantovala neutralitu Černého moře, svobodu plavby po Dunaji a především integritu Osmanské

---

¹⁶⁵ Pavel Stěpanovič Nachimov (1803-55). Ruský námořní důstojník a vojevůdce, vyznamenal se již jako velmi mladý v bitvě u Navarina během řeckého povstání roku 1827, poté působil na Baltu a v Černém moři. Jeho útok na přístav v Sinope naplno rozpoutal krymskou válku. Byl jedním z hlavních a nejstatečnějších obránců Sevastopolu, roku 1855 byl povýšen na admirála, záhy poté byl zraněn při inspekci opevnění a zemřel.

¹⁶⁶ Alexander Floryan Jozef Walewski, hrabě Colonna (1810-68). Francouzský státník, nemanželský syn Napoleona Bonaparta a jeho polské milenky hraběnky Anny Walewské. Vynikl jako diplomat a spisovatel, za Napoleona III. byl roku 1855 jmenován ministrem zahraničí, posléze poslancem a předsedou francouzského parlamentu.

říše, jež byla přizvána do evropského „koncertu velmocí.“¹⁶⁷

Přestože Írán zůstal v krymské válce především neutrálním a pasivním pozorovatelem dění, vliv událostí a britsko-ruského střetu se pochopitelně brzy projevil i v Teheránu. Již v červenci 1853 povolal Násieroddín Šáh Dolgorukého k vysvětlení situace a zdůvodnění ruského vpádu do Podunají. Ten podal šáhovi ruskou verzi událostí a zároveň jej ujistil o nepravděpodobnosti války mezi Ruskem a evropskou koalicí, na což reagoval šáh zájmem o rusko-íránské spojení proti Osmanské říši. Dolgorukoj jeho postoj interpretoval jako proruský a v tomto směru také informoval Petrohrad. Ačkoli vojenské špičky v hlavním ruském městě a v Tbilisi projevíly o případnou alianci, či dokonce íránskou účast v konfliktu zájem, Dolgorukého iniciativa se nesetkala se vstřícností v diplomatických a civilních kruzích. Šáh navíc obdržel od Britů rovněž jejich vlastní interpretaci událostí. Hlavním odpůrcem případné aliance s Rusy byl probritský premiér Mírzá Áqá Chán Núrí, který tušil, že konflikt nebude omezen pouze na Rusko a Osmanskou říši, a odmítl antagonizovat Británii spojenectvím s Petrohradem. Aliance s Británií a osmanskými Turky proti Rusům naopak slibovala řadu výhod a premiér uvažoval dokonce i o zpětném získání Zakavkazí na potenciálně poraženém Rusku. Zklamáný Dolgorukoj se netajil svým hněvem a poté, co dokonce fysicky ohrozil premiéra svou holí, byl v prosinci 1853 odvolán. Příklon Teheránu k protiruské straně koncem roku 1853 byl v Petrohradu kvitován s chladným odstupem. Car s Nesselrodem odmítli „*tak problematického spojence, jako je Persie, který by ve stávající extrémně nebezpečné situaci představoval handicap*“¹⁶⁸ a prohlásili, že Rusko je dostatečně silné a mocné i bez cizí pomoci. Pozoruhodně obdobný přístup však k velkému zklamání íránského

167 Gombár, E.: *Moderní dějiny islámských zemí*, str. 160-1.

168 Volodarsky, M.: *Persia's Foreign Policy between two Herat Crises 1831-56*, str. 140.

premiéra zaujali i Britové. V dopise svému podřízenému, britskému *chargé d'affaires* v Teheránu W. T. Thomsonovi ze 17. ledna 1854 dal tajemník londýnské *Foreign Office* Lord Clarendon jasně na srozuměnou, že si Británie v nadcházejícím konfliktu přeje íránskou neutralitu a bezvýhradné dodržování smlouvy z ledna 1853, tedy zřeknutí se všech nároků na Herát.¹⁶⁹ Tuto linii potvrdil na podzim 1854 i nový velvyslanec Sir Charles Augustus Murray, který nahradil Justina Sheila. Rusové se mezitím snažili stvrdit íránskou neutralitu legální cestou. Vyjednávání se ujal nový velvyslanec v Teheránu N. A. Aničkov, velmi zkušený a respektovaný diplomat a bývalý rezident v Tebrízu. Díky své autoritě a četným stykům navíc úspěšně komplikoval činnost protiruských „živlů“ v Ázerbajdžánu, které tajně zásobovaly osmanskou armádu na východoanatolské frontě a jež podporoval i britský konzul v Tebrízu Keith Edward Abbott (†1873). Smlouva o neutralitě Íránu v krymské válce byla uzavřena 29. září 1854 a byla v Petrohradu vysoce oceněna. „*Byl to první příklad šáhovy diplomacie, který byl v souladu s jeho vlastními přímými zájmy...*“,¹⁷⁰ nechal se slyšet Nesselrode.

Znovu izolovaný šáh se tradičně pustil do hledání „třetí síly“ a v roce 1855 vyslal diplomatickou misi do Vídně, kde ale opět nepochodil. Kompenzací byl však pozitivní vývoj ve vztazích s Francií. Ty přijel do Teheránu navázat v červenci 1854 francouzský diplomat Prosper Bourré. V roce 1855 pak uzavřely obě země smlouvu o vzájemném obchodu, k šáhovu zklamání však bez jakýchkoli politických implikací, neboť Francie neměla zájem zkomplikovat si složité a nesrovnatelně důležitější vztahy s Ruskem a Brity. Reakcí bylo poněkud překvapivé navázání vztahů se Spojenými státy americkými roku 1856 přes ambasády v Cařihradu a následné uzavření obchodní smlouvy. Ta měla původně obsahovat i

¹⁶⁹ Tamtéž, str. 141.

¹⁷⁰ Tamtéž, str. 143.

závazek obrany íránského pobřeží a ostrovů proti zásahu *jakékoli* velmoci, rozezlená Británie však prohlásila podepsání podobného dokumentu za *casus belli* (Rusko vyjádřilo této iniciativě halasnou podporu) a Washington návrh stáhl.

Roku 1855 došlo k novým komplikacím v Herátu. V říjnu byl svržen Sejjed Mohammad Chán, švagr kábulského Dósta Mohammada Chána, a moci se chopil synovec zemřelého Kamrána Chána Mohammad Júsef, který žil do té doby v íránském exilu. Ten se okamžitě obrátil na Charlese Murrayho s žádostí o podporu. Murray vyšel Mohammadu Júsefovi vstříc a požádal indického generálního guvernéra Dalhousieho¹⁷¹ o vyslání diplomatického poselstva. Dalhousie však krátce předtím uzavřel spojenecký pakt s Dóstem Mohammadem Chánem a neměl v úmyslu ohrozit tuto křehkou alianci podporou Herátu, navíc pod vládou „uzurpátora“.¹⁷² Kábulský emír nadto zvětšil svou moc v listopadu 1855 definitivní anexí Kandaháru.

Další herátská krize ještě zkomplikovala už tak nevalný vývoj v britsko-íránských vztazích, zejména poté, co Brity odmítnutý Mohammad Júsef požádal šáha o ochranu. Diplomatické styky mezi oběma zeměmi byly přerušeny a 5. prosince opustil Charles Murray Teherán. Jediným zástupcem Británie v zemi tak zůstal do evakuace zastupitelského úřadu v září 1856 konzul R. W. Stevens. Írán zahájil v únoru 1856 vojenskou kampaň a poslal Mohammadu Júsofovi následující list požadavků: umístění íránského kontingentu v herátské citadele, vydání mincí s šáhovým jménem a zmínku Náseroddína Šáha Qádžára v *chutbě* (páteční kázání v mešitě pronášené jménem suverénního panovníka), tedy požadavek

171 James Broun-Ramsay, 1. markýz z Dalhousie (1812-60), skotský státník, v letech 1848-56 generální guvernér Indie, navzdory relativně krátkému služebnímu období byl jedním z hlavních budovatelů impéria na Subkontinentu- připojil Paňdžáb, Avadh, část Balúčistánu, několik menších států v Rádžastánu a část Barmy.

172 Alder, G., J.: *The Key to India?: Britain and the Herat Problem 1830-1863 Part I.*, str. 199.

naprostého podřízení se Íránu.¹⁷³ Ačkoli Mohammad Júsef ujistil poselstvo o hluboké osobní oddanosti šáhově osobě, odmítl vydat převážně sunnitské herátské obyvatelstvo ší'itským Íráncům a na požadavky nepřistoupil. O měsíc později tedy íránská armáda pod vedením Soltána Moráda Mírzy Herát oblehla. Mohammad Júsef neunesl tíhu situace a v květnu byl v obleženém městě svržen převratem svého protiíránsky zaměřeného *vezíra* (ministra) Ísy Chána. Jeho vztah k Íránu ilustroval masakr herátských ší'itů pod záminkou obvinění ze zrady v září 1856, který zároveň naznačil možnou odvetnou reakci po případném dobytí města. K tomu skutečně došlo 25. října téhož roku, krvavé zúčtování se nicméně nekonalo.

Británie však za žádnou cenu nemínila připustit posílení Íránu na východě. Dne 22. března se v Kalkatě konala schůze indické vlády, která deklarovala otevřené porušení smlouvy z ledna 1853 ze strany šáha a pohrozila tvrdými odvetnými kroky. Írán se prostřednictvím mise v Cařihradu pokusil v dubnu o diplomatické vyřešení krize, avšak Britové, kteří zrovna ukončili krymskou válku a uvolnili si tak ruce, se rozhodli uštědřit mladému šáhovi lekci. Poté, co Násieroddín Šáh podmínil stažení z Herátu arogantním a nerealistickým požadavkem odchodu Dósta Mohammada Chána z Kandaháru, vyhlásila Velká Británie 1. listopadu roku 1856 Íránu válku.

Vypukl tak krátký, omezený a v Británii nepopulární konflikt, jehož jediným cílem bylo donutit Írán ke stažení armády z Herátu za cenu co nejmenších válečných škod. Smysl celého podniku zdůvodnily jasně londýnské *The Times* po jeho skončení:

„Ale co si lidé mysleli o Persii a co od nás v této válce očekávali? Není pochyb, že výprava Alexandra Velikého měla

---

¹⁷³ Standish, J., F.: *The Persian War of 1856-1857*, str. 25

mnohem hmatatelnější a skvělejší výsledky. Jejím cílem bylo však dobytí, zatímco naším bylo zachovat Persii a její sousední státy nezávislými a s přátelskými vztahy. Naším cílem bylo zachovat status quo a zanechat tradicionalistických a vizionářských požadavků. Nejlepší na smlouvě, která zaručuje takovou politiku, je tedy to, že na první pohled nic nedělá, nevytváří, nedává a ani nebere. Nemohli bychom na Persii získat nic, aniž bychom ji nenávratně poškodili a ponížili. A to by bylo v naprostém rozporu s našimi zájmy v Orientu. Je v našem zájmu, aby všechny národy mezi námi a Ruskem zůstali takovými, jakými jsou....

....My Persii ani nedobýváme a ani nekonspirujeme, abychom nad ní získali nadvládu. Jen ji učíme, aby nechala ostatní na pokoji a stala se na nich nezávislou."¹⁷⁴

Z původně zvažovaných variant pochodu na Herát z Indie (ve spojení s Afghánci) či z jihu Íránu se nakonec prosadila strategie omezené války v Perském zálivu. 4. prosince okupoval generál major Stalker ostrov Chárg a 10. prosince se vylodil v Búšehru. Tam byl 27. ledna vystřídán novým velitelem operací Sirem Jamesem Outramem.¹⁷⁵ Íránští duchovní mezitím vyhlásili Britům *džihád* a armáda vyrazila k ofenzivě. Outram zahájil pochod na sever a 5. února obsadil město Bozárdžán asi 70 km od Búšehru. Poražení Íránci zanechali ve městě veškerou těžkou výzbroj a stáhli se na sever. Britové se poté vrátili do Búšehru, kde již dva dny poté odrazili útok dalšího íránského kontingentu posíleného o qašqájskou¹⁷⁶ kmenovou jízdu. 26. března dobylo britské námořnictvo pod vedením Outrama navzdory protestům z Cařihradu město Mohammara a 1. dubna zakončilo vojenské operace

¹⁷⁴ Tamtéž, str. 41-2, přímá citace z článku v *The Times*, 12. 6. 1857

¹⁷⁵ Sir James Outram (1805-1863), anglický generál, proslavil se v britsko-íránské válce a během velkého indického povstání.

¹⁷⁶ Qašqá'í- největší kočovný kmen v Íránu, turkického původu, žije na jihozápadě země především v provincii Fárs.

obsazením Ahvázu na řece Kárún.

Souběžně s vojenskými operacemi však probíhala mírová jednání. Již po obsazení Búšehru pochopil Náseroddín Šáh odhodlanost Britů a absolutní vojenskou převahu jejich moderní armády a kvalitu vedení v čele s legendárními „indickými“ hrdiny Outramem, Henry Havelockem či Johnem Jacobem.¹⁷⁷ Prostřednictvím íránského velvyslance v Paříži Fárúqa Chána, hraběte Walewského a pod patronátem Napoleona III. zahájil tedy mírová jednání s britským velvyslancem ve Francii lordem Cowleym. Konflikt byl ukončen 4. března 1857 pařížskou mírovou smlouvou, v níž se Írán definitivně zřekl všech svých nároků na Herát a další afghánská teritoria a vzájemné spory s Afghánistánem se zavázal řešit pouze s britským prostřednictvím. Smlouva tak obnovila problematickou „nezávislost“ Herátu, aniž by vyřešila jeho vztah ke zbytku Afghánistánu. Dne 4. prosince byl popraven Ísá Chán a Mohammad Júsef byl zavražděn příbuznými svrženého Sejjeda Mohammada Chána. Vlády v Herátu se s íránskou pomocí chopil synovec Dósta Mohammada a exulant na dvoře v Teheránu Soltán Ahmad Chán, známý pod akronymem Soltán Džán („Miláček“).

---

¹⁷⁷ John Jacob (1812-1858), anglický generál, od roku 1828 až do své smrti působil v Indii, od roku 1847 velitel hraniční stráže ve vesničce Chángurh, 1856-7 v britsko-íránské válce jako brigádní generál, po jejím skončení zodpovědný za evakuaci Britů z Búšehru do Indie, zemřel v Chángúruhu 6. 12. 1858, pohřben tamtéž. Město, které vyrostlo na místě této vesnice, bylo na jeho počest pojmenováno Jacobabad (Džakobábád). Jeho hrob se dodnes těší úctě a návštěvám místních obyvatel.

3. 5. Velká hra v letech 1857-69

Události let 1853-7 předznamenaly nástup vrcholné fáze Velké hry, v níž naplno a otevřeně propukla rivalita Velké Británie a Ruska nejen v Íránu, ale i ve Střední Asii a Afghánistánu.

Během šedesáti let od smrti Áqá Mohammada Šáha do pařížského míru učinil Írán výrazný pokrok na cestě k modernímu teritoriálnímu státu s jasnými a mezinárodně uznanými hranicemi. Torkmánčajská mírová smlouva z roku 1828 definovala jeho hranice na severozápadě, erzurumská konference v roce 1847 zase vyřešila přinejmenším *de iure* problematickou otázku hranic s Osmanskou říší. V obou případech se země zřekla velkoíránského iredentismu zdůvodňovaného reminiscencí na teritoriální rozsah safíjovského impéria a vzdala se jak Zakavkazí, tak Iráku a Bagdádu (ztracen ve prospěch Osmanů roku 1639). Pařížským mírem navíc zanechala podobných ambicí na východě v Afghánistánu. Zde se ostatně v polovině 19. století formoval pod vládou Dósta Mohammada Chána nový a nezávislý stát. Zbývala východní hranice v Balúčistánu a Sístánu a také nikdy nedefinovaná hranice na severozápadě země v řídce osídlené turkmenské stepi. Oba problémy byly vyřešeny v následujících dvou desetiletích.

V Evropě předznamenala krymská válka konec politiky *Svaté aliance* a nástup nacionalistických koncepcí, které vedly ke sjednocování politicky rozdrobených, avšak národnostně jednotných historických celků (Itálie, Německo), či naopak k úsilí rozbít multietnické říše a vytvořit na jejich troskách dílčí národní státy (Habsburská monarchie, Rusko, Osmanská říše). Vznik nových říší a na druhé straně malých a nestabilních státek na Balkáně naboural dosavadní mocenskou konstelaci v Evropě a „koncert velmocí“ usilující o vyváženou symfonii nahradila kakofonie *reálpolitiky*.

šovinismu a militarizace. Obrovský technologický a průmyslový rozvoj urychlil koloniální expanzi evropských mocností a závody o obsazení dosud „nerozdělených“ území mezi tradičními velmocemi (Velká Británie, Francie, Rusko) a novými hráči (Itálie, Německo). Jak napsal vynikající britský historik Martin Gilbert ve svých popularizujících *Dějínách 20. století*: „Předmětem zájmu světové veřejnosti se stávaly pouhé čáry na mapě a oblasti vzdálené centru moci. Jádrem sporu byla místa, která lze bez dobrého zeměpisného slovníku na mapě jen těžko najít. K tomu, co se děje v průsmyku ztraceném v horách, v nějakém bezvýznamném přístavu, v okolí osamělého kláštera či na březích obyčejné řičky se upírala pozornost miliónů lidí.“¹⁷⁸ Vzorem těchto případů se stal legendární *fašodský incident* z roku 1898, kdy Francie a Velká Británie stanuly na pokraji války kvůli bezvýznamné a ztracené vesničce kdesi v jižním Súdánu. Z desítek dalších uvedme jen ty týkající se Velké hry- otázku Herátu v letech 1838, 1851 a 1856, či známý incident v Pendžde z roku 1885. Koloniální soupeření evropských velmocí zůstalo nicméně omezeno takřka výhradně na Afriku a Dálný východ. Srdce asijského kontinentu a jeho podbřišek mezi Anatolií a Indií byly nadále „soukromým hřištěm“ Británie a Ruska.

Britská moc v Asii byla krátce, avšak velmi vážně otřesena *velkým indickým povstáním*, které vypuklo v květnu 1857 a jímž vyvrcholila dlouhodobá nespokojenost některých složek indické populace (armáda, rolníci) s britskou koloniální nadvládou. Příčinu zavdala reformní a teritoriálně rozpínavá politika Dalhousieho, zejména snížení platů vojákům a anexe některých dosud samostatných knížectví, jako např. Avadhu. Bezprostředním impulsem byla známá aféra distribuce nových nábojů ošetřených hovězím a vepřovým tukem, což vyvolalo odpor jak mezi

---

178 Gilbert, M.: *Dějiny dvacátého století 1900-1933, svazek I.* (Praha 2005), str. 7.

hinduistickými, tak muslimskými vojáky. Povstalci obsadili Dillí a vzpoura se postupně rozšířila do celé severní Indie, mimo jiné i díky nepřítomnosti části armády, která operovala v Íránu a Číně. Britové zvrátili situaci teprve 19. září, kdy dobyli Dillí a vytáhli na Lakhnáu, jež se stalo novým centrem rebelie. To padlo v březnu 1858, poslední povstalecké jednotky byly pak potlačeny až v dubnu 1859. Obě strany se během dvou let bojů „vyznamenaly“ řadou politováníhodných brutalit a excesů, např. Indové při „dobytí“ a Britové během „osvobození“ Dillí.

Důsledkem povstání byly pronikavé změny v britské koloniální administrativě Indie. Ihned po dobytí Dillí v září 1857 byla sesazena již jen formálně vládoucí dynastie Velkých Mughalů, poslední panovník Muhammad Bahádur Šáh II. (1837-57) byl poslán do vyhnanství v barmském Rangúnu (zemřel roku 1862) a jeho synové byli na místě zastřeleni. Východoindická společnost byla po 258 letech existence zrušena, její akcionáři štědře vyplaceni a Indie byla 2. srpna 1858 prohlášena korunní kolonií v čele s místokrálem s omezenou pravomocí a se sídlem v Kalkatě. Moc byla soustředěna v ruku londýnského ministra pro Indii zodpovědného pouze panovníkovi, a jeho patnáctičlenné rady. Takovýto model přirozeně tíhl k autokracii, byrokratizaci a centralizaci, což bylo zanedlouho posíleno položením podmořského kabelu mezi Britskými ostrovy a Indií, a také zrychlením námořního spojení díky otevření Suezského průplavu a nástupu parníků. Heroické doby samostatné politiky východoindických guvernérů a dobrodruhů v jejich službách se staly nostalgickou minulostí. Dalším důsledkem povstání byla militarizace. Byly zvýšeny početní stavy i poměrné zastoupení britských vojáků, strategické jednotky a speciální služby byly „vyčištěny“ od Indů a došlo k přísné segregaci a izolování jednotlivých pluků. Tomu napomáhal i prudký rozvoj infrastruktury,

především železnic. Ty sledovaly vedle strategických cílů i ekonomickou expanzi a zapojení Indie do systému britské hospodářské „anglobalizace“.

Hmatatelné změny se nevyhnuly ani zahraniční politice britské Indie. Prioritou již nebyly anexe zbývajících nezávislých indických států, nýbrž stará zásada *divide et impera*: loajální panovníci ochotní spolupracovat s Brity byli naopak ponecháni na svých trůnech (cca 600 států) s různou mírou autonomie ve vnitřních otázkách. Poslední velkou imperiální expedicí byla v polovině 80. let horní Barma a vymezení hranic se samostatným královstvím Siam (Thajsko). Britská expanze na subkontinentu tak dosáhla svých přirozených hranic daných geografickou bariérou nejvyšších horstev světa- Himálaje, Hindúkuše a Karakoram. Prvotním zájmem britské politiky v Asii se nyní stalo co nejpresnější vymezení hranic svých indických držav a jejich obrana proti případnému útoku protivníka, jímž reálně zůstávalo pouze carské Rusko. S ním se Britové potýkali nejen v Íránu a v Afghánistánu, ale od nynějška i na nejzazším severozápadě subkontinentu, kde se setkali s jeho postupující expanzí ve Střední Asii.

Postup Rusů do nitra asijského kontinentu, jemuž se podrobněji věnuje následující kapitola, byl i určujícím rámcem jejich vzájemných vztahů s Íránem v následujících dvou desetiletích. Přesun zahraničněpolitických priorit směrem do Asie dobře ilustrovala změna ve vedení *Asijského odboru* ruského ministerstva zahraničí.¹⁷⁹ Jeho novým šéfem se stal známý orientalista, cestovatel, diplomat a dobrodruh Jegor Petrovič Kovalevskij.¹⁸⁰ Ten využil svých předchozích zkušeností a úspěchů,

179 Volodarsky, M.: *Persia and the Great Powers*, 1856-1869, str. 75.

180 J. P. Kovalevskij (1811-68); vystudoval v Charkově a poté působil na Altaji a Sibiři, v roce 1837 podnikl ve službách vladky Petra cestu po Černé Hoře, v roce 1839 se účastnil

kteře nabył vyjednáváním obchodních styků v Číně a Mongolsku a přišel s ambiciózním plánem průniku Ruska na asijské trhy. V této souvislosti také vyslal diplomatická poselstva do Sinfiangu, středoasijských chánátů, Afghánistánu, Íránu a po otevření země cizímu obchodu rovněž k nejvýchodnějšímu sousedu Ruska, japonskému císaři. Roku 1855 si obě země rozdělily sporné „hraniční“ Kurilské ostrovy a o tři roky později přistoupily k uzavření první dohody o vzájemném obchodu.¹⁸¹

Pokud jde o Írán, v čele ruského poselstva stanul významný orientalista a bývalý konzul v Tebrízu Nikolaj V. Chanykov (1819-78), spolu s Kovalevským někdejší účastník chívské expedice z roku 1839 (viz následující kapitola) a ruský emisar do Bucháry roku 1842. Jeho výsledná zpráva o politických a ekonomických poměrech v Chorásánu a Afghánistánu a velmi podrobná mapa představovaly do té doby nejdetailejší popis této oblasti. V této linii pokračoval po odchodu Kovalevského do senátorského křesla v roce 1861 i jeho nástupce Nikolaj Pavlovič Ignatijev (1832-1908), další dobrodruh, diplomatické eso a budoucí stálice ruského politického nebe. Ten se poprvé vyznamenal již svým obratným manévrováním na pařížském kongresu roku 1856 a poté hrdinskou výpravou do Chívy a Bucháry. V letech 1859-60 dlel v Číně, kde dosáhl stažení evropských okupačních armád po III. opiové válce a vyjednal potvrzení rusko-čínských hranic na Amuru a Ussuri (smlouva z 2. listopadu 1860), včetně obchodních privilegií a práva na otevření konzulátů. Od roku 1864 pak působil v Cařihradu, kde měl lví podíl na znovuoživení ruského vlivu v Osmanské říši a

---

Perovského expedice do Chívy, v letech 1847-8 prováděl ve východní Africe průzkum Bílého Nilu a Habeše, poté působil v Mongolsku a Číně, kde položil základ pravidelným obchodním stykům a vyjednal podmínky karavanního obchodu přes Gobi, během Krymské války působil opět v Černé Hoře a následně v Sevastopolu, v roce 1856 se stal ředitelem Asijského odboru ministerstva zahraničí, roku 1861 pak senátorem. Napsal množství velmi čtených a oblíbených cestopisů.

181 Viz Geyer, D.: *Russian Imperialism. The Interaction of Domestic and Foreign Policy 1860-1914*, str. 87.

především na Balkáně. Po ukončení rusko-turecké války a Berlínském kongresu roku 1878 byl Ignatijev odvolán z diplomatických služeb a do své smrti zastával pak vysoké a vlivné funkce na vnitřní politické scéně Ruska. Nadále však zůstával rozhodným stoupencem expanze do Turkestánu a získání ekonomického primu v Íránu a Afghánistánu.

Proiránská neutralita Ruska v britsko-iránské válce byla v Teheránu hodnocena pozitivně a po ukončení konfliktu nastalo období vzájemného sbližování, které však zkomplikoval postup Petrohradu ve Střední Asii a zejména v Turkménii. Teherán oprávněně považoval ruskou expanzi za bezpečnostní hrozbu a v případě turkmenské stepi pak také za vpád do oblasti svého tradičního vlivu. Otázku Turkménie projednával poprvé již roku 1836 hrabě Simonič,¹⁸² jemuž bylo sděleno, že Írán považuje všechny Turkmeny za své poddané a Turkménii za součást svého území. Rusové naopak již tehdy požadovali, aby íránsko-ruská hranice ležela na řece Atrek.

Přestože těsně po krymské válce odmítlo Rusko učinit v této citlivé oblasti rozhodnější kroky, které by mohli antagonizovat Velkou Británii a vzbudit domněnky o obnoveném náporu na Indii, velké indické povstání uvolnilo Petrohradu ruce a umožnilo mu mnohem dynamičtější jednání. To vedlo k nevítanému zhoršení jinak slibně se rozvíjejících vztahů s Íránem, neboť Teherán se záhy stal cílem diplomatických misí ze středoasijských chánátů, které žádaly šáha o pomoc proti Rusku. Tato aktivita pochopitelně neunikla Britům, kteří byli o obsahu těchto jednání podrobně informováni, a přinutila je změnit dosavadní přehlíživou politiku vůči Íránu.

Roku 1859 byl z Teheránu odvolán neúspěšný velvyslanec Charles Murray, který iritoval Íránce svými otevřeně rasistickými a

---

¹⁸² Tamtéž, str. 78.

nenávisnými výpady, a byl nahrazen orientalistou Sirem Henrym Rawlinsonem.¹⁸³ známým stoupencem tzv. *forward policy*- britské expanze v Indii a v Asii ruku v ruce s aktivním zadržováním ruského postupu. Jmenování Rawlinsona bylo v Teheránu přijato s nadšením, které ještě prohloubilo velvyslancovo uctivé chování vůči jeho íránským partnerům. Vzápětí však došlo ke změně vládního kabinetu v Londýně a nová vláda Lorda Palmerstona s Lordem Russelem na postu ministra zahraničí zaujala ke komplikovaným poměrům na Blízkém východě mnohem diferencovanější postoj.¹⁸⁴ Rawlinson byl záhy informován o tom, že případná podpora nerealistických íránských vizí spojených s Turkménií se neshoduje s dlouhodobými cíli Britů a že takovéto postoje mohou být v Petrohradu považovány za nežádoucí provokaci. Hned následujícího roku byl pak Rawlinson odvolán a jeho místo zaujal Sir Charles Allison, bývalý osobní asistent Lorda Stradforda de Redcliffe (1786-1880). Vstřícná politika Palmerstona a jeho krátce úřadujících nástupců Russela a Derbyho (do roku 1868) byla v Petrohradu ihned pochopena jako *zelená* pro expanzi do Asie a během zmíněného období se tak Rusko s tichým souhlasem Britů zmocnilo velké části Střední Asie. Jak pyšně informoval Gorčakov cara, „*Anglie konečně pochopila, že v mravním a hospodářském ohledu má Rusko v Asii povinnost civilizační mise, od níž nemůže být osvobozeno a která je v důsledku ku prospěchu celého světa.*“¹⁸⁵

S politikou benevolence ve Střední Asii a Persii nesouhlasila pochopitelně řada osobností politického života v Británii, např. sám

183 Henry Rawlinson (1810-95), anglický státník, diplomat a orientalista. Roku 1827 odešel jako voják do Indie, kde se naučil plyně persky a byl vyslán jako vojenský instruktor do Persie. V roce 1840 působil jako britský agent v Kandaháru, 1859-60 velvyslanec v Persii. Proslavil se svými znamenitými badatelskými výsledky v oblasti staroperských a starosemitských nápisů a významným podílem na rozluštění klínového písma. Byl také jedním z nevehementnějších zastánců „zadržování“ Ruska v Asii a britské expanze do Afghánistánu, kde byl stoupencem rozdělení země a trvalé okupace Kandaháru.

184 Tamtéž, str. 83.

185 Tamtéž, str. 84.

bývalý velvyslanec Rawlinson, či známý protiruský publicista David Urquhart. Neustále zdůrazňované ohrožení Indie se navíc alespoň teoreticky několikrát zhmotnilo v zájmu, s nímž se někteří indiští maharádžové obraceli k Rusku. Tak například po obsazení Taškentu Rusy roku 1865 vyslal kašmírský vládce poselstvo ke generálu Kaufmanovi s nabídkou spojení.¹⁸⁶ Přestože Rusové rozhodně a pragmaticky odmítli jakákoli politická jednání týkající se interních záležitostí Indie, poprvé se objevila reálná možnost jejich případné podpory některých složek indického obyvatelstva proti Britům, např. indických muslimů, s využitím jejich muslimských souvěrců ze Střední Asie a Povolží v roli emisarů. Nepraktické se rovněž ukázalo Palmerstonovo vyjmutí britské ambasády v Teheránu z autority indické vlády a její podřízení ministerstvu zahraničí v Londýně, které, zjednodušeně řečeno, demonstrovalo prioritu evropských záležitostí nad asijskými v momentě, kdy priority ruského rivala ležely jednoznačně v Asii. Tato změna byla velmi nepříznivě reflektována šáhem, který v ní viděl další zradu Britů a jejich ochotu vydat Írán napospas Rusku, zejména v otázce sporné Turkménie. Od roku 1865 Rusové otevřeně plánovali její postupné dobytí, jehož východiskem se měla stát kýžená vojenská základna na východokaspickém pobřeží v Krasnovodském zálivu a na blízkém poloostrově Čeleken. Vyslání invazního oddílu se vzhledem k problémům v Turkestánu protáhlo o čtyři roky, 5. listopadu roku 1869 se však Rusové konečně vylodili na turkmenském pobřeží a v sousedství osady Qyzyl Su („Červená voda“) založili stejnojmennou posádkovou pevnost Krasnovodsk (dnešní Türkmenbaşı). Íránské protesty přešli Rusové odkazem na *fait accompli* a fakt, že Írán „neměl důkaz, jímž by své požadavky na Krasnovodsk ospravedlnil“, a v následující depeši uznali šáhovy nároky na turkmenskou step mezi řekami Gorgán a Atrek a přislíbili, že na

---

186 Tamtéž, str. 85.

březích Atreku nevystaví vojenské pevnosti. Námitku Teheránu, že ani oni nedisponují žádným důkazem o vlastnické nároku na Krasnovodsk a Turkménii, přešli Rusové mlčením.

Pokud jde o Afghánistán v polovině 19. století, roku 1843 se tam znovu chopil moci Brity svržený Dóst Mohammad Chán. Ovládal však pouze Kábul a jeho blízké okolí. V Herátu nastoupil roku 1842 po Kamránu Chánovi jeho již řečený syn Jár Mohammad Chán, zatímco v Kandaháru byl restaurován Kóhandil Chán a teprve po jeho smrti roku 1855 byl Dóst Mohammad Chán schopen zmocnit se tohoto významného jihoaafghánského centra. Roku 1850 Dóst Mohammad rovněž úspěšně expandoval do severní části země, kde anektoval uzbeckou nobilitou ovládané chánáty Balch, Kunduz a další, a svěřil je místodržitelství svého syna Afzala Chána. Rok před tím se nicméně musel smířit s definitivní ztrátou Pešáwaru, který po porážce sikhského povstání obsadili Britové a přičlenili jej k Indii (od r. 1947 součást Pákistánu).

Rostoucí síla Britů a jejich ochota navázat s Afghánistánem přátelštější vztah jako protiváhu Íránu, kde dominoval ruský vliv, přiměly Dosta Mohammada Chána k větší diplomatické pružnosti. 30. března 1855 byla mezi Východoindickou společností a Afghánistánem uzavřena přátelská smlouva, v níž obě strany vyjádřily ochotu respektovat integritu svých území. Britové tedy uznaly emírovy teritoriální akvizice a v prosinci téhož roku *de facto* i anexi Kandaháru, Dóst Mohammad Chán zase přijal *status quo* v Pešáwaru. Tato smlouva chytře zajistila afghánskou neutralitu během *Velkého indického povstání*, neboť případný afghánský vpád do rozvrácené severní Indie by měl pro Brity pravděpodobně velmi vážné následky.

V březnu 1862 se Dóst Mohammad Chán také odhodlal definitivně rozřešit problematickou otázku Herátu a zahájil prozatím

poslední z mnoha obležení města v jeho historii. Následující rok jej dobyl a připojil definitivně k Afghánistánu. Tím také završil svou dlouhou a dobrodružnou státnickou kariéru- 9. června roku 1863 zemřel.

V zemi vypukla válka mezi jednotlivými pretendenty o nástupnictví (Dóšt Mohammad Chán měl 16 synů). Z nich se jako nejschopnější vyprofilovali Afzal Chán a Šér Alí Chán. Indický místokráľ Sir John Lawrence v souladu s Palmerstonovou „*masterly inactivity*“ chytře zaujal neutrální postoj a vyčkával na výsledek boje. Afzal Chán roku 1866 dobyl Kábul, rok poté ale zemřel a vlády se ujal jeho bratr Azam Chán. Šér Alí Chán, který dlel v Herátu, se však rozhodl zaútočit, roku 1868 se zmocnil Kábulu a v roce 1869 se prohlásil emírem, což uznal i Sir Lawrence a jeho nástupce lord Richard Mayo. Ten sice roku 1869 uzavřel s novým vládcem přátelskou smlouvu, nepřislíbil mu však žádnou konkrétnější podporu.

3. 6. Ruská expanze ve Střední Asii

Ruský postup ve Střední Asii lze pro větší přehlednost rozdělit do dvou následujících částí: 1. fáze v letech 1730-1848, již představovala expanze do stepních oblastí dnešního Kazachstánu, a 2. fáze v letech 1848-1884, během které proniklo Rusko do zbývajících území regionu na jih od toku řeky Syrdarji, do Kyrgyzie a konečně do oblastí v pohoří Pamíru.¹⁸⁷

Založením Omsku, Semipalatinsku a Ust'-Kamenogorsku na horním toku Irtyše v letech 1716-19 se Rusko ocitlo v sousedství velké kazašské stepi, kde vedle sebe koexistovaly kmenové útvary Velké, Střední a Malé hordy (Ulu Džüs, Orta Džüs, Kiši Džüs). Vybudováním posádkového města Orenburgu roku 1735 pak získali Rusové důležitou základnu i na západním okraji kazašských území. Jižně od kazašské stepi se v 18. století konstituovaly tři státní celky. Nejsilnějším z nich byl Buchárský chánát pod vládou dynastie Mangitovců (1785-1920), navazující na prestižní tradice uzbeckých dynastií Šajbánovců (1500-99) a Džánovců (1599-1785), které odvozovaly svůj původ od Čingischána. Východně od Bucháry vznikl roku 1710 odtržením Ferghánského údolí malý a relativně slabý Chóqandský chánát, který však začátkem 19. století zahájil ambiciózní teritoriální expanzi korunovanou dobytím strategického a bohatého Taškentu roku 1808. V západní části Střední Asie v historické oblasti Chórezmu (Chawárizm) v deltě Amudarji vznikl v 16. století pod vládou odnože Šajbánovců malý Chívský emirát. Ten počátkem 19. století expandoval do Karakalpacka a jeho vládce Mohammad Alím (1806-25) přijal roku 1804 titul chána. Svou dobytelskou kariéru korunoval chán dobytím Mervu v roce 1822.

---

¹⁸⁷ Tuto periodizaci viz: Soucek, S.: *History of Inner Asia*, str. 197.

O první průnik do Střední Asie se pokusil již Petr I. Veliký. Ten vyslal přes poušť do Chívy vojenskou expedici, již velel plukovník Alexandr Bekovič-Čerkasskij, původem severokavkazský muslim obrácený na pravoslaví.¹⁸⁸ Výprava přeplula po velikonocích roku 1717 z Astrachaně na severovýchodní pobřeží Kaspického moře a zahájila pochod do vnitrozemí. Po vyčerpávajícím přechodu nehostinné pouště dorazila v polovině srpna před brány Chívy.¹⁸⁹ Přes formálně korektní přijetí ze strany emíra a ujištění o přátelských cílech podniku byl však Bekovič-Čerkasskij přelstěn, zatčen a před zraky emíra rozsekán na kusy, stejně jako ostatní důstojníci expedice. Zbytek mužů byl až na malou skupinku zmasakrován. Část přeživších byla uvržena do otroctví, malému počtu se pak podařilo uprchnout a informovat Petra I. Velikého o tragédii. Car byl však natolik zaměstnán problémy v Evropě a na Kavkaze, že případnou trestnou výpravu odložil na neurčito a v její realizaci mu nakonec zabránila smrt. O další expedici do Chívy se pokusil teprve Pavel I. v roce 1800. Ta měla tvořit předvoj ruské armády táhnoucí severní cestou do Indie v rámci velkolepého, až zcela chimérického a nerealizovatelného plánu společného tažení s Napoleonem Bonapartem. V čele mohutného kozáckého kontingentu stanul kníže Orlov, který vyrazil počátkem roku 1801 z Orenburgu a po dvou měsících dospěl k severnímu pobřeží Aralského jezera. Po carově zavraždění 23. března byla však ambiciózní a špatně připravená expedice okamžitě odvolána a nezanedbatelný počet donských kozáků tak zachráněn před jistou smrtí.¹⁹⁰

Roku 1819 vyrazil do Chívy v převlečení za Turkmena a pod jménem Morád Beg neobyčejně schopný ruský důstojník Nikolaj Nikolajevič Muravěv (1794-1866). Ten se již jako velmi mladý

188 Tamtéž, str. 197. Soucek udává počet mužů v expedici 300, Hopkirk 4 000.

189 Hopkirk, P.: *The Great Game*, str. 17-9.;

190 Tamtéž, str. 28-30, autor udává sílu expedice na 22 000 mužů se 44 000 koňmi.

vyznamenal v bojích s Napoleonem, po nichž by převelen na Kavkaz a stal se osobním chráněncem Jermolova. Bojoval v rusko-perské válce v letech 1826-8, v rusko-turecké válce roku 1829, roku 1833 pak velel ruské expedici proti egyptskému vládci Muhammadu Alímu. Kariéru završil roku 1854, kdy se stal guvernérem Kavkazu a velitelem kavkazské armády. Díky mimořádným schopnostem, znalostem a osobnímu šarmu byl vybrán Jermolovem jako emisar k chívskému chánovi, jemuž měl předložit nabídku k přátelství a navázání obchodních styků. Druhou, stejně významnou součástí jeho úkolu měla pochopitelně tvořit co nejpodrobnější zpravodajská činnost a také zjištění počtu a stavu ruských otrokův Chívě. Kromě potomků přeživších členů Bekovičovy expedice se jednalo převážně o zemědělce a osadníky unesené Kyrgyzy z okolí Orenburgu a prodané do Chívy. Muravěv přeplul z Baku na východní břeh Kaspického moře, pomocí darů a peněz navázal styky s Turkmeny, a 21. září 1819 vyrazil s karavanou asi 40 obchodníků a 200 velbloudů přes Karakum. Těsně před Chívou byl však zadržen a na několik dní internován, než mu byl konečně povolen přístup k chánovi. Mohammad Alím, znaje reálnou sílu Ruska, s nímž „sousedil“ přes Kaspické moře, již nehodlal zopakovat chybu svého předchůdce Šéra Qázího z roku 1717. Muravěva uctivě přijal, vyslechl jeho poselství a sám vyjádřil „touhu“ po přátelství s Ruskem a zájem vyslat k Jermolovovi- „vládci Tiflisu, Gendže, Gruzie, Qarabaghu, Šúše, Nachí, Šeki, Šírvánu, Baku, Qobbe, Daghestánu, Astrachaně, Lenkoránu, Saldžánu a dalších pevností a provincií dobytých na Peršanech“¹⁹¹- diplomatické poselstvo. Muravěv tedy dosáhl vytčeného cíle a vrátil se ve zdraví na Kavkaz, kde sepsal podrobnou zprávu, a později pak cestopis o své výpravě. Vyzval rovněž k vojenské expedici do Chívy, kterou považoval za snadnou, a k připojení chánátu k Rusku. V tom měla napomoci i

191 Tamtéž, str. 83. Tímto impozantním výčtem představil Muravěv chánovi svého nadřízeného generála Jermolova.

„pátá kolona“ zhruba 3 000 zotročených Rusů a 30 000 otroků z Persie, kteří byli v Chívě drženi, a kteří by jistě rádi asistovali případnému ruskému „osvobození“. Car Alexandr však v té době čelil řadě vnitřních problémů, které mu nedovolovaly takovouto expedici podniknout, a hvězda generála Jermolova, který tuto myšlenku podporoval, začínala pomalu, ale jistě zapadat.

V pořadí čtvrtá výprava vyrazila z Orenburgu pod vedením generála Perovského na podzim roku 1839. Perovskij záměrně zvolil tuto pozdní roční dobu, aby unikl vražednému letnímu horku v poušti, nepočítal však s neméně nepříjemnou středoasijskou zimou, která se jeho výpravě málem stala osudnou. Ta udeřila s mimořádnou intenzitou začátkem prosince a do konce ledna si vyžádal život několika set účastníků expedice a velkého množství zvířat. 1. února 1840 vydal zklamaný Perovskij rozkaz k návratu, který mu v neméně nepříznivých podmínkách trval další tři měsíce. Výprava dorazila do Orenburgu teprve v květnu bez sebemenšího úspěchu, naopak, Perovskij v ní ztratil více jak 1 000 mužů (z předpokládaných 5 200) a většinu zvířat.

Mnohem úspěšněji si ovšem téhož roku počínali Britové, respektive jejich rezident v Herátu major d'Arcy Todd, který k chívskému chánovi vyslal na vánoce 1839 kapitána Jamese Abbota. Tomu se v přestrojení za Afghánce podařilo překonat turkmenskou poušť a po měsíc trvající anabázi dorazit do města. Zde se měl pokusit přimět chána k propuštění ruských otroků, což mělo v poněkud naivní kalkulaci Britů odstranit záminku k ruské invazi do chánátu. Chán ovšem požadoval přímou záruku cara a jmenoval poněkud překvapeného Abbota svým emisarem do Petrohradu. Abbot, nemaje možnost jiné volby, tak v březnu 1840 vyrazil ke Kaspickému moři, odkud hodlal pokračovat do carského hlavního

města.¹⁹² Otazníky visící nad Abbotovým osudem, jehož depeše do Herátu byly zadržovány, přiměly majora d'Arcyho Todda k vyslání dalšího britského emisara, jímž se stal osmadvacetiletý ambiciózní poručík Richmond Shakespear. Ten vyrazil z Herátu v polovině května 1840 a opět po měsíční jízdě vstoupil 12. června do Chívy, kde byl s poctami přijat chánem. Chorobně ctižádostivý Shakespear, neochvějně rozhodnutý dosáhnout úspěchu tam, kde před ním Abbot selhal, použil veškerý osobní šarm, diplomatický um a své kompetence daleko překračující slib o britské podpoře Chívy, aby přesvědčil chána o propuštění zajatců. To se mu po necelých dvou měsících skutečně podařilo a 15. srpna 1840 tak spolu s vojenským doprovodem a 416 osvobozenými ruskými otroky triumfálně opustil Chívu a v pořádku dorazil do ruské pevnosti Alexandrovsk na Kaspickém pobřeží. Odtamtud pokračoval do Orenburgu, kde byl s poctami přijat Perovským, a posléze do Petrohradu vstříc mnohem chladnějším formálnímu poděkování během kratičké osobní audience s carem Mikulášem I.¹⁹³

Úspěšněji postupovali Rusové v kazašské stepi. V 18. století však nešlo o trvalý územní zábor spojený s vojenským ovládnutím regionu a zavedením ruské civilní administrativy, nýbrž o formální vyhlášení ruské ochrany nad stávajícími kmenovými útvary. Prioritou zůstávala nadále výnosná kolonizace Sibíře. Proces odstartoval brutální vpád Kalmyků do Velké a Střední hordy roku 1723.¹⁹⁴ Roku 1731 požádal chán nejzápadněji položené Malé hordy Abú 'l-Chajr o ruskou ochranu, roku 1740 byl v tomtéž následován chánem Střední hordy. Na východě ležící Velká horda a Chóqand se

---

192 Peripetie své cesty publikoval Abbot v knižní podobě roku 1843 pod názvem *Narrative of a Journey from Herat to Khiva, Moscow and St Petersburg, during the late Russian Invasion to Khiva*.

193 Shakespear zveřejnil své eurasijské dobrodružství v červnu roku 1842 v *Blackwood's Magazine* pod názvem *A Personal Narrative of a Journey from Herat to Orenburg, on the Caspian, in 1840*.

194 Gombár, E.: *Moderní dějiny islámských zemí*, str. 193.

naopak po čínském dobytí Sinfianu roku 1759 formálně obrátily k Pekingu.

Hlubší zájem o Střední Asii projevila, podobně jako u Zakavkazí, teprve Kateřina II. Veliká, která zahájila proces systematického ekonomického a kulturního pronikání Ruska do kazašských stepí. Jeho nositeli překvapivě nebyli jako na Sibiři Rusové, nýbrž elity povolžských muslimských Tatarů. Pragmatická carevna totiž revidovala dosavadní politiku útlaku, jíž byli Tataři vystaveni od časů dobytí Kazaně a Astrachaně, a odstartovala mnohem pružnější a vstřícnější kurs změn, jimiž chtěla zajistit loajalitu početné a socioekonomicky nikoli nevýznamné komunity v Rusku žijících muslimů. Díky velkému hospodářskému a intelektuálnímu potenciálu měli Tataři od nynějška sloužit jako civilizační síla mezi mnohem méně vyspělými muslimy ve Střední Asii. Již roku 1763 dostali Tataři povolení k obchodním aktivitám v celé ruské říši, byla založena obchodní komora v Kazani a bylo jim dovoleno usazovat se v kazašských stepích.¹⁹⁵ Roku 1773 vyhlásila carevna zákon o náboženské toleranci, který výrazně odlehčil dosavadní drakonická opatření vůči muslimům a tatarským elitám umožnil mimo jiné např. náboženské vzdělávání v prestižních *madrasách* v Bucháře a Samarqandu. Od roku 1786 byli Tataři navíc povzbuzováni k vybudování sítě mešit a náboženských škol v Baškirii a v kazašské stepi. Jejich úkolem bylo pochopitelně šířit mezi tamními turkickými kočovníky myšlenku loajality vůči Rusku.

Carevna si rovněž prosadila právo osobně jmenovat kazašské chány, kteří tak přestali být voleni kmenovou radou starších, jak bylo dosud zvykem. To vedlo k praktické ztrátě samostatnosti hord. Střední hordy byla včleněna do Ruska roku 1822, Malá horda roku 1824 a Velká horda pak v roce 1848. Roku 1847 byla nadto na severním břehu Aralského jezera vybudována pevnost Aral'sk a

---

195 Yemeljanova, G., M.: *Russia and Islam*, str. 43-4.

Rusko se tak stalo přímým sousedem Chívy.

Druhou fází expanze do Střední Asie symbolicky zahájila porážka Ruska v Krymské válce, která na čas odvedla ruské ambice od Osmanské říše, a také porážka povstání v Čečensku a Daghestánu. V jeho čele stál legendární avarský imám Šámil (1797-1871), od roku 1834 imám (vůdce) kavkazských muslimů. Ten roku 1842 vyzval všechny Kavkazany k odporu, po řadě porážek a rovněž zrad ve vlastních řadách byl však v září 1859 nucen vzdát se ve své pevnosti Ghuni definitivně Rusům. Poslední zbytku odporu pak byly potlačeny v roce 1864 v Abcházii.

Roku 1853 zahájil již známý generál Vasilij Alexejevič Perovskij¹⁹⁶ pochod na jih a zmocnil se chóqandského města Aq Mesdžid na Syrdarji, o rok později pak založil novou posádkovou pevnost Věrnyj, dnešní Almaty, a oblehl Biškek, který byl hranicí chóqandského chánátu. Soustředěný nápor na středoasijské chánáty nastal však až v dalším desetiletí. Taškent padl do rukou ruské armády pod velením generála Michaila Grigorijeviče Čerňajeva¹⁹⁷ roku 1865 a o dva roky později byl anektován a ustaven hlavním městem generální gubernie Turkeistán, jejímž prvním představitelem se stal legendární generál Konstantin Petrovič Kaufman.¹⁹⁸ Roku

196 V. A. Perovskij (1794-1857), vojenskou kariéru zahájil v roce 1812 v boji proti Napoleonovi, do r. 1814 byl ve francouzském zajetí v Paříži. Po zranění ve válce s Turky roku 1828 opustil aktivní službu. Od roku 1833 guvernér Orenburgu, roku 1839 se pokusil o neúspěšnou expedici do Chívy. V roce 1842 podal demisi, zpět do funkce povolán v roce 1851.

197 M. G. Čerňajev (1828-?), po absolutoriu vojenské akademie bojoval v krymské válce, vyznamenal se jako jeden z hrdinů obrany Sevastopolu. Po roce 1856 převelen na Kavkaz, poté jako diplomat do srbského Bělehradu. Od roku 1864 působil v hodnosti generálmajora v Turkeistánu, dobyl Taškent, nicméně na základě svévolného chování byl roku 1866 odvolán a nahrazen generálem Romanovským. V době velké východní krize (1876-78) působil jako velitel v srbské armádě v bojích proti osmanským Turkům a během rusko-turecké války konal po Evropě agitační turné ve prospěch Jihoslovanů, za což byl mj. vyhoštěn rakouskými úřady z Čech. V roce 1879 se pokusil o vyvolání protitureckého povstání ve Východní Rumélii a sjednocení Bulharska, byl však zatčen a vyhnán do Ruska. V roce 1882 nastoupil po zesnulém Kaufmanovi na post vojenského a civilního správce Turkeistánu, již v roce 1884 byl však za intriky a svévolnou a „protibritskou“ politiku sesazen a roku 1886 degradován.

198 K. P. Kaufman (1818-82), od roku 1844 sloužil na Kavkaze, během krymské války se podílel na dobytí Karsu, od roku 1861 pracoval na ministerstvu války, kde se vyznamenal jako reformátor armády. Poté působil v Litvě a počínaje rokem 1865 v Taškentu. Byl velitelem

1868 okupoval Kaufman Samarkand a donutil Muzaffaruddína Chána (1860-85) k otevření země ruskému ekonomickému pronikání a zákazu otroctví. Expanze vyvrcholila Roku 1873 útokem na Chívu, která byla poražena a stala se ruským protektorátem, stejně jako téhož roku Buchára. Osud Chóqandu byl pak zpečetěn v únoru 1876, kdy bylo jeho území přímo anektováno a začleněno do turkestánské gubernie. Posledním teritoriem ve Střední Asii, které dosud nepadlo pod ruskou nadvládu tak zůstalo území zhruba odpovídající dnešnímu Turkmenistánu, obývané kočovnými Turkmeny, které si pod svou suverenitu nárokoval Írán, a také horská území podél dnešní severní hranice Afghánistánu. Díky již zmíněnému obsazení Krasnovodsku roku 1869 však Rusko disponovalo strategicky ideálně situovaným odrazovým můstkem pro postup i v této oblasti.

Příchod do Střední Asie otevřel také diametrálně odlišnou kapitolu v dějinách ruské teritoriální expanze, kterou lze jinak označit jako několik staletí trvající a kontinuální proces. Jak napsal íránský historik F. Kazemzadeh: „*Viděno z Londýna, jevílo se ruské pronikání do Střední Asie jako komplikace a dokonce hrozba. V očích Sankt Petersburgu šlo však o přirozený jev, pouhé vyvrcholení řady podniků, jež před třemi staletími zahájili Ivan hrozný, Fjodor Ivanovič a Boris Godunov. Zatímco Britové, kteří byli v Asii cizinci, byli šokováni zjištěním přítomnosti kozáků na březích Amudarji, Rusové se cítili jako doma mezi turkickými národy, jež po dlouhá staletí znali jako sousedy, vládce i vlastní poddané.*“¹⁹⁹ Zatímco dobytí Povolží na Tatarech lze hrubě srovnat např. se španělskou reconquistou Andalusie, pronikání Ruska na Sibiř do určité míry připomínalo obdobný „hraničářský“ model, jaký praktikovali Evropané např. v severní Americe a Austrálii či Holanďané v jižní

všech významných vojenských operací vedoucích k dobytí Střední Asie.

199 Kazemzadeh, F.: *Russia and Britain in Persia 1864-1914. A Study in Imperialism*, str. 3.

Africe. Středoasijský výboj v druhé polovině 19. století byl pak srovnatelný např. s koloniální politikou Francie, již rámcově odpovídal i v chronologickém plánu. Hlavním proklamovaným motivem byl tradiční ekonomický zájem na získání levných a hojných surovin pro domácí průmysl a privilegované pozice pro vlastní produkty na místních trzích. V ruském případě se jednalo především o surovou bavlnu, v té době importovanou téměř výhradně ze Spojených států amerických. Hlasy volající po expanzi do Turkestánu coby budoucí základny pro pěstování bavlníku ještě zesílily po zastavení vývozu v důsledku občanské války v USA a následujícího prudkého růstu cen na světových trzích. Stejně jako v ostatních evropských zemích fungovalo i v Rusku psychologické paradigma civilizační mise a „břemene bílého muže“ ztělesněné „ne vždy dobrovolnou, avšak nezbytně nutnou expanzí.“ Zejména po katastrofě krymské války hledaly dezorientované a ponížené ruské intelektuální a vojenské elity kompenzaci v podobě odpovědi na historickou výzvu, která očekávala Rusko v Asii. Ruská koloniální politika byla, stejně jako ve Francii, státní záležitostí, její plány vycházely ve své hrubé podobě z nejvyšších vládních a vojenských kruhů a byly realizovány národními armádami. Naopak v případě Británie vyvěrala koloniální expanze poměrně dlouhou dobu spíše ze soukromé sféry a iniciativ obchodních společností, a to jak v severní Americe, tak v Indii. Jak již bylo řečeno, britská vláda se Indie definitivně „ujala“ teprve v roce 1858, tedy po čtvrt tisíciletí kontinuální kolonizace. To pochopitelně neznamená, že ruská expanze a kolonizace Střední Asie byla vždy organizovanou a pečlivě řízenou záležitostí. Také zde působily často protichůdné motivy, různice v nejvyšších státních prioritách a pochopitelně individuální a dobrodružné pohnutky, jako nevraživost jednotlivých velitelů či jejich přemrštěné osobní ambice a touha po blyštivých medailích, slávě a uznání v militarizované aristokratické *société*

carského Ruska. Nelze přehlížet ani vzájemnou rivalitu mezi ministerstvy zahraničí a války a také financí, která uvažovala mnohdy na základě rozdílných politických programů a ohledů. Důkazem byla například častá Gorčakovova nevole vůči asijským tažením a snaha o zpomalení výboje v zájmu zachování dobrých vztahů s Velkou Británií, nebo neochota ministerstva financí navyšovat vojenský rozpočet po celou dobu dobývání Střední Asie. Obrovské vzdálenosti a primitivní infrastruktura znemožňovaly flexibilní koordinaci výboje a znesnadňovaly operativní řešení. Ruští generálové táhli rozlehlými a prakticky neprobádanými zeměmi s řídce rozptýlenou „barbarskou“ populací, bez pevné státní (v evropském smyslu) organizace. Celý obrovský region mezi východním břehem Kaspického moře, jižními okraji Sibíře, Čínou, Afghánistánem a Persií rovněž postrádal jakékoli pevně vymezené a mezinárodně uznávané státní hranice, což se týkalo i „vnitřních“ vzájemných hranic mezi jednotlivými chánáty. Logika vojenského myšlení volala po zajištění dobytých území dalším rozšířením záboru. Expanze tudíž často neměla předem dané přirozené hranice a případně racionální zdůvodnění. Situaci příznačně okomentoval ve svém osobním deníku 20. července 1865 ruský ministr vnitra Petr Alexandrovič Valujev:²⁰⁰ „Generál Čerňajev dobyl Taškent a nikdo neví proč..., ve všem, co se děje na vzdálených hranicích říše, je něco erotického.“²⁰¹

Jako další paralelu mezi ruskou a francouzskou kolonizací lze zmínit příliv kolonistů z mateřské země postupně následující po dobytí, což byl v britské Indii téměř neznámý jev. Svou roli zde bezesporu sehrála relativní blízkost kolonizovaných území, která u

---

200 P. A. Valujev (1814-90), ruský státník a spisovatel, v letech 1861-72 ministr vnitra. Jeho částečně publikovaný deník („Dněvnik“) zůstává zajímavou výpovědí o své době.

201 Citace v: Geyer, D.: *Russian imperialism*, str. 89. Ruský originál deníku byl publikován ve dvou dílech v Moskvě roku 1961.

Ruska přímo přiléhala k mateřské zemi, a v případě Francie byla oddělena jen úzkým pruhem Středozemního moře. To jednak alespoň teoreticky usnadnilo technickou a logistickou stránku kolonizace, a rovněž vytvořilo jistá psychologická pouta, na jejichž základě měly pak obě země tendenci považovat obsazená území za jistou součást svých vlastí- z ruského pohledu to byly především Kavkaz, Sibiř a k ní přiléhající okrajové části Střední Asie. Nicméně zatímco v případě francouzské severní Afriky (Alžírsko) bylo lze hovořit o masovém jevu, Střední Asie nikdy nezískala početné obce ruských osadníků, a to jak v tradičních či nově založených městech, tak na venkově, s výjimkou tzv. Generální gubernie stepní, tedy stepních oblastí dnešního Kazachstánu a Kyrgyzstánu. Přes původní záměry získat pro Rusko nové životní prostory, které měly ulevit venkovu trpícímu populační explozí zůstal Turkestán především vojenskou základnou a ekonomicky zanedbávanou oblastí sloužící ke získávání surovin pro průmyslová centra evropského Ruska, s hlavní důrazem na pěstování bavlníku. To však naráželo na problémy s nedostatkem kvalitní úrodné půdy a jejím zavlažováním. Přesto před vypuknutím 1. světové války Turkestán spolu s Buchárou a Chívou suploval zhruba polovinu ruské spotřeby bavlny. O nedostatečné péči o ekonomický rozvoj regionu svědčilo také špatné dopravní propojení oblasti s evropskou částí Ruska. Stavba transkaspické železnice zahájená roku 1881 sledovala na prvním místě strategické a vojenské ohledy a k jejímu provázání s evropskou železniční sítí přes Taškent a Orenburg došlo až roku 1905.

Demografická situace pak vypadala následovně: z odhadovaných 6 700 000 obyvatel gubernie v roce 1913 tvořili Rusové cca 6-7% menšinu, s větší koncentrací pouze v částečně rusifikované metropoli Taškentu (asi 80 000 z celkových 270 000 obyvatel města).²⁰² Situace se výrazně nezměnila ani po částečném

---

202 Tamtéž, str. 326.

přesunu priorit z vojenské do ekonomické sféry po uzavření *Velké hry* britsko-ruskými smlouvami z let 1895 (hranice v Pamíru a Afghánistánu) a 1907 (vymezení vlivu v Íránu, Afghánistánu a Tibetu). Potenciální kolonisty nadále odrazovaly těžce snesitelné klimatické podmínky, zaostalost a izolovanost provincie a také silná sociokulturní, mentální a náboženská specifika země. Co se týče Bucháry a Chívy, které Rusko s ohledem na blízké sousedství Britů v Indii neaneštovalo, nýbrž podřídilo nepřímé vojenské protektorátní správě, tvořili zde Rusové pouze zanedbatelnou menšinu obyvatelstva: v Buchárském emirátu *circa* 2% obyvatelstva (50 000 z asi 2, 5 miliónů na přelomu 19. a 20. století, včetně vojenských posádek), v zaostalém a pauperizovaném Chívském chánátu pak pouhých 6 000 z předpokládaných 550-800 000 domorodých Turkmenů a Uzbeků.²⁰³

Pro srovnání, podobná situace panovala ve strategicky a ekonomicky nesrovnatelně důležitějším Zakavkazí, přímo sousedícím s Osmanskou říší a Íránem. Počet obyvatel regionu dosáhl v roce 1912 odhadovaných 6,5 miliónu osob. Nepříliš početné ruské komunity zůstaly omezeny na tradiční posádková a administrativní města jako Tbilisi, Jerevan a Baku. Pokud jde o venkovské oblasti, nepřesáhla zaznamenaná kolonizace z evropského Ruska před 1. světovou válkou počet 100 000 osob. Nejpočetnější národnostní skupinu oblasti představovali muslimští Ázerbájdžánci následovaní Gruzíny a Armény, kteří tvořili tradiční hospodářskou a obchodnickou elitu společnosti. Hlavními městskými centry oblasti bylo sídlo gubernijní správy Tbilisi (306 000 obyvatel v roce 1912) a především kosmopolitní a evropizované Baku, středisko ruského naftařského průmyslu (334 000 obyvatel v roce 1913) s početnými komunitami *gastarbeiterů* pracujících na těžbě nafty (Rusové tvořili

---

203 Tamtéž, str. 329.

asi 25%), včetně přistěhovalců ze severního Íránu (asi 40 000 osob).²⁰⁴

---

²⁰⁴ Demografické údaje pro Zakavkazí: tamtéž, str. 330-1.

IV. Vrcholná fáze 1869-96

4. 1. Ekonomická dimenze Velké hry do počátku 70. let 19. století

Přes halasně proklamované ambice evropských obchodních a koloniálních kruhů hrály ekonomické zájmy v rámci *Velké hry* až do poslední třetiny 19. století spíše druhořadou roli. Stručná historie obchodních styků s Ruskem a Velkou Británií do počátku vlády dynastie Qádžárovců byla nastíněna již v první kapitole. Ačkoli cílem této práce není podrobná analýza ekonomických dějin Íránu v 19. století, pro lepší srozumitelnost následujícího výklad bude vhodné nastínit alespoň v hrubých obrysech problematiku zahraničního obchodu země se zvláštním přihlédnutím k ekonomické stránce vztahů s Ruskem a Velkou Británií.

Hlavními determinanty ekonomického života Íránu v 19. století byly relativní a stále se zlepšující vnitřní stabilita a bezpečnost země a její postupné a nevyhnutelné zapojování do struktur mezinárodního hospodářství dané intenzivním zasahováním Ruska a Britské říše do vnitřních poměrů v zemi, zejména v poslední třetině 19. století. Rozšiřování politického vlivu obou mocností šlo ruku v ruce s prosazováním jejich vlastních ekonomických zájmů, které pak v důsledku favorizovaly nutnost modernizace silně zaostalé a archaické íránské infrastruktury a postupnou industrializaci země. Rivalita dvou velmocí nad formálně stále nezávislou zemí však měla i své negativní dopady a zapříčinila zaostávání Íránu nejen za přímo kolonizovanými východními ekonomikami typu Indie či Egypta, ale např. i za Osmanskou říší. Nutnost ústupků, kompenzací a mocenských protitahů často ústila v

politiku pasivity a setrvávání na mrtvém bodě a zapříčinila jak nezdar četných reformních pokusů, tak stagnaci země ve strategicky důležitých oblastech dopravní infrastruktury, rozvoje průmyslu a komunikačních sítí. Dalším důsledkem konkurence byla rozpolcenost íránského zahraničního obchodu. Ten zaznamenal mezi lety 1800-1914 nárůst pouze o dvanáctinásobek své hodnoty,²⁰⁵ v čemž zdaleka zaostal nejen za celkovým objemem světového obchodu, který vzrostl asi padesátkrát, ale i za Egyptem (cca 60 krát) a Osmanskou říší (cca 20 krát).²⁰⁶

Z hospodářského zaostávání Íránu však nelze vinit pouze koloniální ambice velmocí a jejich politiku udržování země ve stavu slabosti, zranitelnosti a tudíž snadné manipulovatelnosti. Z mnoha vnitřních překážek ekonomického rozvoje země za vlády Qádžárovců je nutné zmínit především velmi neefektivní a primitivní zemědělství, neexistující dopravní infrastrukturu, extrémní zdanění rolníků a feudální přežitky v oblasti držby a pronájmu půdy. V zemi neexistoval žádný právní rámec upravující hospodářskou soutěž, centralizovaný bankovní systém a standardizovaný systém měr, vah a směnných kurzů, což odrazovalo i jinak teoreticky privilegované zahraniční obchodníky a investory. Korupce byla všudypřítomná a alarmující a spolehlivost místních obchodních partnerů příslovečně nulová. Téměř veškerý zisk nebyl znovu investován, nýbrž tezaurován a přerozdělován v rámci rozbujele vrstvy dynastické, kmenové, úřednické a vojenské oligarchie. Zatímco v 17. století hovořil francouzský jezuitský misionář a cestovatel k safíjovskému dvoru Jean de Chardin s úctou a obdivem o vyspělých technologiích a úchvatných výrobcích íránských tkalců, hrnčířů, sklářů, kovářů, klenotníků a ostatních řemeslníků, v 19. století nezbylo z těchto umění téměř nic a země

205 Issawi, Ch.: *The Economic History of Iran 1800-1914*, str. 70.

206 Tamtéž, str. 70.

byla téměř zcela odkázána na dovoz z ciziny. Jistou výjimku představovalo pouze tradičního tkaní koberců, to však vděčilo za svůj *revival* zájmu a péči zahraničních obchodníků. Jak trefně poznamenal jeden z největších znalců Íránu v 19. století Lord George N. Curzon:

„Ropné zdroje země jsou nedotčeny a její domy a ulice jsou osvětlovány americkým a ruským kerosinem. Ačkoli /Persie/ údajně vlastní dostatečné množství drahých kovů, jejichž těžba by byla rentabilní, dováží veškeré zlato a stříbro. Jelikož měděné a železné doly v zemi nejsou prozkoumány, první surovina se dováží v plátech a druhá v podobě tyčí. Je tristní vědět, že ačkoli se v každém okrese Persie nachází měděný důl, jediný hrnec na vaření není vyroben z domácího materiálu. Nástroje, přístroje, nádobí, sklo, porcelán- to vše musí být dováženo, neboť tato země dokáže zpracovávat železo pouze tím nejsurovějším způsobem, není schopna vyrobit sklo a zcela zapomněla své umění výroby keramiky.“²⁰⁷

Asymetrická podoba íránského zahraničního obchodu ve prospěch cizích mocností také ve skutečnosti vedla k faktickému úpadku domácích obchodních kruhů, za něž převzali iniciativu zahraniční podnikatelé, kteří ovládli vedle importu a exportu zboží do země také jeho distribuci na vnitřních trzích. Tuzemské obchodní kruhy, handicapované systémem vyšších cel a vnitřních tranzitních poplatků nebyly schopny konkurovat zahraničním obchodníkům, jimž byla v mezistátních obchodních smlouvách garantována privilegia na základě jednostranného kapitulačního modelu. Zatímco clo na dovážené zboží bylo (původně na základě torkmánčájské smlouvy pro Rusy, později i pro ostatní obchodníky) uvaleno do výše 5% *ad valorem* a reálně nepřekračovalo 3%,²⁰⁸ íránský export do Ruska byl zdaněn ve výši 22% *ad valorem*, a po započtení dalších poplatků

207 Curzon, N., G. Lord: *Persia and the Persian Question*, vol. II., str. 560.

208 Seyf, A.: *Obstacles to the Development of Capitalism: Iran in the Nineteenth Century*, str. 75.

dosahoval až 50%.²⁰⁹ Ještě vyšší clo bylo na některé íránské komodity uvaleno v britské Indii: např. na tabák 200% *ad valorem* a na opium 100%.²¹⁰ Pro srovnání, clo uvalené na britský import v Osmanské říši bylo fixováno na výši 10% *ad valorem*.²¹¹ Íránští obchodníci byli naopak při importu a exportu zboží v Íránu zdaněni ve výši 2-8% *ad valorem*, v závislosti na dané komoditě. Zahraniční obchodníci v Íránu byli navíc, na rozdíl od domácích, zproštěni vnitřních poplatků za transit (tzv. *ráhdarí*).

Výrazných změn doznalo rovněž složení íránského vývozu a dovozu, a také obchodní partneři země. Zatímco kolem roku 1800 byly hlavními partnery Íránu Afghánistán, středoasijské chánáty, Indie a Osmanská říše, počátkem 50. let 19. století zaujímala plnou polovinu íránského exportu Velká Británie.²¹² Od osmdesátých let tuto pozici však přebralo Rusko. Zatímco podíl Velké Británie na celkovém zahraničním obchodu Íránu tvořil před 1. světovou válkou zhruba 20% (25% export, 12% import), do Ruska plynulo celých 70% íránského vývozu a pocházelo z něj 50% importu. Třetí hlavní partner země- Osmanská říše- zaostával se svým 5% podílem hluboko za oběma velmocemi.

Pokud jde o druhové složení exportu, rapidně vzrostl podíl obilnin, především rýže, jejímž hlavním odběratelem bylo Rusko. Významnou komoditu tvořilo opium, které se vyváželo hlavně do Číny a Evropy, a rovněž bavlna, zejména po světové „bavlněné“ krizi způsobené občanskou válkou ve Spojených státech amerických. Fenoménem byl nárůst exportu perských koberců, které se staly zejména v Evropě a USA neobyčejně žádaným luxusním zbožím. Pokles naopak zaznamenal vývoz tradiční íránské suroviny hedvábí.

---

209 Tamtéž.

210 Tamtéž.

211 Tamtéž.

212 V roce 1850 vytvářela Britská říše úctyhodných 40% světové průmyslové produkce a zaujímala stejný podíl na celkovém světovém obchodu.

Zatímco v roce 1850 tvořilo hedvábí plných 38% celkového íránského exportu, roku 1911 to bylo již pouhých 5%. Pro ostatní položky vývozu vypadaly údaje z roku 1911 následovně: surová bavlna 19% (1850 1%), koberce 12%, obilniny 12%, ovoce 13%, opium 13% (1880 26%!).²¹³

V importu nadále převažovaly textilie, neboť domácí ruční výroba nebyla v žádném ohledu schopná konkurence vůči mechanizovanému textilnímu průmyslu v Evropě a Rusku. Plné dvě třetiny dovezených textilií přitom pocházely z Velké Británie. Za zmínku stojí i prudký nárůst dovozu čaje (z Indie) a cukru (z Evropy a Ruska), což byl obecně rozšířený jev na celém Blízkém východě (a rovněž v Rusku) a pozoruhodný důsledek britské ekonomické „globalizace“. Dovoz ostatních komodit, zejména mechaniky, byl zanedbatelný. Pro srovnání uveďme alespoň základní statistické údaje: v roce 1850 tvořily textilie plných 66% importu (bavlna 43%, vlna a hedvábné tkaniny 23%), čaj se podílel 9% a cukr 2%. Před 1. světovou válkou klesl pak podíl textilií na pouhých 35% (bavlněné 30%), výrazně však vzrostl dovoz cukru (24% celkového importu). Ve srovnání s polovinou 19. století stoupl také dovoz obilnin. Pro představu uveďme několik statistických údajů týkajících se složení a geografické distribuce dovozu a vývozu. Na konci 19. a začátku 20. století.

Hlavní položky íránského vývozu v letech 1888-9.²¹⁴

<i>Komodita</i>	<i>Hodnota v túmánech</i>
Opium	1 900 000
Surové hedvábí	1 300 000
Rýže	1 000 000

213 Veškeré statistické údaje: Issawi, str. 135-6.

214 Curzon, vol. II. str. 559.

<i>Komodita</i>	<i>Hodnota v túmánech</i>
Surová bavlna	500 000
Tabák do vodních dýmek	300 000
Koberce	300 000
Asafoetida („arabská guma“)	280 000
Pistácievé oříšky a sušené ovoce	250 000
Rozinky	160 000
Celková hodnota exportu	7 442 000 /=zhruba 2 126 000 tehdejších £/

Hlavní položky íránského dovozu v letech 1888-9.²¹⁵

<i>Komodita</i>	<i>Hodnota v túmánech</i>
Potíštěné bavlněné tkaniny	6 000 000
(V. Británie)	
Potíštěné bavlněné tkaniny	500 000
(Rusko)	
Hedvábí, satén, vlněné tkaniny	1 800 000
(V. Británie)	
Látky (Rakousko-Uhersko)	1 000 000
Cukr	1 000 000
Koření	1 000 000
Látky (Rusko)	500 000
Čaj	200 000
Petrolej	180 000
Surové železo	165 000
Indigo	150 000
Sklo a nádobí (Rakousko-Uhersko)	120 000
Celková hodnota importu	13 696 000 /=zhruba 3 913 100 tehdejších £/

²¹⁵ Tamtéž, str. 561.

Geografická distribuce exportu a importu v letech 1901-2 a 1910-11.²¹⁶

a) 1901-2 (údaje v obou tabulkách označují podíl jednotlivých zemí na celkovém íránském exportu a importu v %)

<i>Země</i>	<i>Import</i>	<i>Export</i>
Rusko	38,62	58,71
Velká Británie	a 42,52	16,86
Britská Indie		
Osmanská říše	3,57	11,98
Francie	8,11	4,32
Německo	0,81	0,11
Rakousko-Uhersko	4,10	-

b) 1910-11

<i>Země</i>	<i>Import</i>	<i>Export</i>
Rusko	45,32	69,85
Velká Británie	a 39,15	9,96
Britská Indie		
Osmanská říše	3,15	10,65
Francie	2,82	3,26
Německo	2,89	0,56
Rakousko-Uhersko	2,24	0,01

Povšimněme si blíže obchodních vztahů Íránu s oběma hlavními partnery- Britskou a Ruskou říší. V britském případě byla již od Safijovské dynastie hlavním a také monopolním exponentem obchodních kontaktů Východoindická společnost soukromě operující ze svých faktorii v Perském zálivu. Její monopol na obchod v tomto

²¹⁶ Malek, M., H.: *Capitalism in Nineteenth-Century Iran*, str. 73.

regionu byl zrušen již roku 1811, trvalo však další půlstoletí, než bylo lze hovořit o skutečně významných a rentabilních ekonomických aktivitách Británie v Íránu. Překážkou byla mimo jiné i neexistence mezistátní smlouvy o vzájemném obchodu, která by závazně vymezovala jeho podmínky. O její vyjednání se na přání Východoindické společnosti pokusil již roku 1801 John Malcolm, smlouva však nebyla ani na jedné straně ratifikována a v roce 1807 ji Fath Alí Šáh na nátlak Francie zrušil. Tato otázka získala na palčivosti zejména po roce 1828, kdy se určující cizí velmocí v Íránu stalo Rusko. Mohammad Šáh Qádžár sice roku 1836 vydal dekret (*fermán*), v němž britské obchodníky oficiálně zrovnoprávnil s Rusy, plnohodnotná smlouva mezi Londýnem a Teheránem byla však podepsána po ostrém diplomatickém nátlaku až roku 1841. Obchodní kontakty obou zemí ovšem nadále zůstávaly spíše sporadické a omezené na „indický“ obchod v Perském zálivu či soukromé iniciativy podnikavých jednotlivců, často cizinců působících pod britskou politickou ochranou, zejména v ekonomickém centru země Tebrízu. Z nich si zaslouží zmínku např. „nadmárodně“ působící a původem řecká firma Ralli & Angelasto zaměřená na import manchesterských tkanin a export hedvábí, či švýcarská firma Ziegler & Co. a nizozemská Hotz & Son.²¹⁷ Obě poslední jmenované firmy, zejména Ziegler & Co., se orientovaly především na lukrativní export perských koberců a měly lví podíl na výrazném oživení tohoto prastarého tradičního řemesla, které se v té době nacházelo ve fázi úpadku a stagnace. Zieglerové postupně otevřeli svá zastoupení ve všech významných střediscích tkaní koberců a zasloužili se o to, že se tento luxusní artikl stal jednou z hlavních exportních komodit země. Za zmínku stojí i to, že tato firma zprostředkovala prodej slavného ardebílského koberce, který byl roku 1893 prodán za cenu 2 500£ do londýnského Victoria and

---

217 Wright, D.: *The English amongst the Persians*, str. 99-100.

Albert Museum, kde se coby klenot sbírek islámského umění nachází dodnes. Z britských občanů se prosadili např. bývalý zaměstnanec výše zmíněné švýcarské firmy Hildebrand Stevens, který prosperoval v Tebrízu, nebo firmy Gray, Paul & Co. a Lynch Bros, které od šedesátých let 19. století rozvíjely širokou škálu obchodních aktivit v Perském zálivu a Chúzestánu.²¹⁸

Rusko-iránské obchodní styky byly usnadněny relativní geografickou blízkostí obou zemí přes Kaspické moře a jako takové byly kontinuálně kultivovány od počátku 17. století. Potenciální ekonomický význam Íránu navíc jen vzrůstal s postupující ruskou expanzí k jejím hranicím. Vítězstvím ve válkách o Zakavkazí se Rusko stalo nejen přímým sousedem Íránu, ale rovněž ekonomicky dominující cizí mocností, přinejmenším v severní části země. Tato pozice byla potvrzena značně asymetrickou mírovou smlouvou z Torkmánčaje z ledna 1828, v níž si Rusové zajistili řadu obchodních privilegií, počínaje nízkým clem na jejich exportní komodity. Úzus zakotvený v této smlouvě pak určoval podobu vzájemné obchodní výměny až do 1. světové války. Ačkoli přímé sousedství s relativně hustě osídlenými a vyspělými severními provinciemi Íránu zdánlivě favorizovalo potenciální obchodní výměnu, až do poslední čtvrtiny 19. století byly vzájemné vztahy v této oblasti na překvapivě nízké úrovni, a to v důsledku několika handicapů. Na prvním místě byla nepochybně relativní zaostalost ruského průmyslu a neschopnost vyprodukovat dostatečné množství kvalitního, levného a konkurence schopného zboží, především ve srovnání s vyspělou Velkou Británií. Dalším problémem byla přeprava zboží. Rozšiřování železnice do Zakavkazí probíhalo podobně pomalým tempem jako v již zmíněné Střední Asii- např. Baku bylo spojeno s evropskou sítí v roce 1884 a Astrachaň teprve roku 1909. Zdánlivě snadná říční cesta po Volze

---

218 Tamtéž, str. 100.

byla vzhledem k zamrzání řeky využitelná pouze polovinu roku. Rovněž lodní doprava v Kaspickém moři se nerozvíjela nijak závratným tempem. Ačkoli již v golestánské smlouvě roku 1813 se Kaspické moře stalo faktickým ruským *mare clausum*, první regulérní spojení s Íránem (z Baku) bylo zahájeno až v roce 1861. Ke skutečnému nárůstu lodní dopravy, souvisejícímu s technickým pokrokem a rozvojem paroplavby, pak docházelo až od osmdesátých let. V roce 1907 plulo údajně v kaspických vodách 256 parníků a 544 plachetnic.²¹⁹ Zcela zanedbatelný byl naopak podíl íránského obchodního loďstva- těch několik málo plavidel operujících pod šáhovou imperiální vlajkou bylo navíc v rukou cizích, v drtivé většině ruských loďařů a kapitánů. Rusové byli znevýhodněni rovněž bezcelním transitem zboží přes Zakavkazí- tedy z černomořského Batumi do Baku a poté do Íránu, z něž profitovali jednak zahraniční firmy a pak gruzínské, arménské a ázerbájdžánské obchodní elity. Ty také držely téměř výhradní monopol na íránsko-ruský obchod, zatímco ruští podnikatelé, které odrazovaly logistické překážky a rizika, hledali uplatnění především ve slibně se rozvíjejícím a obrovském vnitřním ruském trhu. V neposlední řadě je nutné zmínit i fakt, že privilegia garantovaná Rusům roku 1828 byla v průběhu následujících let rozšířena i na ostatní cizí národy obchodující v Íránu.

Změna poměrů nastala v poslední třetině 19. století. Prudce se rozvíjející exploatace přírodních zdrojů a industrializace učinily z Ruska ekonomickou velmoc schopnou expandovat na sousední trhy, což potvrzovala i vzrůstající státní podpora podnikatelským subjektům, od diplomatické *lobby* po finanční injekce a subvence. Rozvíjející se dopravní síť navíc výrazně urychlila transport zboží a snížila jeho cenu. V roce 1877 a definitivně pak roku 1883 bylo navíc uvaleno clo na transit zboží z Batumi do Baku, což

---

219 Tamtéž, str. 162.

favorizovalo ruské obchodníky před zahraničními. Začátkem 20. století tak Rusové zaujali první příčku v íránském importu i exportu a stali se hlavním obchodním partnerem země, a to na úkor svého britského soupeře. Řečené změny snad nejstručněji a nejvýstižněji charakterizují následující statistické údaje o celkové hodnotě rusko-íránské obchodní výměny mezi lety 1830-1914, uvedené ve zlatých rublech.²²⁰

<i>Perioda</i>	<i>Ruský import</i>	<i>Ruský export</i>	<i>Celkem</i>
1830-34	3 800 000	2 600 000	6 400 000
1855-59	5 700 000	1 400 000	7 200 000
1875-79	6 300 000	2 700 000	9 000 000
1880-84	7 500 000	3 800 000	11 300 000
1885-89	9 400 000	6 500 000	15 900 000
1890-94	11 500 000	10 900 000	22 400 000
1895-99	19 700 000	16 000 000	35 700 000
1900-04	24 000 000	24 600 000	48 600 000
1905-09	26 400 000	29 000 000	55 400 000
1910-14	38 500 000	49 200 000	87 700 000

Pokud jde o druhové složení obchodu, podle údajů z roku 1900, které lze považovat za obdobné i v předcházejících a následujících letech, tvořily jednu šestinu íránského vývozu do Ruska koberce, textilní výrobky a speciální luxusní tkaniny pro ruské muslimy; zbylých pět šestin pak zemědělské produkty v čele s rýží, bavlnou a sušeným ovocem. Polovinu objemu íránského dovozu z Ruska zaujímal cukr, čtvrtinu bavlněné textilie a zbytek ostatní zboží, z něž lze zmínit ropné produkty či tabák.

²²⁰ Tamtéž, str. 142.

4. 2. Koncese jako nástroj ekonomického pronikání velmocí do Íránu: de Reuter a von Falkenhagen

Druhá polovina 19. století byla nejen zlatým věkem velkých koloniálních říší a příslovečnou *belle époque* evropské materiální a duchovní kultury, ale rovněž dobou pozoruhodného technologického pokroku a rapidního ekonomického růstu. Svět finančních toků, bankovních machinací a boomu průmyslové a dopravní infrastruktury nezůstal omezen pouze na Evropu, carské Rusko a Spojené státy americké, ale zasáhl rovněž nezávislé či kolonizované země v Asii a Africe, především Osmanskou říši, Egypt, Indii a Japonsko.

Stranou nezůstal ani do té doby silně zaostalý Írán. Časy Nádera Šáha či Fath Alího Šáha, kteří poměřovali své, a tudíž i státní bohatství, podle neproduktivních a v hloubi svých paláců thesaurovaných pokladů ve zlatě a drahokamech se nenávratně staly hudbou minulosti. V centru pozornosti Náseroddína Šáha již nestály poklady mughalských císařů ukryté v pevnostech v Dillí a Ágře, nýbrž dynamická ekonomika koloniální britské Indie založená na kapitálových investicích a spekulacích, a rovněž vidiny tučného osobního zisku z titulu výhradního poskytovatele koncesí.

Z druhé strany působily i permanentní šáhovy obavy ze znovu narůstajícího ruského tlaku na Írán v důsledku expanze do Střední Asie a tudíž potřeba kompenzace ruského vlivu ekonomickými projekty z rukou jiné evropské mocnosti. Jednou z diplomatických priorit šáha se tedy stalo vyhledávání vhodných podnikatelských subjektů, které by se těchto nabízených příležitostí chytily.

K prvnímu pokusu o poskytnutí koncese zahraničnímu

partnerovi došlo již roku 1866, kdy íránský vyslanec v Londýně Mohsen Chán Mo'in-ol-Molk učinil dr. Bethellu Strosbergovi, pruskému podnikateli, který byl zainteresován na výstavbě železnic v Rumunsku, nabídku na vybudování železnice z Teheránu do nedalekého poutního místa Šehzáde-je Abd-ol-'Azím.²²¹ Po řadě negativních dojmů přímo na místě však Strousberg raději vyplatil vyslanci „kompenzaci“ ve výši 4 000 liber a z příliš riskantního podniku vycouval. Mohsen Chán poté učinil tutéž nabídku několika dalším podnikatelům, mimo jiné např. i firmě Siemens, ani v jednom případě však díky špatné reputaci Íránu pokud jde o spolehlivost a spolupráci úřadů neuspěl. Jedním z nadějných kandidátů byl i tehdejší magnát železničního světa Edward W. Watkin, spolupodílník řady železničních společností ve Velké Británii a také hlavní *promoteur* výstavby transkontinentální železnice v Kanadě. Ani ten však nebyl ochoten riskovat ztrátu prostředků vložených do tak nejistého podniku a případnou účast na projektu podmínil garancemi britské vlády na návratnost investic, což bylo ústy ministra zahraničí Lorda Granvilla odmítnuto.²²²

Do historie vešla teprve následující, ač neúspěšná a řadou otazníků zahalená *Reuterova koncese*, považovaná za největší případ výprodeje národních zájmů a zdrojů do rukou jednoho cizího člověka v dějinách. Po řadě zklamání ve vysokých podnikatelských kruzích londýnského City se Mohsen Chán počátkem roku 1872 obrátil na jistého barona Juliuse de Reutera, který byl jako přistěhovalec považován Brity za outsidera.²²³ Pohádkově bohatý de

221 Kazemzadeh, F.: *Russia and Britain in Persia 1864-1914. A Study in Imperialism*, str. 101.

222 Galbraith, J. S.: *British Policy on Railways in Persia, 1870-1900*, str. 482.

223. Julius Reuter, plným jménem Paul Julius Baron von Reuter (21.7. 1816 Kassel, Hessensko-25.2.1899, Nice, Francie), narodil se jako Israel Be'er Jehosopha, syn kasselského rabína, v listopadu 1845 se přestěhoval do Londýna a přijal křest a stávající jméno. Roku 1857 se stal britským občanem, roku 1871 získal od knížete Ernesta II. von Saxe-Coburg-Gotha šlechtický titul baron. Reuter se zapsal do historie jako průkopník telegrafického spojení a jako zakladatel světoznámé a dodnes fungující agentury Reuters (vznikla roku 1850 v západoněmeckých Cáchách a zajišťovala spojení z Berlína do Bruselu pomocí poštovních holubů, o rok později již

Reuter rychle vycítil příležitost a projevil o nabízenou koncesi vážný zájem, který zdůraznil i tučným úplatkem a zainteresováním Mohsena Chána na budoucím zisku. Podoba Mohsenovy nabídky totiž zdaleka přesahovala původní plán na výstavbu krátké železnice v okolí Teheránu. De Reuter měl být nejen budovatelem a správcem veškerých železničních tratí na celém území Íránu, ale do jeho rukou měly být navíc svěřeny rovněž veškeré vodní a nerostné zdroje země a mnohé další výhody. Záhy dorazil do Teheránu de Reuterův agent Edouard Cotte a zahájil jednání přímo s šáhem a prvním ministrem, jímž byl Mírzá Hosejn Chán Mošír-od-Doula. Šáh sám si od připravovaného podniku sliboval nemalé osobní zisky a vyjádřil mu tedy plnou podporu. Podobně pozitivně se ke koncesi stavěli i vysoce postavení ministři na teheránském dvoře, kteří „znajíce přání vládce a tučně podplaceni Cotte informovali šáha o tom, že koncese je v nejvyšším zájmu Persie a přinese zemi obrovské zisky výměnou za několik kusů holé země, která by ani v budoucnu nebyla k žádnému užitku.“²²⁴ Dalším „stoupencem“ koncese coby instrumentu k modernizaci Íránu byl kontroverzní poradce Náseroddína Šáha a íránský vyslanec v Londýně v letech 1871-89 Mírzá Malkom Chán,²²⁵ který promptně zaujal roli prostředníka mezi de Reuterem a íránskou vládou.

V přísném utajení (tj. před ruským a britským

---

pomocí telegrafního vedení).

224 Kazemzadeh, str. 105.

225 Mírzá Malkom Chán (1833-1908), íránský diplomat, státník a myslitel arménského původu, konvertita k ší'itskému islámu. Vystudoval v Paříži, roku 1852 se vrátil do Íránu a stal se profesorem na Dár ol-Fonún, roku 1859 založil v Teheránu první íránskou zednářskou lóži, za což byl v roce 1862 vyhoštěn šáhem ze země. Posléze amnestován, stal se vyslancem v Cařihradu, v letech 1872-89 v Londýně, odvolán za finanční skandál. Zůstal v exilu a vydával modernistický a v Íránu zakázaný časopis „Qánún“ (Zákon), v němž ostře napadal poměry v Íránu a volal po modernizaci země. Po smrti Náseroddína Šáha amnestován, roku 1898 jmenován vyslancem v Itálii, kde v roce 1908 zemřel. V íránské i zahraniční historiografii hodnocen velmi rozporuplně. Na jednu stranu je Malkom Chán považován za vůdčího myslitele a hlasatele modernizace a demokratizace země koncem 19. století a za předchůdce konstitučního hnutí v letech 1906-11- jeho teoretická a kritická díla tento status potvrzují. Z druhé strany nechvalně proslul několika finančními skandály a defraudacemi (de Reuterova koncese, skandál íránské loterie roku 1889), byl vysoce korumpovatelný a prospěchářský.

velvyslanectvím) vedená jednání dospěla na íránské poměry pozoruhodně rychle k výsledku již 25. července 1872, kdy byla navrhovaná koncese v Teheránu podepsána. Na jejím základě získal Julius de Reuter na příštích sedmdesát let (do roku 1942) následující výhradní práva: **a)** na stavbu a provoz železniční tratě od Kaspického moře k Perskému zálivu včetně jejích libovolných odboček, **a** na stavbu a provoz veškerých tramvajových linek v zemi, **b)** půda potřebná na výstavbu stanic a veškeré železniční infrastruktury měla být šáhem poskytnuta zdarma, pokud byla v soukromém vlastnictví, měla pak být vykoupena nebo konfiskována, **c)** stavební materiál měl být poskytnut zdarma, nářadí a tažná zvířata za tržní ceny, **d)** na materiál importovaný pro potřeby stavby železnice se nemělo vztahovat clo, **e)** íránské vládě mělo připadnout ročně 20% zisku z provozu železničních a ostatních tratí, **f)** de Reuterova společnost získala po dobu trvání koncese výhradní právo na využívání veškerého nerostného bohatství v zemi s výjimkou již otevřených dolů v soukromém vlastnictví a těžby drahých kovů a drahokamů, které zůstaly v rukou šáha, roční penze pro Írán měla být 15% čistého zisku veškerých dolů, **g)** Společnost získala monopol na provozování veškerých celních úřadů v zemi na období let 1874-94, íránské vládě měla paušálně odvádět stávající hodnotu cel plus roční poplatek ve výši 20 000£ prvních pět let trvání kontraktu, po zbytek období pak zmíněnou paušální hodnotu plus 60% čistého zisku nad ni, **h)** přednost před jinými podnikatelskými subjekty v projektech na industrializaci země a budování hlavního města, **i)** právo převést tato privilegia na jinou společnost či osobu.²²⁶

Alarmující rozsah privilegií a využitelných zdrojů garantovaných de Reuterovi touto koncesí neměl v historii nikdy předtím ani potom obdoby. Přes pokrytecké proklamace o užitku a

²²⁶ Viz tamtéž, str. 105-8; Issawi, str. 178-84.

pokroku, jaký měl tento kontrakt do budoucna Íránu přinést, a do určité míry pochopitelné obavy z příliš intenzivního ruského vlivu, jemuž slaboučká země nebyla schopna čelit, vydal Náseroddín Šáh svým jedním podpisem prakticky veškeré bohatství země na dobu několika následujících generací do rukou jediného pochybného podnikatele. Nebylo pochyb o tom, že zveřejnění tohoto dokumentu hrozilo ostrými protesty z řad domácích odpůrců a také z Ruska. V obavách před budoucí negativní reakcí Petrohradu hledal de Reuter záštitu u britské vlády, která však nebyla o celém podniku vůbec informována. Ve vysvětlujícím dopisu ministroví zahraničí hraběti Granvillovi argumentoval de Reuter zájmem o civilizační rozvoj Íránu, apeloval na prestiž, kterou tím Velká Británie získá v íránských očích, a jako britský poddaný žádal o oficiální podporu. Odpověď Whitehallu byla však chladná a Londýn zaujal ke koncesi oficiálně lhostejný postoj. Britové de Reuterovi jako cizinci nedůvěřovali a podezřívali ho, že v případě odmítnutí by byl schopen obrátit se se stejnou žádostí na Rusy. Enormní závazky koncese navíc budily v Londýně podezření a obavy z ruské reakce, výstavba železniční tratě z kaspického pobřeží, která by vydala zemi všanc Rusku, pak přímo ostrý nesouhlas, jímž se netajil především britský vyslanec v Teheránu William Taylour Thomson. Odlišné stanovisko ke koncesi zaujala naopak indická koloniální správa, která v ní viděla prostředek k posílení Íránu jakožto nárazníkového státu chránícího indickou hranici. Jejím dalším stoupencem byl např. také bývalý vyslanec Sir Henry Rawlinson. Ani jedna z těchto stran však nezvrátila oficiální linii vlády, která se odmítla oficiálně angažovat v tomto čistě soukromém podniku.

K vysvětlení celé kauzy a k probuzení zahraničního ekonomického zájmu o Írán měla mimo účely reprezentačního a prestižního charakteru sloužit také cesta Náseroddína Šáha a Mírzy

Hosejna Chána do Evropy, zahájená v květnu 1873. První hořký kalich byl šáh nucen vypít v Petrohradu. Po grandiózním oficiálním uvítání na Něvě a dekorování řádem Sv. Andreje z rukou cara Alexandra II. proběhla veřejnosti utajená jednání mezi Náseroddínem Šáhem, Mírzou Hosejnem Chánem a ruským premiérem knížetem Gorčakovem, během nichž byl na íránskou stranu vyvinut intenzivní nátlak na zrušení skandální koncese. Šáh údajně přislíbil, že tak učiní při sebemenším zpoždění dohodnutých termínů zahájení prací a otevřel otázku ruské asistence při vybudování životně potřebné dopravní infrastruktury.²²⁷ Rusové promptně představili zájemce o tento podnik- byl jím penzionovaný generál von Falkenhagen.

V červnu dorazil Náseroddín Šáh do Londýna, kde se mu jako vládci země, v níž měla Velká Británie eminentní strategické zájmy, dostalo okázalého přijetí ze strany královny Viktorie i následníka trůnu prince Eduarda, a neutuchající pozornosti senzacechtivého tisku. Mírzá Hosejn Chán se mezitím snažil přesvědčit podezřívavého Granvilleho o významu de Reuterovy koncese a získat britskou podporu proti Rusku, neobdržel však žádné oficiální garance či jasná stanoviska k problému. Grainville naopak po odjezdu íránské delegace ubezpečoval ruského velvyslance v Londýně barona Brunnowa o striktně soukromém charakteru de Reuterova podniku a neexistenci jakéhokoli přímého spojení mezi ním a vládou Jejího veličenstva.

Ujištění o nezainteresovanosti britské vlády na koncesi byla v Petrohradu pochopena jako pozitivní signál a Rusko se pustilo do boje za její zrušení a odstranění proanglického premiéra Mírzy Hosejna Chána. Z druhé strany se proti de Reuterovu podniku zvedla opozice i v Teheránu, podporovaná ruským vyslanectvím a také íránským konzulem v Tbilisi.²²⁸ Mozky konspirace byly proruský

²²⁷ Kazemzadeh, op. cit., str. 114.

²²⁸ Tamtéž, str. 118.

ministr zahraničí Mírzá Sa'íd Chán a především šáhova manželka Anís-od-Doula, hnána nikoli politickými ohledy, ale silnou osobní nevraživostí k prvnímu ministrovi. Ke spiknutí se připojili také vysocí duchovní a někteří qádžárovští princové a po návratu šáha na domácí půdu se jim skutečně podařilo docílit premiérova odvolání.

De Reuter mezitím požadoval oficiální autorizaci k zahájení výstavby železnice, již mu měl osobně doručit Mírzá Malkom Chán, který doprovázel šáha na jeho evropském turné. Ačkoli de Reuter pronásledoval poselstvo přes celou západní Evropu, audience u Malkoma Chána se dočkal teprve v Londýně. Během ní se- šokován- dozvěděl, že Malkom Chán se mezitím stal vlastníkem 25% podílu na koncesi a že pokud jeho podíl „neodkoupí zpět“, bude nabídnut „straně nepřátelské de Reuterovým záměrům“- tedy například Rusům. De Reuter, osamocen a bez podpory oficiálních politických kruhů, na vydírání přistoupil a přislíbil zaplatit 20 000£ ihned a zbylou částku pak ve třech následujících splátkách po 10 000£. Teprve 5. července 1873, téměř rok od podepsání koncese pak konečně obdržel povolení k zahájení prací.

Soustředěný tlak ruské strany a silná domácí opozice však přiměly šáha k hledání cesty ke zrušení tohoto problematického závazku, což mu usnadnila i oficiální lhostejnost Britů. Záminku poskytla klausule, která urgovala de Reutera zahájit stavbu železnice do 15 měsíců od podepsání smlouvy (tj. do 25. října 1873). Ačkoli v případě nesplnění termínu předpokládala pouze propadnutí předem složené kauce ve výši 40 000£, jak Násieroddín Šáh, tak i Mírzá Hosejn Chán, který byť bez oficiální funkce zůstal šáhovým důvěrníkem, byli již pevně rozhodnuti koncesi zrušit. Po opětovné konzultaci s Thomsonem, který znovu opakoval neutrální stanovisko Velké Británie tak učinili 10. listopadu 1873. Veškeré pokusy o změnu poměrů právní, či politickou cestou skončily

nezdarem, včetně de Reuterových výhrůžek o podstoupení již neexistující koncese Rusům, které jen utvrdily britskou vládu v nedůvěře vůči baronově osobě.

Uzavření de Reuterova případu uvolnilo v Teheránu prostor jeho ambicióznímu nástupci, již zmíněnému ruskému generálovi baronovi von Falkenhagen, někdejšímu exponentovi budování středoasijské železniční sítě a člověku plně podporovanému knížetem Gorčakovem. Během pobytu v íránské metropoli od června 1874 připravil von Falkenhagen několik návrhů na výstavbu železnic v Íránu, především v oblastech přiléhajících k ruským hranicím. Ačkoli jednání byla oficiálně vedena bez politické podpory vlády, jejich hlavním iniciátorem bylo ruské vyslanectví v Teheránu. Během přátelského jednání s Mírzou Hosejnem Chánem, který se v prosinci roku 1873 stal Náseroddínovým ministrem zahraničí, představil von Falkenhagen projekt na výstavbu železnice z Džolfy do Tebrízu (navazující na projektovanou trať Tbilisi-Džolfa). Ačkoli trať měla být vystavěna na ruské náklady, íránská vláda se měla de facto zavázat k finančnímu hrazení jejího provozu a vyplácení paušálně stanoveného podílu ze zisku von Falkenhagenově společnosti. Případná insolvence Teheránu měla být řešena zmrazením celních příjmů v Tebrízu. Íránská vláda neměla mít právo jakéhokoli dozoru nad touto tratí a veškeré sporné otázky měly být řešeny v souladu s ruským právním územ. Na rozdíl od čistě privátní de Reuterovy koncese tak formálně rovněž soukromý von Falkenhagenův projekt představoval ve skutečnosti mocenský pokus Ruska o proniknutí do íránského Ázerbájdžánu a podstatné posílení vlivu v zemi. Vzhledem k proponovaným finančním podmínkám se také pro Írán jevil jako potenciálně ztrátový. Po řadě složitých a bezvýsledných jednání s ruskou delegací se nakonec Mírzá Hosejn Chán obrátil s prosbou o pomoc k Britům, kteří jako

protiargument znovu otevřeli kauzu de Reutera. Ačkoli Náseroddín Šáh nakonec koncesi podepsal, podařilo se mu vyloučit klausule týkající se ruských finančních požadavků, čímž se pro Rusko stal celý podnik finančně velmi nevýhodným a navíc hrozil zhoršením vztahů s Británií. Náseroddín Šáh se sice ještě pokusil o několik vstřícných kroků a modifikací smlouvy výhodných pro Rusy, v Petrohradu bylo však již rozhodnuto o opuštění neúspěšného projektu a 15. května 1875 požádal von Falkenhagen Mírzu Hosejna Chána telegraficky o jeho úplné anulování.²²⁹ To také znamenalo definitivní konec zájmu o kauzu de Reutera, která nyní ztratila hodnotu coby nátlakový prostředek na Rusy.

---

²²⁹ Tamtéž, str. 146.

4. 3. Afghánská otázka v druhé polovině 19. století

V poslední třetině 19. století se Afghánistán stal pasivním divákem postupně vrcholícího mocenského střetu mezi Ruskem, které masivně postupovalo ve Střední Asii, a Británií, rozšiřující své državy v Balúčistánu a na severozápadě Indie, tedy na územích, jež si afghánský emír nárokoval jako vlastní. Anexí Chóqandu a jižních území Buchárského emirátu se ruské državy přiblížily nevymezené hranici v afghánských horách. Britové se zase v Balúčistánu snažili o vytyčení svých hranic s Íránem a jižní částí Afghánistánu. Jižní úsek indicko-iránské hranice byl delimitován v roce 1871, střední pak za místokrálovství Thomase Baringa²³⁰ roku 1874.

Baring rovněž v souladu s novou ofenzivní politikou premiéra Benjamina Disraeliho (tzv. *forward policy*)²³¹ opustil dosavadní kurs neutrality vůči Afghánistánu a bez odezvy z emírova sídla v kábulské Bálá Hisár požadoval otevření britského konzulátu v Herátu, který měl sloužit ke zpravodajské činnosti monitorující postup carských vojsk v Turkestánu. V aktivní politice vůči Kábulu pokračoval i jeho nástupce lord Robert Bulwer-Lytton²³² (ve funkci 1876-80), za jehož vlády byly navíc k indickým državám na úkor balúčského chána z Qalátu připojeny strategické město Kvéta a nedaleký Bolanský průsmyk, který kontroloval hlavní pozemní cestu z Balúčistánu do jihovýchodního Afghánistánu a Kandaháru. Lord Lytton opětovně vyzval emíra k přijetí britského diplomatického poselstva a zahájení jednání. Tento požadavek navíc podpořil uvalením zbrojního a obchodního embarga. Šér Alí Chán britský

---

230 Sir Thomas Baring, 1. hrabě z Northbrooke (1826-1904), britský státník, do roku 1872, kdy se stal místokrálem Indie, měl za sebou úctyhodnou kariéru ve vojenských a imperiálních službách, 1876 rezignoval.

231 *Dějiny Indie*, str. 752.

232 Sir Edward Robert Lytton Bulwer-Lytton, 1. hrabě z Lyttonu (1831-91), britský státník a básník.

nátlak opět odmítl a dokonce přijal v Kábulu konkurenční poselstvo, jež k němu vyslal turkestánský generální gubernátor K. P. Kaufman. Ačkoli emír Rusům striktně zakázal vstoupit na afghánské území, vedoucí mise generál Nikolaj Grigorijevič Stoljetov²³³ zákazů nedbal a dne 22. července roku 1878 si vynutil vstup do Kábulu, kde byl pak se všemi náležitými poctami přijat emírem a „uctěn“ darem 11 000 rupií (cca 10 000 tehdejších rublů), který v naprostém rozporu s Kaufmanovými instrukcemi (a pochopitelně bez jeho vědomí) přijal a na *bázaru* proměnil za zlato.²³⁴ Lytton promptně vyslal do Chajbarského průsmyku vlastní misi pod vedením generála Neville Chamberlaina, afghánští pohraničníci ji ovšem odmítli vpustit do země. Stoljetov mezitím nabídl emírovi smlouvu o přátelství mezi oběma zeměmi, v níž nabízel ruskou asistenci v případě vnější agrese vůči Afghánistánu, možnost poskytnutí finanční podpory a také požadavek průchodu ruských vojsk afghánským územím v případě potřeby.²³⁵ Smlouva, při jejímž vyjednávání Stoljetov zdaleka překročil původní Kaufmanovy instrukce a slíbil nesplnitelné záruky (např. vyslání armády o počtu 30 000 mužů, či technické vybavení afghánské armády), byla podepsána 21. srpna 1878. Rusko se v ní ústy Stoljetova zavazovalo k vojenské pomoci zemi, instruktáži afghánského vojska a ustavení regulérních diplomatických styků mezi oběma zeměmi.²³⁶ Dva dny poté opustil Stoljetov Kábul a 17. září dorazil do Taškentu, kde jeho úspěch vzbudil nadšení. Lytton, uražen vrácením Chamberlaina z hranic a tajemstvím zahaleným jednáním Šéra Alího Chána se

---

233 N. G. Stoljetov (1834-1912), ruský generál, vyznamenal se v krymské válce a v tažení ve Střední Asii, roku 1877 velel bulharským vojskům v rusko-turecké válce, proslavil se obranou balkánského průsmyku Šipka. Po úspěšné misi do Afghánistánu zastával nadále vysoké funkce v rámci velení ruské armády.

234 Kazemzadeh, op. cit., str. 48. Detaily této mise jsou popsány v osobním svědectví jejího lékaře I. L. Javorského, které pod názvem *Putješestije ruskogo posolstva po Avganistanu i Bucharskom chanstvu* vyšlo knižně v Petrohradu roku 1882. Z tohoto zdroje vychází i F. Kazemzadeh.

235 Tamtéž, str. 47.

236 Tamtéž, str. 48.

Stoljetovem, zaslal Kábulu ultimátum, v němž požadoval přijetí britského poselstva nejpozději do 20. listopadu 1878. Emír na výhrůžku opět nereagoval, což pro Lyttona představovalo více než dostatečnou *casus belli*.

Invazí indické koloniální armády den po vypršení ultimáta tak byla zahájena II. britsko-afghánská válka, která probíhala podle obdobného negativního scénáře jako první konflikt v letech 1839-42. Rusové, zaneprázdnění ožehavou krizí na Balkáně a jejím řešením na diplomatickém kongresu v Berlíně, zůstali vůči Kábulu pasivní, navzdory slibům uvedeným ve smlouvě. Ačkoli vlivný ministr války generál Dimitrij Alexejevič Miljutin,²³⁷ generální gubernátor Zakavkazí velkokníže Michail Nikolajevič a generál Kaufman horovali pro protibritskou demonstraci síly v regionu a udržení nezávislého Šéra Alího Chána na trůnu a varovali před posílením britského vlivu v Asii, Petrohrad nebyl v situaci, kdy by si mohl dovolit riskovat kvůli Afghánistánu střet s Velkou Británií a car s Gorčakovem jakékoli plány na vojenskou akci zamítl.

Dne 21. listopadu 1878 vtrhla Chajbarským a Chodžackým průsmykem do Afghánistánu britská vojska o síle cca 36 000 mužů a postupovala na Kábul.²³⁸ Vystrašený Šér Alí Chán prchl 13. prosince do severoafghánského městečka Mazár-e Šeríf. Tam však již 20. února 1879 zemřel a trůnu se s britskou pomocí a za asistence části kmenových elit chopil jeho syn Ja'qúb Chán. Ten ihned nařídil zastavit vojenské akce proti Britů a dne 26. května 1879 podepsal ve vesničce Gandamak u Džalálábádu „mírovou smlouvu“, v níž za

237 Dimitrij Alexejevič Miljutin (1816-1912), ruský generál, politik a reformátor armády v epoše cara Alexandra II., od roku 1848 působil na ministerstvu války, 1856 náčelníkem štábu kavkazské armády, spolu s generálem Alexandrem Ivanovičem Barjatinským (1815-79) velel dobytí pevnosti Gunibu a porážce imáma Šámila roku 1859, roku 1861 se stal ministrem války a zahájil ambiciózní modernizační reformu dosud neefektivní ruské armády, mj. zavedl brannou povinnost a zkrácení služby z 25 let na 16(!). V roce 1878 byl povýšen do šlechtického stavu, poté odešel do důchodu na Krym. Byl stoupencem aktivní expanze Ruska ve Střední Asii.

238 Marek, J.: *Dějiny Afghánistánu*, str. 189.

roční subsidii 600 000 rupií uznal britský protektorát v zemi, zřekl se samostatné zahraniční politiky a rovněž části afghánského území v dnešním Pákistánu.²³⁹ Novým britským rezidentem v Afghánistánu se stal Sir Louis Cavagnari,²⁴⁰ který se v červenci chopil v Kábulu svého úřadu.

Dne 3. září však v hlavním městě vypuklo povstání. Britská mise byla přepadena a její osazenstvo zmasakrováno. Obětí se vedle zhruba sedmdesáti britských vojáků stal i sám Louis Cavagnari, kterého tak potkal tragický osud jeho předchůdce Burnese či Gribojedova. Rebelie se poté rozšířila prakticky po celé zemi. V říjnu se Britům podařilo obnovit kontrolu nad hlavním městem a potrestat jej řadou tvrdých represí, při nichž byla záměrně poškozena i stará emírova pevnost Bálá Hisár a zničena mimochodem i jediná afghánská tiskárna. Ja'qúb Chán byl sesazen z trůnu a odeslán do Indie. Ohnisko povstání se přesunulo do Ghazní a v jeho čele stanul pašunský kmenový vůdce Mohammad Džán Chán, podpořen oficiálním vyhlášením džihádu proti Britům z úst náboženských autorit. Ačkoli se povstalcům podařilo již 15. prosince dobýt a notně vydrancovat Kábul, po příchodu vojenských posil z Indie v lednu 1880 byli Brity pod velením generála Robertse znovu vytlačeni.

Hlavním kandidátem, který měl nastoupit na uvolněný afghánský trůn a zastavit vlnu anarchie a násilí, byl v britských očích Abdurrahmán Chán (1830?-1901),²⁴¹ syn Afzala Chána (a tedy

²³⁹ *Dějiny Indie*, str. 754.

²⁴⁰ Sir Pierre Louis Napoleon Cavagnari (1841-79), britský diplomat narozený ve Francii, jeho matka byla Irka a otec italský šlechtic hrabě Cavagnari, dříve ve službách Napoleona Bonaparta. Sir Louis Cavagnari obdržel britské občanství a stal se profesionálním vojákem v Indii, během velkého indického povstání působil v letech 1858-9 v Avadhu, poté v Paňdžábu, od roku 1877 v Pešáwaru.

²⁴¹ *Dějiny Indie* udávají za datum Abdurrahmánova narození rok 1844, str. 754. Rok 1830 uveden v životopisném hesle v *Ottově slovníku naučném*. Internetová encyklopedie *Wikipedia* uvádí jeho narození mezi léty 1840-4.

vnuk velkého Dósta Mohammada Chána) a synovec Šéra Alího Chána, který po svržení svého otce roku 1868 odešel do exilu v Samarkandu a stal se osobním přítelem generála Kaufmana. Tam mu byl také Rusy, za údajný závazek zřeknutí se afghánského trůnu, vyplácen poměrně tučný roční důchod. V roce 1879 se nicméně Abdarrahmán vrátil zpět do vlasti a pokusil se v severovýchodní afghánské provincii Badachšán vybudovat vlastní mocenskou základnu. Zde se střetl s ambiciózním paštunským notáblem Gholámem Hajdarem Chánem, který si v Mazár-e Šeríf a okolí vybudoval vlastní státeček a netajil se touhou po jeho rozšíření. Část jeho vojska ovšem přešla na stranu Abdarrahmána, který se jevil po všech stránkách jako úspěšnější pretendent, a Gholám Hajdar Chán byl nucen uprchnout do exilu do Bucháry, kde byl zanedlouho zavražděn. Posílený Abdarrahmán upevnil své postavení na severu země a navázal opatrné kontakty s Brity. Na jaře roku 1880 pak vytáhl na Kábul, zatímco další afghánské oddíly postupovaly z jihu z Ghazní. Britové se tím ocitli v obtížné a neudržitelné situaci a nabídli Abdarrahmánovi kábulský trůn. S jeho kandidaturou souhlasili i Rusové, kteří ve svém bývalém chráněnci viděli muže, jenž by mohl prosazovat do budoucna i jejich mocenské zájmy. Abdarrahmán Chán tuto nabídku přijal a 20. června 1880 se stal vládcem země s příslibem ponechat v britských rukou zahraniční politiku a rovněž tak některá území ve sporných oblastech na afghánsko-indickém pomezí.

Hlavním zájmem Britů bylo nyní odtržení strategického města Kandaháru, kde měl být nastolen pod britskou „ochranou“ spřátelený loutkový režim. Ustupující armáda, krytá emírovým příslibem bezpečnosti, město skutečně obsadila, dočasný vládce Herátu a syn Šéra Alího Chána (a tudíž bratranec nového vládce) Ajjúb Chán se však rozhodl Kandahár osvobodit. Poté, co domorodá

vojenská posádka města desertovala na jeho stranu, vytáhl do pole a utkal se s Brity 27. července u Májvandu. Ačkoli se mu ze začátku podařilo rozpráshit předvoj britské armády, po bleskovém přesunu generála Robertse²⁴² a jeho jednotek z Kábulu byl poražen a donucen k ústupu zpět do Herátu a stáhl se zpět do Herátu, Britové již v okupaci Kandaháru nepokračovali a do dubna 1881 Afghánistán vyklidili. Tím také fakticky skončila druhá afghánská válka, která si na britské straně vyžádala životy asi 3 000 vojáků²⁴³ a pro největší a nejmocnější impérium té doby dopadla stejně neúspěšně jako ta první.

Abdarrahmán Chán zpětně připojil Kandahár, vypořádal se s Ajjúbem Chánem, který odešel do íránského exilu, chopil se naplno otěží moci a zahájil kurs tvrdé centralizace a také izolace Afghánistánu. Přestože jeho zahraničně-politickou aktivitu omezovala rivalita Rusů a Britů, emír po dobu své dvacetileté vlády poměrně úspěšně lavíroval mezi oběma mocnostmi a podařilo se mu jako jednomu z mála muslimských vládců své doby udržet alespoň částečnou nezávislost své země a pomalými kroky prosazovat její modernizaci.

Další mezinárodní krize týkající se Afghánistánu vzplála roku 1884, kdy Rusko okupovalo Merv (dnešní Mary v Turkmenistánu) a postupovalo směrem k nevymezené afghánské hranici. Obsazení tohoto starobylého karavanního centra bylo vyvrcholením ruského

---

242 Frederick Sleigh Roberts (1832-1914), britský vojevůdce, jedna z nejvýznamnějších vojenských osobností viktoriánské doby. Narozen v indickém Kánpuru, vojenskou kariéru zahájil během velkého indického povstání, 1863 a 1867 bojoval v Etiopii, vyznamenal se především v II. afghánské válce, po ní pokračoval ve hvězdné vojenské kariéře v Indii, 1892 povýšen do šlechtického stavu, 1895 na polního maršála, 1899-1900 velitel britských vojsk v II. búrské válce, zemřel ve Francii při inspekci indických jednotek na počátku I. světové války. Obdržel řadu nejvyšších vyznamenání, jeho rakev byla po smrti vystavena s čestnou stráží ve Westminsterském opatství, což je čest prokazovaná ve Velké Británii pouze příslušníkům královské rodiny. (Druhým „civilistou“, jemuž se dostalo této nejvyšší pocty, byl v roce 1965 Sir Winston Churchill).

243 Marek, J., op. cit., str. 193.

záboru Turkménie, který otevřelo založení Krasnovodsku roku 1869, tehdy pod vedením generála N. G. Stoljetova. Írán si přesto na základě historického úzu nadále nárokoval suverenitu nad kočovnými Turkmeny kmenového svazu *Achal-Tekke*²⁴⁴ a jejich územím a snažil se v této otázce o získání britské podpory, bez níž nebyl schopen své nároky vůči Rusku prosadit. Obě strany argumentovaly nutností učinit definitivní přítrž nechvalně proslulému řádění turkmenských kočovníků, kteří tradičně podnikali loupeživé nájezdy jak jižním směrem na perské území, tak severně na území pod ruskou správou.²⁴⁵ V prosinci roku 1874 si Mírzá Hosejn Chán stěžoval vyslanci Thomsonovi na akce ruského generála N. P. Lomakina, který obsadil se svým oddílem turkmenskou vesničku Qara Qal'e („Černá pevnost“, Kara-Kala, jihozápadní Turkmenistán), považovanou za íránské území. Ministr zahraničí Edward Stanley, hrabě z Derby, sice vyjádřil politování nad ruským postupem v Asii, odmítl však jakoukoli oficiální intervenci ve prospěch Teheránu. Petrohrad reagoval vyhlášením zastavení akcí, avšak poté, co šáh přijal v roce 1876 delegaci turkmenských kmenových vůdců, kteří se přišli do Teheránu prohlásit za jeho poddané, vydala ruská vláda rozkaz k dalšímu postupu. V květnu 1877 udeřil Lomakin na osadu Qizil Árvát (Kyzyl-Arvat v západním Turkmenistánu), byl však nucen se stáhnout, neboť probíhající válka s Osmanskou říší znemožňovala posílání posil a zásob. Další postup Ruska zbrzdila krize na Balkáně a střet zájmů s Brity v Afghánistánu, roku 1879 však bylo rozhodnuto o pokračování vojenských kampaní v Turkménii. Na ně apeloval i ruský velvyslanec v Teheránu Ivan Alexejevič Zinověv,²⁴⁶

244 Kmenové rozdělení Turkmenů viz: Horák, S.: *Střední Asie mezi východem a západem*. (Praha 2005), str. 104.

245 Barvitě a nepochybně na realistických základech líčí takovýto nájezd James Morrier v Hadžim Babovi z Isfahánu, str. 24-9.

246 Ivan Alexejevič Zinověv (1835-), ruský diplomat, od roku 1876 vyslanec v Íránu, v roce 1883 se stal ředitelem Asijského odboru ruského ministerstva zahraničí, byl hlavním vyjednavatelem otázkách týkajících se Persie, Afghánistánu a středoasijských záležitostí. Zinovjev bývá

který dosavadní omezené kampaně generála Lomakina považoval za nedostatečné a budící špatný dojem ruského neúspěchu. Rozhodný postup v Turkménii měl také vyvážit prozatímní britský „úspěch“ v Afghánistánu.

Dne 2. února 1879 se v Petrohradu pod vedením velkoknížete Michaila Nikolajeviče a za účasti mj. nového úřadujícího ministra zahraničí N. K. Gierse²⁴⁷ a budoucího generálního guvernéra Turkestánu A. N. Kuropatkina²⁴⁸ konalo setkání vojenských a politických špiček ruské říše, které určily za další cíl expanze osadu Gök Tepe západně od Ašqábádu (dnešní přepis *Ašgabat*), hlavní shromaždiště kmenů Achal-Teke.²⁴⁹ Přípravy kampaně pochopitelně nezůstaly utajeny Britům a tím pádem ani Íránu. Ministr zahraničí Mírzá Hosejn Chán apeloval na Brity a snažil se získat garance teritoriální integrity šáhových držav včetně turkmenských území. Vyslanec v Teheránu Ronald Thomson však odmítl přislíbit jakoukoli materiální a diplomatickou v případě konfliktu s Ruskem pomoc a místo ní nabádal Írán k nerealistické sebeobraně vlastními silami. Britové rozhodně torpédovali i pokus Mírzy Hosejna Chána zachránit si tvář nabídkou společné rusko-íránské trestné expedice

---

považován za nejschopnějšího ruského diplomata v Persii v 19. století, hovořil persky a částečně turecky a arabsky, měl rozsáhlé znalosti o Persii své doby, podobně jako např. lord Curzon. Byl ardentním stoupencem ruské expanze v Zakaspicku a také silným anglofobem – v jistém smyslu ideální kombinace pro jeho úspěšnou kariéru.

247 Nikolaj Karlovič Giers (1820-95), ruský státník se švédskými předky, od roku 1838 v diplomatických službách, působil mj. ve Valašsku, Osmanské říši a Egyptě, roku 1863 podnikl mimořádnou misi do Teheránu, v roce 1875 se stal ředitelem Asijského odboru ministerstva zahraničí, od roku 1879 zastupoval A. N. Gorčakova ve funkci ministra zahraničí, kterým se stal roku 1882 a zůstal jím až do své smrti r. 1895. Byl stoupencem spojení s Vídní a Berlínem, ale v reakci na politiku O. von Bismarcka se zasloužil o sblížení Ruska s Francií. Byl považován za méně schopného a rozhodného diplomata, než Gorčakov. V otázce Turkménie se podřizoval rozhodnutím Miljutina a dalších „jestřábů“.

248 Alexej Nikolajevič Kuropatkin (1848-1925), ruský generál a politik, Roku 1868 participoval na dobytí Samarkandu, poté bojoval ve francouzském vojsku v Alžírsku a také se Skobeljevem ve Střední Asii, účastnil se diplomatické výpravy do Kašgaru v letech 1876-7, v letech 1877-8 se vyznamenal v bojích na Balkáně, kde byl těžce raněn. Poté působil v Číně, v roce 1881 se účastnil obsazení Gök-Tepe, v roce 1890 se stal generálním gubernátorem Turkestánu. 1898-1904 ministr války, bývá mu kladena vina za porážku v Rusko-japonské válce. Během 1. světové války působil v Turkestánu, po říjnové revoluci zatčen, od roku 1917 do smrti ve faktické domácí internaci.

249 Kazemzadeh, op. cit. str. 59.

proti Turkmenům. Britský velvyslanec v Petrohradu Lord Dufferin mezitím zkoumal oficiální ruský postoj ke kampani na východ od Kaspického moře a byl Giersem ujištěn, že Rusko nemá žádný zájem o teritoriální obohacení na úkor Íránu, včetně strategického a blízko Afghánistánu položeného Mervu. Avšak již 25. srpna 1879 Giers informoval Dufferina, že případné ruské tažení na Merv může být uskutečněno za jiných podmínek, a že Rusko se nezavazuje ke slibu nikdy ho nepodniknout. Několik dní poté byla pod vedením generála Lomakina zahájena kampaň v Turkménii a 10. září 1879, přesně týden po masakru Britů v Kábulu, došlo k historické bitvě asi 1 800 ruských vojáků proti turkmenské početní přesile u Gök Tepe. Tato bitva byla prvním prohraným střetnutím v dějinách ruské expanze do Střední Asie: ztráty činily 176 mužů, dalších 268 bylo zraněno a 8 mužů pohřešováno. Rusové rovněž přišli zhruba o polovinu ze čtyř tisíc nákladních velbloudů a byli nuceni se stáhnout.²⁵⁰

Příprava nové expedice byla zahájena v březnu 1880 a její velení bylo tentokrát svěřeno zkušenému Skobeljevovi za asistence A. N. Kuropatkina. Na logistických přípravách podniku se významně podílel i velvyslanec v Teheránu Zinověv, který v Chorásánu zajišťoval nákup proviantu a velbloudů a pomocí darů si získával „přátelství“ místních reprezentantů íránské administrativy. Pečlivě zorganizovaná výprava byla zahájena v listopadu téhož roku obležením hliněné pevnosti v Gök Tepe. Ta byla dobyta 24. ledna 1881. Akce si vyžádala obrovské ztráty na životech Turkmenů: v dobyté pevnosti bylo nalezeno mezi 6-7 000 mrtvol, dalších odhadem 8 000 duší padlo za obět' řádění kozáků při pronásledování přeživších uprchlíků. Rusové ztratili 59 mužů.²⁵¹ 18. května 1881 pak car vyhlásil oficiálně anexi Turkménie a vznik nové provincie v na východním pobřeží Kaspického moře. Bývalý nominální suverén

---

250 Tamtéž, str. 65-6.

251 Tamtéž, str. 76. Ruský oficiální údaj. Hopkirk odkazuje na nezávislý britský zdroj přítomný na místě a udává na ruské straně několikanásobně vyšší počet obětí.

Turkmenů Náseroddín Šáh přijal *status quo*. Zábor Turkménie otevřel také otázku přesného vymezení nové rusko-iránské hranice v oblasti. Jednání, která v Teheránu vedli Zinovjev a nový ministr zahraničí Mírzá Sa'íd Chán, skončila 21. prosince 1881 podpisem dohody, v níž byla vymezena společná hranice od břehu Kaspického moře po vesničku Bábá Dormez. Posledních zhruba 160 km hranice v oblasti Sarachsu tak zůstalo nevymezených.

Posledním sporným územím a logickým budoucím cílem ruského postupu zůstala oáza Merv a její okolí. V září roku 1882 se iránská vláda tajně zavázala Rusům nevmešovat se do vnitřních záležitostí Mervu. Rusku se rovněž podařilo prosadit do čela oázy proruskou stranu podplacených vůdců, v čele s Machdúmem Qolím Chánem. Ti zaslali 13. ledna 1884 carovi manifest, v němž požadovali připojení Mervu k ruskému impériu. Rusko využilo příznivé mezinárodní konstelace, tedy vlastního posílení v rámci oživeného Spolku tří císařů a problémů Británie v Súdánu a dne 14. února oznámil generál Alexandr Visarionovič Komarov²⁵² carovi přijmutí Mervu do lůna samoděržaví.

Následující ruský vojenský postup v oblasti dosáhl svého vrcholu 30. března 1885, kdy Komarov vtrhl do malé oázy Pendžde poblíž soutoku řek Kuška a Murgháb v afghánském pohraničí a vyhnal z ní afghánskou vojenskou posádku, která ji obsadila již v létě 1884 v reakci na anexi Mervu a ruský pochod dále na jihovýchod. Tento *fait accompli* afghánského emíra vyvolal ostrou reakci Velké Británie, která iniciovala vytvoření smíšené komise k vytyčení hranic a vyslání skupiny expertů na místo, Rusové nicméně postupovali z pozice síly a zastavili se až ve vesničce Kuška, která se na následující století stala nejjižnějším bodem ruského a později

---

252 Alexandr Visarionovič Komarov (1830-?), ruský generál, sloužil v Daghestánu a posléze v Zakaspií, připojil k Rusku zbývající území ve východní Turkménii, byl amatérským archeologem a historikem a napsal několik knih týkajících se Kavkazu a Střední Asie.

sovětského impéria. Incident nakrátko vyostřil napětí v britsko-ruských vztazích, a vyvolal vážnou krizi a úvahy o možnosti války, ani jedna z velmocí ale neměla o konflikt zájem a v září 1885 podepsal v Londýně ruský velvyslanec ve Velké Británii Georgij Staal s Lordem Salisburym dohodu vymezující rusko-afghánskou hranici. Ta byla definitivně vytyčena po celém úseku v rámci práce společné britsko-ruské pohraniční komise do roku 1887.

Vytyčení mezinárodně uznané rusko-afghánské hranice, jinými slovy přirozené bariéry ruské expanzi směrem k Indii, a také mocenské první housle, které hrál Londýn s ruským souhlasem v Kábulu, uvolnily Britům ruce k expanzivní politice na severovýchodě Indie, tedy v nepřehledné a národnostně velmi heterogenní oblasti nevymezených hranic s Afghánistánem v pohoří Karakoram a Hindúkuš. Tento region byl rozdroben na množství miniaturních státeků, z nichž největším bylo knížectví Čitrál, následované paštunskými státekky Svát, Dír, Jásín a Badžaur. Na východ od nich se dále nacházely státekky Gilgit, Hunza a Nagar. Motivací Velké Británii byla rovněž otázka ruských nároků na nedaleký Pamír „zděděný“ po obsazení Chóqandského chánátu. Již roku 1860 anektoval maharádža Kašmíru Gilgit, který se od roku 1889 nacházel pod faktickým přímým protektorátem Britů. Téhož roku byly připojeny i Hunza a Nagar, v roce 1891 následovalo dosud samostatné knížectví Čitrál. Úkolu vytyčení indicko-afghánské hranice se roku 1893 ujal v Kábulu britský diplomat Sir Mortimer Durand, pozdější vyslanec v Íránu.²⁵³ Projekt byl dokončen roku 1896 ustavením 2 640 kilometrů dlouhé *Durandovy linie*.²⁵⁴ Britové

253 Sir Henry Mortimer Durand (1850-1924), britský diplomat, narodil se v indickém Bhopálu, od roku 1873 sloužil v indické koloniální administrativě. V letech 1878-80 byl britským zástupcem v Kábulu, v letech 1884-94 řídil zahraniční politiku britské Indie. V letech 1895-1900 vyslanec v Teheránu, autor známého *Memoranda o situaci v Persii*, které je dodnes důležitým pramenem. Poté působil ve Španělsku a USA, od roku 1906 se věnoval spisovatelské kariéře.

254 Viz *Dějiny Indie*, str. 757; a Marek, J., op. cit., str. 200.

připojili zbývající státečky na sever a východ od Čitrálu, v jihozápadním úseku linie pak rozšířili své državy o další území Paštunů, např. velkou část Vazíristánu a hraniční oblasti v Balúčistánu. Obsazením horských území v Hindúkuši došlo k přímému dotyku držav obou velmocí. K jejich oddělení byl proto v roce 1895 vytvořen a k Afghánistánu přičleněn tzv. Váchánský koridor v údolí řeky Váchán, tvořící dlouhý a úzký výběžek na nejzazším severovýchodě země. Afghánistán získal kratičký úsek hranice s Čínou (definitivně uznána Pekingem až v roce 1963) a obě impéria byla fysicky oddělena.

Emír Abdarrahmán zemřel 1. října 1901 a na trůn nastoupil jeho syn Habíbulláh Chán. Ten okamžitě informoval britského místokrále v Indii lorda Curzona o svých přátelských úmyslech, odmítl však přistoupit na jeho návrhy revize dosavadních britsko-afghánských smluv. Jednání se ocitla ve slepé uličce, nicméně 21. března roku 1905 byla vyřešena vzájemnou smlouvou, v níž byl Habíbulláhovi garantován titul krále a přislíbena britská finanční pomoc. Britové však nadále zůstali arbitry afghánské zahraniční politiky.

4. 4. Otázka řeky Kárún a Sir Henry Drummond Wolff

Jednou z hlavních priorit britské politiky v Íránu v poslední čtvrtině 19. století byl požadavek otevření řeky Kárún v jihozápadní provincii Chúzestán.²⁵⁵ Posílením vlastního vlivu v oblasti přiléhající k Perskému zálivu, který byl faktickým *mare britannicum*, chtěla Velká Británie reagovat na nárůst ruského ekonomického vlivu v severním Íránu. Při neexistenci dopravní infrastruktury v zemi představoval Kárún, jediná íránská řeka splavná pro větší nákladní lodě a parníky, ideální dopravní tepnu pro britské zboží do nitra země. Veškeré zboží bylo totiž dosud vykládáno z lodí v Búšehru a poté putovalo náročnou a drahou starou karavanní cestou do Esfahánu, kam dorazilo zhruba až za 35 dní. Naopak otevřením řeky Kárún pro britskou komerční plavbu na jejím splavném úseku z Mohammary přes Ahváz a Band-e Qír do Šúštaru²⁵⁶ mohlo být zboží dopraveno levnou a rychlou cestou po vodě poměrně hluboko do nitra země, a odtamtud dále zamýšlenou pozemní cestou do Esfahánu. Podobně jako Rusové na kaspickém pobřeží a v severních provinciích země tak sledovali Britové v jižní části Íránu tentýž cíl: vybudování moderních, rychlých a levných komunikací a monopolizaci k jejich používání.

255 Do roku 1924 známa spíše pod alternativním perským jménem Arabestán („Země Arabů“), podle vysokého podílu Arabů v pestré etnické skladbě provincie. Nejdůležitější arabskou kmenovou konfederací v provincii konce 19. století byli Banú Ka'b , jejich větev Banú Muhajsin z přístavu Mohammara, a Banú Turuf z okolí města Hovejze. Nejmocnějším klanem se stala rodina Šajcha Džábira Chána z Mohammary, který se v britsko-perské válce roku 1856 postavil na stranu šáha, zatímco nejvyšší kmenový náčelník Banú Ka'b (*šajch al-mašá'icha*) stranil Britům. Po válce byl šajch Džábír Chán jmenován guvernérem Mohammary a roku 1861 vyznamenán oficiálním titulem *Nosrat-ol-Molk* („Pomoc říše“). Roku 1881 byl pravděpodobně na základě spiknutí ostatních kmenových náčelníků zavražděn. Jeho místo dědičně převzal syn šajch Maz'al Chán, po jeho smrti roku 1897 pak legendární šajch Chaz'al Chán, britský chránělec a fakticky nezávislý vládce provincie. V roce 1924 byl Rezou Chánem poražen a odvezen do Teheránu, kde byl roku 1936 otráven.

256 Mohammara (dnešní Choramšahr) je přístupná i pro menší námořní lodě po Šatt al-Arab (spojený tok Eufratu a Tigridu před ústím do Perského zálivu. Vzdálenost z Mohammary do Ahwázu je cca 120 mil (=192km), dvě peřeje nad městem byly nesjízdné, nicméně bylo lze zboží převézt pomocí soumarů po břehu a pokračovat dalších cca 90 mil (=144 km) k městu Šúštar.

Již roku 1871 představila britská firma Gray, Paul & Co. Se sídlem v Búšehru plán na otevření lodní cesty po Kárúnu z Mohammary do Šúštaru a odtamtud pomocí rychlých karavan do Esfahánu. Firma požádala britského rezidenta²⁵⁷ v Búšehru Lewise Pellyho (ve funkci 1863-72), aby tento plán tlumočil vyslanci v Teheránu Charlesi Alisonovi a ten aby zahájil příslušná jednání s íránskou vládou. Ta však o této otázce odmítla diskutovat. Další kolo jednání bylo otevřeno roku 1875 v reakci na ruskou anexi Chívy, výstavbu železnice v Zakavkazí, která usnadnila import ruského zboží do Íránu, a také na zrušenou de Reuterovu koncesi a neúspěšná jednání s von Falkenhagenem. Šáh svěřil problém Kárúnu speciálně jmenované komisi 21 ministrů, dvořanů a členů královské rodiny, ti však britský požadavek opět odmítli. K novému posunu v jednání došlo roku 1881, kdy ministr zahraničí Mírzá Sa'íd Chán požádal britského vyslance Ronalda F. Thomsona o podporu v drobném pohraničním sporu s Osmanskou říší v Kurdistánu a neprozřetelně přislíbil možnou změnu íránského postoje v otázce Kárúnu.²⁵⁸ Navíc navrhl Náseroddínu Šáhovi, aby veškerá jednání týkající se této koncese předal do kompetence svého nejstaršího a nejoblíbenějšího syna, jímž byl všemocný guvernér Esfahánu a faktický vládce jižní Persie Mas'úd Mírzá Jamín-od-Doula Zell-os-Soltán (tituly znamenají „Pravá ruka říše“ a „Stín vládce“), narozený roku 1850 a kvůli nízkému původu své matky vyloučený z nástupnictví na trůn.²⁵⁹ Z původně jmenovaného guvernéra Fársu se Zell-os-Soltán stal díky šáhovi, který mu svěřoval další a další provincie, prakticky nezávislým vládcem jižní třetiny Íránu s vlastní

257 Vysoká diplomatická funkce, vedle vyslance v Teheránu jediná s oficiálním titulem generální konzul, plný titul rezidenta byl „The Political Resident for the Persian Gulf“, původně sídlil na osmanském území v Basře, po jejím pádu do rukou íráckého kmene Banú Muntafiq roku 1789 na íránském území v Búšehru. Byl jmenován Východoindickou společností a posléze indickou vládou z řad vysokých vojenských a námořních důstojníků z indické koloniální služby.

258 Kazemzadeh, op. cit., str. 163.

259 Viz Curzon, op. cit., vol. I., str. 416-21. Lord Curzon zde podává vynikající portrét prince, založený mj. i na osobním setkání během návštěvy Esfahánu.

moderně vyzbrojenou armádou a zvláštními vztahy s Brity, kteří pečlivě sledovali mocenský vzestup tohoto silně proanglického, bezskrupulózního a ambiciózního prince na jihu země. Výměnou za udělení vysokého státního vyznamenání z rukou indické koloniální administrativy (= *uznání svého zvláštního takřka uverénního postavení*) měl Zell-os-Soltán zajistit Britům kýženou koncesi pro plavbu na řece Kárún. Propletená a dlouhotrvající zákulisní diplomatická jednání Thomsona a britského rezidenta v Búšehru Edwarda C. Rosse (ve funkci 1872-91) v Esfahánu však popudila Náseroddína Šáha a také bezmocného a do Tebrízu ostrčeného korunního prince Mozaffaroddína Mírzu Qádžára. Když se v září roku 1887 rozhodla indická vláda dekorovat svého „spojence a přítele“ Zell-os-Soltána „Velkým křížem Indie“, jenž měl tradičně příslušet hlavám států, či jejich designovaným nástupcům, šáh povolal nejstaršího syna do Teheránu a v únoru 1888 jej zbavil všech funkcí a svěřených území a zredukoval jeho soukromou armádu na symbolický rozměr. Zell-os-Soltán, který pochopil limity své moci, se otci podřídil, vrátil se do Esfahánu ve funkci guvernéra města a do konce svých dní vedl skromný život laskavého „tátčka lidu“ přijímajícího své poddané na denních audiencích v pohádkovém paláci Čehel Sotún.²⁶⁰

Obrat v jednáních v Teheránu nastal teprve s příchodem nového britského vyslance Sira Henryho Drummonda Wolffa,²⁶¹

---

260 Tamtéž, str. 418. Curzon zastihl prince již v této pozici.

261 Sir Henry Drummond Wolff (1830-1908), britský diplomat židovského německého původu, byl synem známého misionáře, cestovatele a orientalisty Josepha Wolffa (1795-1862), jednoho z prvních Evropanů, kteří navštívili Bucháru. Wolff byl velmi vlivným konzervativním poslancem (1874-85) a politikem, měl řadu vysoce postavených přátel, mj. následníka trůnu Prince z Walesu (Eduarda VII.), Julia de Reutera, bankéřskou rodinu Rotschildů, Lorda Churchilla, apod. V letech 1885-7 sloužil v diplomatické funkci v Cařihradu a v Egyptě, v letech 1888-92 v Teheránu, poté v Madridu (do roku 1900). Roku 1883 založil spolu s Lordem Randolphem Churchillem (1849-95), otcem Sira W. Churchilla, známý konzervativistický spolek „Petrklíčová liga“ (Primrose League), podle oblíbené květiny konzervativního premiéra Benjamina Disraeliho (1804-81). Ve *Velké hře* byl Wolff rozhodným zastáncem britsko-ruského usmíření a vyrovnání, jeho aktivita a vliv předznamenaly rozdělení země na sféry vlivu roku 1907. V osobních vlastnostech vynikal vším,

jednoho z nejschopnějších diplomatů, které v 19. století Velká Británie do Íránu delegovala. Jeho jmenování svědčilo po letech vlažné a přezíravé politiky o obnovení britského zájmu o situaci v zemi a oživení původní ideje nárazníkového státu, jež byla doposud zanedbávána ve prospěch Afghánistánu. Podle Salisburyho instrukcí byla úkolem nového ambasadora péče o „*integritu Persie, rozvoj jejích zdrojů a udržení silné, nezávislé a přátelské vlády*.“²⁶² Wolff měl podporovat šáha v posilování domácí administrativy na Rusy ohrožovaném severu země a zasadit se o co nejrychlejší vytvoření vhodné komunikační infrastruktury mezi Teheránem a Perským zálivem, jinými slovy zajistit Britům otevření Kárúnu. Jmenování schopného a vlivného Wolffa mělo rovněž vyvážit asertivitu nového ruského vyslance, jímž byl od listopadu roku 1886 osobní přítel cara a příslušník jedné z nejdůležitějších a nejstarobylejších aristokratických rodin v Rusku kníže Nikolaj Sergejevič Dolgorukoj, kterého výstižně charakterizoval F. Kazemzadeh: „*Veden neukojitelnými osobními ambicemi a vědomím vlastní nadřazenosti i nadřazenosti své země, nesnášející byrokraty typu Zinověva či Gierse, Dolgorukoj byl přesvědčen, že pochodeň ruské historické mise na Východě byla svěřena osobně do jeho rukou, aby jí mohl vrhnout světlo na vlastní velké činy. Jsa mistrem dvorských intrik, v případě potřeby uhlazený a okouzlující, ač v přirozenosti neurvalý a arogantní, zaujal Dolgorukoj po příjezdu do Teheránu vůči šáhovi a jeho ministrům postoj správce dobyté provincie*.“²⁶³

Sir Henry Drummond Wolff dorazil do Teheránu s přesvědčením o „dočasné nemoci Persie“ a o nutnosti její „léčby“ prostřednictvím rozvoje a využívání jejího přírodního bohatství, z něž by k oboustranné spokojenosti a dobrému dojmu profitovala jak

---

co mu umožnilo jeho hvězdnou kariéru- osobním kouzlem, sociabilitou, schopností jednat s jakýmkoli protivníkem či partnerem, energií, pedantismem, nezdolnou vůlí, cynismem, inteligencí a ctižádostí, o prvotřídním vzdělání nemluvě.

262 Kazemzadeh, op. cit., str. 186

263 Tamtéž, str. 183.

Velká Británie, tak Írán.²⁶⁴ Na rozdíl od dosavadních politicko-strategických kalkulátorů, pro něž byl ideálem Írán coby slabý nárazníkový stát na hranicích Indie, kladl Wolff na první místo ekonomickou dimenzi britského zájmu a volal po prospekci a exploataci obrovských a dosud skrytých zdrojů země a vybudování infrastruktury. Pokud jde o Rusko, byl Wolff rozhodným zastáncem vstřícného přístupu namísto antagonismu- obě velmoci měly společně garantovat nezávislost země a ruku v ruce využívat jejího bohatství. Wolff také zřejmě jako první vysoce postavený britský politik a diplomat hovořil o uznání „legitimních a chvályhodných zájmů Ruska“, včetně omezeného a kontrolovaného přístupu do Perského zálivu, což bylo v příkrém rozporu s dosavadní britskou strategií.²⁶⁵ Tyto představy také tlumočil před svým odjezdem z Londýna ruskému velvyslanci v Británii Jegoru Jegoroviči Staalovi. Během pobytu v Teheránu usiloval Wolff systematicky o sblížení s knížetem Dolgorukým, který však odmítl jakékoli neformální rozhovory a požadoval pouze písemné záruky pro seriózní jednání. Wolff poté adresoval Dolgorukému osobní dopis, v němž předestřel svou vizi vytvoření neutrální zóny mezi oblastmi vlivu obou velmocí, která „*těžíc z podpory a legitimního vlivu obou velmocí odstraní třenice, které jsou nevyhnutelným důsledkem stavu nejistoty.*“²⁶⁶ Dolgorukoj pochopil, že by tato „ekonomická hra“ obou velmocí vedla k nevyhnutelnému vítězství Velké Británie nad ekonomicky zaostalým Ruskem a jeho vytlačení z Íránu a na návrh nereagoval.

Prvním Wolffovým úspěchem a jedním z primárních předpokladů pro „léčbu Persie“ byla jednání s Náseroddínem Šáhem,

264 Shahnavaaz, S.: *Britain and the opening up of South-West Persia 1880-1914. A study in imperialism and economic dependence*, str.13.

265 Tamtéž, str. 14.

266 Citace v: Kazemzadeh, str. 191, podle Wolffových memoárů (Wolff, H., D. Sir: *Rambling Recollections*, 2. vols., London 1908).

která vyústila 25. května 1888 v proklamaci zákona zajišťujícího bezpečnost (nedotknutelnost) života a majetku šáhových poddaných, zhruba odpovídající svým obsahem osmanskému *Gülhane Hatt-ı Şerifi*.²⁶⁷ Proklamace měla učinit konec jednak „mimosoudním“ popravám²⁶⁸ a zabránit velmi častým svévolným konfiskacím majetku, které tvořily nezanedbatelný zdroj příjmů do pokladny šáha, princů, místodržících a vysoce postaveného ší'itského kléru. Naprostá neexistence právní ochrany majetku iránských poddaných pochopitelně výrazně brzdila vznik a rozvoj moderního podnikatelského prostředí. Jakýkoli proklamovaný majetek plynoucí z komerční aktivity mohl být kdykoli konfiskován „státem“. To vedlo k jeho veřejně utajované thesauraci či jeho „umrtvování“ v rámci náboženských nadací (arabsky *waqf*, persky *bonjád*). Tato deklarace představovala prozatím spíše formální krok a ukazatel budoucího vývoje a její okamžitý dopad byl prakticky nulový.

V následujících měsících se Wolff chopil otázky otevření řeky Kárún a díky svým mimořádným schopnostem uspěl tam, kde jeho předchůdci selhali. Jeho hlavním spojencem na iránské straně byl první ministr Mírzá Alí Asghar Chán Amín-od-Doula, šáhův oblíbenec, syn předchozího premiéra Áqá Ebrahíma Chána a anglofil. Ten již od roku 1884 vedl tajná jednání s britským *chargé d'affaires* Arthurem Nicholsonem²⁶⁹ a v době Wolffova příjezdu byl

---

267 „Gülhanský vznešený dekret“, vyhlášen v Cařihradu dne 3. listopadu 1839 sultánem Abdülmecidem I. na popud reformních kruhů a evropských mocností. Dekret garantoval nedotknutelnost života a majetku osmanských poddaných a předjímal řadu dalších reformních kroků. Tímto přelomovým dokumentem byla v Osmanské říši zahájena epocha modernizačních reforem zvaná „tanzimat“ (=reorganizace). Viz: Gombár, E.: *Moderní dějiny islámských zemí*, str. 141.

268 Výraz „mimosoudní“ je vzhledem k neexistenci justiční kultury evropského typu nepřesný – šáh měl absolutní právo nad životem smrtí a majetkem kteréhokoli ze svých poddaných. Deklarace byla míněna především jako prostředek k zabránění svévolných likvidací vysoce postavených ministrů a předsedů vlády, především reformisticky zaměřených osobností s vazbami na zahraniční mocnosti – viz osud Mírzy Táqiho Chána roku 1852. O změně politické kultury na konci 19. století však svědčí i osud Zell-os-Soltána, který by např. za vlády Áqá Mohammada Šáha dopadl úplně jinak.

269 V době incidentu v Pendžde opustili Thomson i Zinověv Teherán a britská mise byla do Wolffova příjezdu vedena v zástupu A. Nicholsonem.

po likvidaci Zell-os-Soltána, za níž byl činěn spoluzodpovědným, druhým mužem Íránu.²⁷⁰ Pro Mírzu Alího Asghara Chána byl vstřícný přístup k Britům logickou a nutnou volbou k vyvážení vzrůstajícího ruského vlivu. Obsazením Pendžde vzrostla délka společné rusko-íránské hranice na zhruba 1 900 km, ruský podíl na íránském exportu a importu narůstal a v šáhově elitní vojenské *Kozácké brigádě* měli Rusové k dispozici vlastní mocenský nástroj. Tuto skutečnost ilustrovalo i již zmíněné arogantní a suverénní chování vyslanců Zinověva a Dolgorukého. Dalším mementem možného vývoje v případě „carova hněvu“ byla rebelie Turkmenů kmene *Jomút* v severovýchodním Íránu v letech 1887-8, kterou nebyla demoralizovaná íránská armáda schopna potlačit, zejména poté co, byli vojáci okradeni o žold přímo guvernéry Chorásánu a Mázendaránu. Povstání, jež bylo reakcí na neuspořádané poměry a chaos v obou zmíněných provinciích, se sice pomocí léčky a vnesení rozporů mezi jeho vůdce podařilo potlačit, ovšem fakt, že Turkmeni byli vyzbrojeni ruskými zbraněmi, jasně signalizoval možné budoucí nebezpečí.²⁷¹ 24. října 1888 ujistil Wolff šáha *písemně* o tom, že v případě negativní reakce Petrohradu se Velká Británie za Írán rozhodně postaví. Náseroddín Šáh pak konečně 30. října vydal kýžený *fermán*, jímž otevřel řeku Kárún pro „obchodní plavidla všech států bez rozdílu“.²⁷² Rusko protestovalo prostřednictvím svého *chargé d'affaires* (Dolgorukoj byl do února 1889 nepřítomen) barona di Poggia u ministra zahraničí Mírzy Abbáse Chána Qavám-ol-Molka, ten však odkázal na „mezinárodní“ charakter koncese a pozastavil se nad ruskou snahou „zabránit Persii v pokroku“. Bylo tedy jen otázkou času, o jaké koncese ve vlastní prospěch Rusko po otevření Kárúnu požádá.

Otevření Kárúnu vedlo v následujícím období k postupné

270 Kazemzadeh, op. cit., str. 193.

271 Tamtéž, str. 194.

272 Tamtéž, str. 195.

monopolizaci obchodních aktivit v jižním Íránu do rukou Britů a k výraznému zvýšení jejich politického vlivu v oblasti. Hlavním spojencem Británie v regionu byl mocný a bohatý *šajch* Chaz'al Chán Ka'bí, náčelník nejmocnějšího kmenového svazu Banú Ka'b, který spravoval celou provincii jako svůj osobní majetek a těšil se neotřesitelnému postavení, jež zlikvidovala teprve rozhodná centralizační politika Rezá Chána ve dvacátých letech 20. století. *Šajchovo* postavení bylo garantováno jednak písemnými zárukami britských reprezentantů v zemi,²⁷³ a potom také koncesí na držbu veškeré země v Chúzestánu obydlené arabskými kmeny, již mu v lednu roku 1903 udělil Mozaffaroddín Šáh Qádžár.²⁷⁴ Roku 1910 byl navíc *šajch* jmenován čestným rytířem Indického impéria, o sedm let později byl pak přímo povýšen do rytířského stavu. Jeho postavení respektovali dokonce i Rusové- již roku 1903 byl *šajch* diplomaticky dekorován vysokým ruským řádem Sv. Stanislava. Pro Chúzestán znamenalo zpřístupnění Kárúnu počátek období prosperity a rozvoje, demografického růstu (do I. světové války vzrostl počet obyvatel provincie více než dvojnásobně), sedentarizace kočovného obyvatelstva a urbanizace, zejména v případě Mohammary, která se pod Chaz'alovou vládou stala prosperujícím městem a brzy přebrala roli dosavadního obchodního centra oblasti- nedaleké irácké Basry. Během dvaceti let od vystavení kárúnské plavební koncese zaznamenala Mohammara šestinásobný nárůst celkového obchodu,²⁷⁵ z nějž plných 86,9% zaujímalo britské impérium (Velká Británie, Indie, Hong Kong a Aden).²⁷⁶ Vyjma nárůstu obchodní výměny, který z Chúzestánu učinil provincii s nejčilejším obchodním ruchem v Íránu, se v

273 Shahnava, op. cit., str. 147, *šajch* Chaz'al obdržel v letech 1902 a 1903 písemné garance od britského vyslance v Íránu A. Hardingeho, v prosinci 1910 pak od politického rezidenta v Búšehrú majora Percyho Coxe.

274 Tamtéž, str. 148. Perská vláda neměla podle dodatku ke koncesi právo toto vlastnictví konfiskovat- v případě potřeby mohlo být od *šajcha* Chaz'ala odkoupeno.

275 Tamtéž, str. 85

276 Tamtéž, str. 91.

příznivých klimatických podmínkách oblasti rozvíjelo i zemědělství a také pomalu vznikající průmysl. Novou kapitolu v dějinách ekonomického a politického života nejen Chúzestánu, ale celého Íránu, pak otevřelo počátkem 20. století objevení ropy a zahájení její těžby.

4. 5. Banky, železnice, Kozácká brigáda: další metody rozšiřování evropského vlivu v Íránu

Dalším nástrojem průniku evropského ekonomického vlivu do země bylo zakládání bankovních ústavů nezbytných pro úspěšné provádění podnikatelských finančních operací a nepřímo také pro ovlivňování státních financí země. Prakticky ihned po příjezdu do Teheránu inicioval Sir H. D. Wolff otevření pobočky britské New Oriental Bank Co. s kanceláři nejen v hlavním městě, ale i v Tebrízu, Reštu, Esfahánu a Búšehru. Banka pak úspěšně fungovala po následující dva roky, než byla pohlcena větší Imperiální bankou. Její založení inicioval opět Wolff, který po úspěšných jednáních týkajících se Kárúnu přistoupil k vyjednání koncese pro založení a otevření bankovního ústavu pro svého přítele barona de Reutera. Právo založit finanční ústav bylo de Reuterovi garantováno již roku 1872 v rámci zrušené původní „velké“ koncese. Koncem roku 1888 se pak Wolff pokusil znovu o jeho realizaci, na níž pracoval i baronův syn George de Reuter, který vyjednával přímo v Teheránu. Jednání podporovaná šáhem, premiérem Amín-os-Soltánem a ministrem zahraničí Qavám-ol-Molkem vyústila přes ostré protesty di Poggia dne 30. ledna 1889 v založení *Imperiální banky Persie* (Imperial Bank of Persia, Bank-e šáhánšáhí-je Írán, dále IBP),²⁷⁷ zřejmě nejúspěšnějšího, dlouhodobě nejhodnotnějšího a z hlediska vlivu nejefektivnějšího úspěchu Wolffova působení v Íránu. Bankovní koncese udělená de Reuterovy byla omezena na 60 let trvání a jejím vyhlášením byla zároveň definitivně anulována původní koncese a vyřešeny veškeré sporné otázky z ní vyplývající. De Reuter a IBP získali výhradní právo k emisi bankovek, které měly být legálním platidlem v zemi, íránská vláda nadto nesměla po dobu 60 let trvání koncese vydávat bankovky vlastní a ani

²⁷⁷ Shahnavaż, op. cit., str. 42.; Kazemzadeh, op. cit., str. 210.

autorizovat založení jiné banky s právem emise bankovek. Banka a její pobočky i zaměstnanci byli vyjmuti z daňové povinnosti. IBP měla být kdykoli k dispozici íránské vládě v případě potřeby půjček a hypoték. Podíl íránské vlády na ročním zisku banky měl činit 6%. V článku 11. (shodou okolností stejné číslo jako v původní koncesi) získával de Reuter monopol na všechny nerostné zdroje v zemi, vyjma dolů na drahé kovy a již otevřených dolů. Veškeré doly, v nichž by nebyla těžba zahájena do deseti let od udělení koncese měly být vyjmuty s její kompetence a spravovány podle rozhodnutí vlády. Ta měla mít 16% podíl na čistém ročním zisku z těchto těžebních aktivit.²⁷⁸ Banka začala prakticky fungovat v srpnu 1889 pod vedení de Reuterova agenta Josepha Rabina a do počátku 1. světové války otevřela vyjma hlavní kanceláře v Teheránu řadu poboček prakticky ve všech provinciích země. První série oficiálních bankovek v hodnotové škále 1-1 000 tománů byla připravena již roku 1890.

V rozporu s očekáváními íránské vlády byla ruská reakce na založení IBP poměrně chladná. Koncese znamenala především definitivní konec nebezpečí obnovení původní de Reuterovy koncese, které představovalo pro Rusy neustálou noční můru. Ruská strana byla také více zainteresována na koncesích týkajících se železnic, neboť poměrná slabost ruské ekonomiky vůči britské vedla k preferenci strategických otázek před čistě ekonomickými, na něž naopak kladl výhradní důraz Wolff. Dolgorukoj, který se do Teheránu vrátil počátkem února 1889, vyjádřil během jednání s Wolffem nevoli nad změnou britsko-ruské rovnováhy během jeho nepřítomnosti ve prospěch Londýna a představil následující ruské „kompenzační“ požadavky:

---

²⁷⁸ Kazemzadeh, op. cit., str. 210-2.

a) právo ruské plavby v laguně Enzelí a ve všech řekách ústících do Kaspického moře. **b)** výstavbu silnic z Ardebílu do Astará a z Enzelí do Teheránu íránskou stranou. **c)** a konečně moratorium íránské vlády na veškeré železniční projekty v zemi po dobu pěti let, během nichž připraví Rusko vlastní projekt na výstavbu železnice.²⁷⁹

Šáh souhlasil s povolením plavby v laguně Enzelí, nicméně v případě silnic účast odmítl a vyzval k výstavbě Rusy. Během čtyř let měli také Rusové specifikovat jednu konkrétní železnici na severu země, šáh měl po uplynutí této doby „právo“ udělit další železniční koncese podle své libosti. Britové reagovali těmito podmínkami:

a) jakákoli ruská koncese na severu bude vyvážena stejnou britskou koncesí na jihu. **b)** jakákoli koncese pro kohokoli na jihu Íránu bude udělena pouze se souhlasem Velké Británie. **c)** bude ihned zahájena stavba silnice ze Šúštaru do Teheránu v souladu s podmínkami koncese o plavbě po Kárúnu, která garantovala i pozemní pokračování této komunikační cesty.

Dolgorukoj striktně odmítl šáhem nabídnuté čtyřleté období a trval na původním požadavku pětiletého moratoria, během něžž budou vyjednány privilegované železniční koncese s Ruskem. V březnu pak obdržel od šáha dopis, v němž tento příslib získal, a ihned informoval do Petrohradu Zinověva.²⁸⁰ V rámci své „kyvadlové“ politiky a diplomacie však šáh zároveň sdělil Dolgorukému, že již před svým slibem Rusku garantoval Britům právo výstavby železnice od Perského zálivu (event. ze Šúštaru) do Teheránu. Ruské privilegium tak vyznělo zcela naprázdno. Na ruský plán výstavby železnice v Chorásánu napojené na tratě ve Střední Asii, jež byla snad největší noční můrou indických vojensko-politických špiček, pak reagoval Wolff projektem výstavby železnice z Kvéty přes Balúčistán do jihovýchodního Íránu, což by

²⁷⁹ Tamtéž, str., 215-6.

²⁸⁰ Tamtéž, str. 217.

naopak vedlo k „neúměrnému“ zvýšení britského vlivu.

Složitá jednání v otázce železnic se negativně promítla i do plánů šáhovy další cesty do Evropy. Oficiální pozvání ruské strany přišlo teprve po dlouhých průtazích, a přijetí *Krále králů a Pilíře vesmíru*²⁸¹ v Petrohradu bylo k velkému rozhořčení Dolgorukého studené a přezíravé, včetně hodnoty a prestiže daru, který šáh obdržel a jímž tradičně poměřoval přízeň druhé strany. S tím kontrastovalo mnohem vřelejší přijetí, jehož se šáhovi a jeho doprovodu dostalo v Londýně, především díky Wolffově triumfální diplomacii, jež znovu učinila z Íránu objekt prvořadého strategického zájmu Britů. Jejím pokračováním byla i soukromá schůzka Wolffa s carem Alexandrem III., již na žádost vyslance zprostředkoval britský následník trůnu Princ z Walesu. Během krátkého setkání, k němuž došlo v polovině října 1889 v Berlíně, předestřel Wolff carovi své proklamované vize neutralizace Íránu a spolupráce na základě rovných příležitostí, včetně společné výstavby transíránské železniční tratě z Mohammary do Enzelí, eventuálně z Baku do Kárací (!).²⁸² Car zdvořile ocenil Wolffovu snahu, avšak odmítl reagovat na jakékoli privátní iniciativy a za základ jednání považoval pouze oficiální návrhy britské vlády formulované na základě absolutní reciprocity v otázkách železnic, obchodu a průmyslových aktivit v Íránu. Wolff měl v úmyslu pokračovat v jednáních ještě přímo v Petrohradu a osobně s Giersem, ten však neprojevil zájem a Wolffovi nebylo uděleno pozvání.

Wolff tedy odjel zpět do Teheránu a pokračoval v propagaci plánu výstavby železnice za účasti všech tří stran a v podobném neutrálním režimu, jaký měl Suezský průplav. Rusové opět neprojevili zájem a naopak nadále usilovali o získání privilegované

281 „šáhánšáh, qeble-je álam“: jedny z mnoha oficiálních titulů perských šáhů.

282 Tamtéž, str. 222-4.

koncese, jejímž držitelem měl být ruský podnikatel Boris Poljakov. 16. února 1890 se v Petrohradu sešla komise vysoce postavených politiků, vojáků a diplomatů (mj. Giers, ministr války Petr Semjonovič Vannovskij, náčelník generálního štábu Nikolaj Nikolajevič Obručjev, Zinověv, Dolgorukoj a jeho nově jmenovaný nástupce Jevgenij Karlovič von Bützow), která měla za úkol projednat palčivou otázku ruské železniční politiky v Íránu. Po dlouhé a kontroverzní debatě nakonec zvítězilo stanovisko presentované Ivanem A. Zinověvem, který prosadil veto transíránského železničního projektu napojeného na ruskou síť na základě následujících argumentů:

a) transíránská železnice nebude schopna konkurovat Suezskému průplavu jako tranzitní tepna z Evropy do Asie. **b)** Británie, jež měla roku 1888 78% podíl na zboží přepraveném přes Suez, se nebude ochotna vzdát této cesty ve prospěch železnice vedoucí potenciálně nepřátelským a antagonistickým Ruskem a nestabilním nespolehlivým Íránem. **c)** Rusko nemůže kontrolovat jižní polovinu železnice, neboť nedisponuje námořní základnou v Perském zálivu. **d)** pro Rusko je strategicky důležitější vystavět na vlastní síť napojenou železnici z Džolfy do Tebrízu, kvůli obchodu a případné válce s Osmanskou říší, a nadále bránit výstavbě britské železnice na jihu.²⁸³ Byla tak formulována oficiální linie ruské vlády, která vytrvala až do říjnové revoluce roku 1917. V zájmu udržení mocenské rovnováhy a *statutu quo* Írán žádné železnice mít neměl. Tento velmocenský tah, v důsledku akceptovaný i Brity, pochopitelně výrazně zbrzdil modernizaci a rozvoj země po celou následující generaci.

Poljakov, který neměl o petrohradských jednáních na nejvyšší úrovni tušení, mezitím nadále vedl v Teheránu „tajné“ rozhovory s šáhem, o nichž byl vždy vzápětí informován prostřednictvím Amín-

---

283 Tamtéž, str. 233-5.

os-Soltána Sir H. D. Wolff. Komplikovaný problém železničních koncesí byl vyřešen teprve s příjezdem von Bützowa do Teheránu. Ten seznámil šáha s ruským rozhodnutím a 12. listopadu 1890 podepsal s Amín-os-Soltánem konvenci vyhlašující desetileté moratorium na výstavbu železnic a udělování železničních koncesí v Íránu, které nedokázali zvrátit ani protestující Britové.

Dalším nástrojem rozšiřování vlivu velmocí v zemi byla asistence při reformě íránské armády, která se koncem 19. století nacházela ve stádiu úpadku, zastaralé výzbroje, neprofesionálního velení, gigantické korupce, vysokého podílu nepravidelné a nespolehlivé kmenové složky a fatálního nedostatku disciplíny. Účast evropských poradců na výcviku íránského vojska měla dlouhou tradici již od safíjovských dob: připomeňme zde krátce jen úspěchy Roberta Sherleyho na dvoře šáha Abbáse I. Velikého, pokus neúspěšného obchodníka Johna Eltona prosadit se jako budovatel chimérické kaspické válečné flotily pro Nádera Šáha, či poměrně rozsáhlé aktivity Francouzů, Britů a Rusů v počátečním období *Velké hry*. Po smrti zřejmě největšího vojenského reformátora v Íránu 19. století Abbáse Mírzy Qádžára roku 1833 však veškeré seriózní pokusy v tomto směru ustaly. Původně kvalitní armáda schopná se postavit se osmanským Turkům i Rusům upadla a po porážkách od Britů a Turkmenů v letech 1856-61 ztratila i poslední zbytky své účinnosti.

K oživení zájmu o změny ve vojenské oblasti došlo teprve v sedmdesátých letech v souvislosti s cestami Náseroddína Šáha do Evropy. Šáh byl fascinován vysokým stupněm militarizace v evropských zemích, dokonale vycvičenými armádami pochodujícími v nesčetných přehlídkách na jeho počest a také zářivou opulencí

uniforem, především rakouských.²⁸⁴ Další hluboký dojem v něm zanechalo setkání s ruskými kozáky, kteří tvořili jeho doprovod během cesty přes Zakavkazí roku 1878. Na šáha zapůsobila nejen střízlivá elegance jejich poloorientálních uniforem, ale i tuhá kázeň kozáckých jednotek a pochopitelně jejich jezdecké umění, které jako příslušník kdysi kočovného kmene *Qádžár* tradičně vysoce oceňoval. Při rozhovorech s guvernérem velkoknížetem Michailem Nikolajevičem pak sám projevil zájem o ustavení kozáckého vojenského útvaru v Persii. Po souhlasu cara Alexanrda II. byl v lednu 1879 vyslán do Teheránu plukovník Alexej Ivanovič Domantovič v čele ruské vojenské mise s úkolem výcviku elitní ozbrojené jednotky. Do roku 1880 byly vytvořeny dva takovéto regimenty o síle cca 500 mužů, nazvané *Perská kozácká brigáda*.²⁸⁵ Na britské protesty odpověděl šáh následujícím prohlášením: „*V našich službách jsou důstojníci všech národů a vyznání. A přejeme si také mít jednoho Rusa, který by vycvičil pár stovek našich jezdců jako kozáků. Je to ten důstojník, který nyní přijel. Persie není Afghánistán, aby [Britové] chovali takováto podezření. Je nezávislou mocností a vždy považovala za svůj zájem vycházet přátelsky se všemi zeměmi, zejména s Anglií a Ruskem.*“²⁸⁶

V začátcích tvořili převážnou část rekrutů potomci tzv. *mohádžerů* (emigrantů, kavkazských muslimů, kteří odešli do Íránu v souvislosti s rusko-perskými válkami na počátku století). V čele brigády stál vždy ruský důstojník jmenovaný vojenským velitelem v Zakavkazí. Ten jmenoval důstojníky (iránské) do všech hodností až po kapitána. Vyšší důstojníci (po plukovníka) byli pak jmenováni premiérem, nejvyšší funkce, vyjma velitele, který byl vždy Rus, pak osobně šáhem.²⁸⁷ Výzbroj tvořily špičkové ruské střelné zbraně a

284 Tamtéž, citace, str. 166.

285 Viz tamtéž, str. 167; a podrobná studie k tématu: Toussi, R. R.: *The Persian Army, 1880-1907*, str. 206.

286 Citace podle dokumentu britské Foreign Office v: Kazemzadeh, op. cit., str. 167.

287 Prvním iránským velitelem Kozácké brigády byl Rezá Chán, jmenovaný roku 1920 v

náboje, které měla brigáda na rozdíl od regulérní armády k dispozici v takovém množství, že si mohla dovolit pravidelný střelecký výcvik. Ačkoli v první dekádě své existence tvořila brigáda zanedbanou a poměrně opomíjenou složku určenou k ceremoniálním účelům, nástupem v pořadí pátého ruského velitele, neobyčejně schopného a houževnatého plukovníka (později generála) V. A. Kosogovského (ve funkci 1893-1903) se Kozácká brigáda stala velmi účinnou, perfektně vyzbrojenou a vycvičenou elitní složkou zdaleka převyšující kvalitu pravidelné armády, jíž ostatně nebyla součástí.

Přes vynikající dispozice se však jednalo spíše o elitní záložní sílu určenou k ochraně vládních (a pochopitelně ruských) zájmů, než o bojovou formaci pro regulérní válku. Součástí drilu nebyl ostatně nácvik bojových operací v poli. Roku 1895 byla brigáda navíc vyňata z kompetence ministerstva války a podřízena přímo šáhovi a prvnímu ministrovy. Změny nastaly i v rekruitačních praktikách, namísto dosavadního dědění funkcí z otce na syna, běžného mezi „*mohádžery*“, byli do brigády stále více přijímáni a do důstojnických šarží povyšováni v závislosti na schopnostech i řadoví Íránci.²⁸⁸ Jejich loajalita měla přirozeně tendenci mířit k ruskému velení jednotky, jemuž vděčili za kariérní vzestup. Roku 1901 získal pak Kosogovskij souhlas Mozaffaroddína Šáha s rekrutováním elitních jednotek některých kmenů. Jednalo se především o turkické Šáhsevany, kočující na rusko-íránském pomezí v Ázerbájdžánu, a také Kurdy. Úroveň brigády dosažená systematickým úsilím Kosogovského poněkud upadla za velení jeho nástupce plukovníka Černozubova (1903-6), zejména na základě finanční tísně a střetu zájmů mezi Rusy a íránskou vládou, která v Kozácké brigádě, stejně jako Britové, viděla nástroj ruského nátlaku. Konstituční revoluce roku 1906 ještě prohloubila její

hodnosti brigádního generála.

288 Toussi, op. cit., str. 219.

izolaci, vedla však ke změně postoje ze strany Britů, kteří v rámci připravované dohody s Ruskem pochopili její význam jako jediné efektivní síly v zemi použitelné k prosazení cizího vlivu. Brigáda následně intervenovala v íránské konstituční revoluci v letech 1907-11 a během I. světové války. Po roce 1917, kdy se sovětská vláda zřekla imperiálních nároků v Íránu, přestala být nástrojem ruského vlivu v zemi; většina jejích ruských důstojníků nadto odešla k bělogvardějcům. Svou historickou roli pak brigáda sehrála v převratu generála Rezá Chána roku 1921, po němž byla postupně začleněna do vznikající íránské národní armády.

4. 6. Případ „Tabákového monopolu“ 1890-2

Získání úspěšné a lukrativní bankovní koncese pro barona de Reutera bylo posledním úspěchem Sira Henryho D. Wolffa během jeho působení v Teheránu. Dílčí ruské vítězství v podobě moratoria na výstavbu železnic zhatilo jeho velkolepé budovatelské a investiční plány a omezilo pole jeho působnosti. Setrvávání na nerealistické politice spolupráce s Ruskem pak ukázalo Wolffovo nepochopení stávající reality. Pozici nejen vyslance, ale i Britů celkově, dále oslabil kauza koncese *Íránské loterie*, kterou zapříčinil šáhův vyslanec v Londýně Mírzá Malkom Chán Názem-od-Doula. Ten s několika pochybnými společníky z londýnských obchodních kruhů založil „Perskou investiční společnost“ (Persian Investment Corporation), napojenou na New Oriental Bank Co., a požádal šáha o udělení rozsáhlé koncese na širokou škálu finančních aktivit, včetně loterie.²⁸⁹ Ačkoli šáh na Wolffův a ruský nátlak koncesi zrušil, Malkom Chán o tom své společníky neinformoval a koncesi za tučné peníze odprodal. Vzápětí vypukl skandál a „Perská investiční společnost“ požadovala od vlády v Teheránu finanční kompenzace za zrušenou koncesi. Šáh řešil situaci odvoláním Malkoma Chána a odebráním jeho diplomatické imunity, avšak Malkom Chán, který mezitím převedl své peníze do evropských bank, spáchal celý podvod ještě ve výkonu vyslanecké funkce, a nemohl být tudíž trestán.

Zbaven výnosného politického postavení se po pomstě bažící Malkom Chán vrhl v londýnském exilu na žurnalistiku, založil list *Qánún* (Zákon), a z radikálních pozic kritizoval qádžárovský absolutismus a volal po demokracii a ústavním režimu, dokud nebyl roku 1896 povolán zpět do služeb monarchie a poctěn místem

---

²⁸⁹ Případ íránské loterie viz: Kazemzadeh, op. cit., str. 242-7.

vyslance v Římě, jež zastával až do své smrti roku 1908.²⁹⁰

V létě roku 1889 navrhl Wolff šáhovi další koncesi, která se měla týkat monopolu produkce a obchodu s tabákem. Jejím reprezentantem byl Wolffův přítel, jistý Gerald F. Talbot. Kontrakt byl oficiálně podepsán 8. března 1890.²⁹¹ G. F. Talbot jím na padesátileté období získal následující privilegia:

a) monopol na obchod v veškerém tabákovém zboží (tabák, tabák do vodních dýmek, šňupací a žvýkáci tabák, doutníky a cigarety) v celém Íránu. **b)** dosavadní obchodníci a drobní prodejci tabákových výrobků mohli pokračovat ve své činnosti pouze s povolením koncesionářské společnosti. **c)** výhradní právo přepravy tabáku na území Íránu, s výjimkou malého množství pouze pro osobní spotřebu (!). **d)** monopol na výkup veškeré produkce tabáku v Íránu.

Zisk íránské vlády (čti *šáha*) měl činit 15 000£ ročně paušálně a k tomu dalších 25% čistého zisku společnosti.²⁹² Sám Násieroddín Šáh obdržel při vyjednání koncese „pozornost“ ve výši 15 000£, stejná částka pak měla být bez vědomí šáha slíbena Amín-os-Soltánovi. Další úplatky získali mj. princové Zell-os-Soltán, Ná'eb-os-Saltana, a jiní. V případě porušení podmínek („nelegální“ prodej či přeprava tabáku) hrozily ze strany monopolní společnosti tvrdé postihy. Pro realizaci koncese byla vytvořena „*Perská královská tabáková společnost*“ (Imperial Tobacco Corporation of Persia, ITCP), která od Talbota odkoupila jeho koncesionářská práva.

Dosavadní koncese (plavba po Kárúnu, IBP a těžba surovin, i případná výstavba železnice) představovaly v Persii dosud víceméně neznámé podnikatelské aktivity, prakticky nezasahovaly do každodenního fungování společnosti a v důsledku vytvářely v

290 Viz Algar, H.: MALKOM KHĀN, v: *Encyclopædia of Islam*, vol. VI., 1991, str. 291-2.

291 Kazemzadeh, op. cit., str. 248.

292 Tamtéž, str. 248.

pozitivní stimul pro budoucí rozvoj země. Koncese tabákového monopolu byla naopak namířena proti již etablované podnikatelské aktivitě a hrozila likvidací či finančním zotročením tisíců obchodníků a pěstitelů tabáku a ztrátě kontroly nad distribuční a cenovou politikou této komodity. Vzhledem k široké oblibě tabáku v Íránu tak zasahovala do života velké části obyvatelstva. Z tohoto hlediska kritizovali koncesi po jejím vyhlášení i Rusové ústy *chargé d'affaires* Alexeje Nikolajeviče Speyera, který řídil teheránské velvyslanectví do očekávaného příjezdu von Bützowa. Nový ruský velvyslanec reagoval ihned po příjezdu formálním protestem, v němž napadl monopolní charakter společnosti, který byl dle něj v rozporu s torkmánčájskou smlouvou. Zároveň začal formovat skupinku vlivných nepřátel Amín-os-Soltána, kteří by vedli domácí opozici proti monopolu, mj. prince Kámrána Mírzy Ná'eb-os-Saltana a především liberálního a vlivného šáhova rádce a pretendenta na post prvního ministra, jímž byl Mírzá Alí Chán Amín-od-Doula.²⁹³ Ten sám také v únoru 1891 předložil šáhovi první protestní petici skupiny domácích obchodníků s tabákem. Amín-os-Soltán, obávaje se obdobného vývoje, který roku 1873 svrhl jeho předchůdce Mírzu Hosejna Chána, obvinil Amín-od-Doulu z ryze osobních pohnutek a petici odmítl jako projev ruských intrik.

Veřejný nesouhlas s koncesí začal být patrný na jaře roku 1891. Jako první se nechali slyšet arménští obchodníci v Tebrízu,

---

293 Mírzá Alí Chán Amín-od-Doula (1844-1904), íránský politik a reformátor. Od roku 1858 působil na ministerstvu zahraničí, roku 1874 se stal ministrem pro šáhovu soukromou korespondenci a panovníkovým důvěrníkem. Byl organizátorem jeho druhé cesty do Evropy v roce 1878. Roku 1880 získal prestižní čestný přídomek Amín-od-Doula. Za vlády Mozaffaroddína Šáha se krátce stal premiérem, roku 1898 byl však svržen a po vykonání pouti do Mekky odešel do izolace na svůj statek v Gilánu, kde roku 1904 zemřel. Byl jedním z nejvíce evropizovaných, vzdělaných a kosmopolitních Íránců své doby, zasazoval se o reformy školství a státní správy. Inicioval opozici proti tabákovému monopolu, avšak jako stoupenec industrializace a zahraničních investic a rozhodný odpůrce ší'itských duchovních byl z výsledku událostí rozčarován.

byli však ruským konzulem ujištěni, že jako ruští poddaní podléhají podmínkám torkmánčájské smlouvy a monopol se na ně tedy nevztahuje. V květnu se do hry vložilo i ší'itské duchovenstvo v Šírázu, které odmítlo vstoupit do mešit, dokud město neopustí britský představitel ITCP pan Binns. Dne 29. května prohlásil *modžtahed* Áqá Mírzá Mohammad Alí, že pokud Binns neodejde ze Šírázu, opustí duchovní zemi. V létě 1891 se ohnisko protestů přesunulo do Tebrízu a nabylo obecnějšího protievropského (a protiarménského) rázu. Městem kolovaly výhružné petice zakazující spolupráci s agenty ITCP, duchovní, zřejmě aktivně podporovaní ruským konzulátem, kázali proti monopolu.²⁹⁴ Zatímco nezkušený britský *chargé d'affaires* v Teheránu R. J. Kennedy nabádal šáha k pacifikaci odporu a udržení monopolu ITCP, Náseroddín Šáh pochopil závažnost hrozby a začal hledat cestu ke zrušení nepříjemného závazku. Během podzimu se veřejné nepokoje rozšířily z Tabrízu a Šírázu i do dalších velkých měst, včetně Teheránu. Zlomem se stala *fetwá*,²⁹⁵ v níž nejvyšší žijící duchovní autorita ší'itského islámu Hádží Mírzá Hasan Širází²⁹⁶ zakázal věřícím v Íránu kouřit, dokud nebude monopol odvolán. Generální ředitel ITCP Julius Ornstein se krizi snažil řešit vytvořením „francouzské“ společnosti *Société du Tombac*, v níž by skrz vývoz íránského tabáku přes Kaspické moře bylo zainteresováno i Rusko. Podobně jako Wolff Ornstein nepochopil realitu tehdejšího mocenského zápolení- Rusko nemělo zájem na společném zisku

294 Tamtéž, str. 258.

295 *Fetwá*- dekret, závazné rozhodnutí vydané příslušnou autoritou v oblasti islámského práva.

296 Hádží Mírzá Sajjid Muhammad Hasan ibn Mahmúd Širází *Hodžďat-ol-Eslám* (1819-95).

Ší'itský duchovní, narodil se v Šírázu, studoval v Ešfahánu a iráckém Nadžafu, byl hlavní duchovní ší'itskou autoritou své doby (tzv. *marďža' at-taqlíd*, „vzor k následování“). Od roku 1875 působil v iráckém městě Samarrá jako profesor náboženství a práva. Veřejně vystoupil na podzim roku 1891 v rámci protestů proti tabákovému monopolu. Přestože nezanechal žádné důležité písemné dílo, byl učitelem mnoha prominentních ší'itských duchovních první poloviny 20. století. Vytvořil dodnes platnou obecnou osnovu výuky ší'itského práva. Viz: Momen, M.: *An Introduction to Shi'i Islam. The History and Doctrines of Twelver Shi'ism*. (New Haven 1985), str. 321.

výměnou za dominanci v zemi a Ornsteinův návrh přešlo studeným mlčením.²⁹⁷

Obrat v událostech přinesl teprve nástup nového britského velvyslance v listopadu 1891. Byl jím zkušený profesionální diplomat Sir Frank Cavendish Lascelles, který z let působení mimo jiné v Sofii a Bukrešti získal bohatou a přímou zkušenost s Rusy.²⁹⁸ Sir Lascelles správně odhadl poměr sil a také hloubku úpadku britské prestiže díky neperspektivnímu trvání na monopolu a podpořil Amín-os-Soltána proti Ornsteinovi v boji za zrušení koncese. To bylo oficiálně vyhlášeno 28. prosince 1891, protesty nedůvěřivého duchovenstva a *bázáru* však pokračovaly dále a vedly ke generální stávce v Teheránu dne 4. ledna 1892.

ITCP okamžitě po anulování koncese požádala o vyplacení kompenzací za ztracený zisk, což si iránská vláda navzdory vlastní insolvenční nemohla dovolit odmítnout. Jednání byla ukončena 3. dubna 1892 a výše kompenzace stanovena na 500 000£. Jelikož vláda tak vysokou částkou nedisponovala a šáh nebyl ochoten sáhnout na svůj soukromý majetek, byla zahájena jednání s Imperiální bankou, která však podmínila půjčku 8% úrokem. Rusové promptně reagovali vlastní nabídkou s úrokem ve výši 6%, kterou měla poskytnout konkurenční, avšak neprosperující *Perská hypotéční banka* (Banque d'escompte de Perse, také Banque des prets), založená Poljakovem roku 1890 jako kompenzace za britskou IBP.

Reálná možnost ruské půjčky, jež by byla zatížena kontrolou iránských celních příjmů, alarmovala Brity a na nátlak Lascellese

---

297 Kazemzadeh, op. cit., str. 262.

298 Sir Frank Cavendish Lascelles (1841-1920), významný britský diplomat konce 19. a začátku 20. století. Kariéru zahájil roku 1861 na postech v Madridu, Paříži, Římě, Washingtonu, Aténách a Káhiře. Byl prvním vyslancem v nezávislém Bulharsku (1879-87), poté působil v Bukurešti a Teheránu. V letech 1894-5 krátce působil v Petrohradu. Jmenován do Berlína, kde řídil britskou misi až do roku 1908. Měl významný podíl na formování britsko-německých vztahů před I. světovou válkou, a to i po odchodu z Berlína.

bylo nalezeno řešení v půjčce od IBP s úrokem ve výši 6% ve formě 40 ročních splátek.²⁹⁹

Případ tabákové koncese byl tímto uzavřen. Jeho důsledkem byl pokles prestiže Velké Británie a naopak růst vlivu Ruska, které se stalo nepochybným vítězem celé kauzy a využilo svůj úspěch ke získání několika dílčích koncesí v severním Íránu, týkajících se především výstavby silnic. Již v prosinci roku 1890 byla Poljakovem založena *Íránská společnost pro pojištění a dopravu* (Comptoire d'assurance et de transport, Edáre-je bíme ve naqlíját). Ta získala roku 1893 exkluzivní koncesi pro stavbu silnice na trase z Bandar-e Enzelí do Qazvínu s odbočkami do Teheránu a Hamadánu. Tato silnice byla dokončena již roku 1899. Mezi oběma zeměmi navíc došlo i diplomatickému sblížení a uvolnění dosavadního napětí a Rusko učinilo vůči Íránu několik vstřícných kroků. 8. června 1893 byla navíc mezi von Bützowem a Amín-os-Soltánem uzavřena smlouva definitivně upravující některé dosud sporné otázky ohledně vzájemných hranic. Rusko získalo strategickou vesničku Fírúze na cestě z Ašqábádu do Qúčánu, Írán naopak malý kousek území na pravém břehu řeky Aras naproti pevnosti Abbásábád. Přenecháním Fírúze, kterou Rusové ostatně okupovali již více než deset let, obdržel Írán navíc i finanční kompenzaci, jež byla vzápětí vyplacena. Rusko se rovněž vzdalo tajné klauzule v hraniční smlouvě z roku 1881, která umožňovala přechod ruské armády přes území Chorásánu, dovolilo íránským úřadům zdaňovat ruské poddané pracující v zemi podle domácích zákonů a konečně umožnilo Íránu otevření konzulátu v Ašqábádu, což bylo v rozporu s dosavadní praktikou nepovolovat činnost cizích agentů v Zakaspicku.³⁰⁰

---

299 Tamtéž, str. 271.

300 Tamtéž, str. 284.

Situace si rovněž vyžadovala normalizaci vztahů mezi Ruskem a Velkou Británií, přinejmenším v „asijských“ otázkách, a to i s ohledem na vývoj nepříznivý mezinárodní situace a růst napětí. Krizová situace panovala v Egyptě, Súdánu a Osmanské říši, na scéně světové politiky se objevili noví ambiciózní hráči v podobě Japonska, Německa a Itálie, vrcholil závod o obsazení posledních zbytků dosud nekolonizovaných území, svět byl šokován masakry Arménů v Anatolii, a na obzoru se rýsovaly obrysy budoucího německo-britského antagonismu. Roku 1894 vyvrcholila spojenecká jednání mezi Francií a Ruskem zahájená v roce 1891, a namířená proti německo-italsko-rakouskému Trojspolku. Byl tak položen základ rozdělení Evropy na dva konkurenční mocenské bloky a zároveň hozena rukavice Velké Británii, v jejímž zájmu bylo nyní dosáhnout zlepšení vztahů jak s Paříží, tak s Petrohradem.

Již roku 1892 oslovil Sira Lascellese ruský *chargé d'affaires* A. N. Speyer a naznačil potřebu vyřešení obtížných sporných otázek a opuštění dosavadní neúčinné politiky udržování *nárazníkového státu*. Následné jmenování Franka Lascellese jako velvyslance do Ruska v lednu 1894 pak vzbudilo v Íránu obavy z přicházejícího britsko-ruského sblížení, jež by logicky znamenalo rozdělení země na zóny vlivu. Lascelles byl však již následujícího roku odvolán a nový ruský ministr zahraničí kníže Alexej Borisovič Lobanov-Rostovskij³⁰¹ nebyl prozatím na sblížení s Velkou Británií zainteresován. Úkolu pokračovat v Lascellesově politice se v červnu 1895 ujal nový vyslanec v Teheránu, již známý Sir Mortimer Durand. Ten sice jako indický důstojník hovořil persky a měl velmi slušné znalosti o zemi, k Íráncům však choval despekt a těžce nesl

---

301 Alexej Borisovič Lobanov-Rostovskij (1825-96), kníže. Ruský diplomat a politik. Byl několikanásobným velvyslancem v Cařihradu zejména v letech 1878-9, kdy byl hlavním vyjednavatelem Ruska v mírových jednáních po válce s Osmanskou říší. Poté působil na delikátních postech v Londýně a ve Vídni (1882-95), kde řešil rakousko-ruské rozpory ohledně situace na Balkáně. Roku 1895 se stal ministrem zahraničí, během návratu ze státní návštěvy Vídně v srpnu 1896 však nečekaně zemřel.

jejich neúctu k Britům a tradiční přehnaně povýšené a pyšné chování, na něž nebyl ze servilních způsobů panujících v Indii zvyklý. Íránce zase iritovalo jeho chladné a upjaté vystupování a chybná perština, kterou s posměchem nazývali „afghánskou“.³⁰²

V prosinci 1895 sepsal Mortimer Durand své známé a poměrně rozsáhlé memorandum o situaci v zemi (*Memorandum by Sir. M. Durand on the Situation in Persia*), které dodnes zůstává jedním z nejdůležitějších britských diplomatických dokumentů o Íránu v 19. století a hodnotným pramenem informací o tehdejším stavu země.³⁰³ Jeho hlavním tématem bylo postavení obou zahraničních mocností v Íránu a úvahy nad možným vývojem. Zatímco prestiž britského vyslanectví byla v úpadku, ruská diplomatická reprezentace se těšila nepoměrně většímu respektu: „*Na druhou stranu, přístup Persie vůči Rusku je směsicí úcty a strachu. Persie cítí ruský tlak podél své severní hranice od Kavkazu po Mešhed a možnost pohlcení svých severních provincií carem považuje za téměř jistou. Téměř všichni nejvýše postavení muži ve správě státu jsou ze severu a hlavní město leží také na severu, což má silný vliv na politiku země. Šáh a vláda se zdají býti neustále zastrašováni a utlačováni vědomím své blízkosti k Rusku. Pokud jde o Teherán, je ruský vliv nepochybně převažující a já se obávám, že jako takový je nepřátelský vlivu našemu.*“³⁰⁴ Sir Durand však zároveň připojil, že: „*Ač je ruský vliv nejsilnějším zahraničním vlivem v Teheránu a ač panuje obecná víra v to, že Rusko cynicky pracuje na zničení země (pro to nenacházím žádný důkaz, poznámka Sira M. D.), je přesto naprosto zřejmé, že ruský vliv není ani exkluzivní a ani bez hranic. S velkou přesností lze konstatovat, že žádná evropská kontinentální země nemá v Persii sebemenší vliv, avšak Anglie má bezpochyby vliv*

---

302 Tamtéž, str. 294.

303 Kompletní text memoranda viz: *Iran Political Diaries 1881-1965. Volume 1:1881-1900*, str. 275-316.

304 Citace, v: *Memorandum....*, str. 277.

velmi významný.³⁰⁵ Na rozdíl od poněkud naivních, nicméně odvážných a bryskních plánů Sira H. D. Wolffa však Sir M. Durand nepřišel s vizí žádné konkrétní politiky, která by řešila problém nutného britsko-ruského usmíření, a navrhoval pokračovat v dosavadní linii udržování integrity země, podpoře íránské vlády a získávání koncesí a jiných výhod. Británie měla rovněž navázat užší „regionální“ kontakty v zemi, především s některými kmeny (Bachtijárové, Kurdové). V případě krize v zemi, např. po smrti Násieroddína Šáha, a ruského vpádu do severních provincií měla pak Británie reagovat vojenským obsazením jižní části. Ideu spolupráce s Ruskem nepovažoval Durand za realizovatelnou. Rusko nemělo zájem na rozvoji Íránu a reformách a toužilo udržet status quo, ostatně podobně jako šáh a vláda. V *Memorandu* jasně konstatoval, že: *„I kdyby se k nám Rusko připojilo, začne dříve či později falešnou hru a nechá nás osamoceně provádět neuskutečnitelné reformy, jimž bude tajně bránit. Naše cesty nejsou jeho cestami, a na konci bychom pravděpodobně litovali toho, že jsme se kdy pokusili s ním spolupracovat. Rusko se s námi možná dohodne na rozdělení země, ale nevěřím tomu, že by nám seriózně pomohlo v úsilí o její obnovu. Je také nutno vzít na vědomí, že podobný nátlak na Persii ze strany Ruska a Anglie v ní zničí veškerého ducha samostatnosti a učiní ji podřízenou zemí. A udělit jí takovou lekci by z naší strany nebylo správné. Tedy, jakkoli se toto schéma zdá na první pohled přitažlivé, nedomnívám se že má nějakou naději na úspěch. Je to nicméně věc názoru a bylo by dobré poslechnout si stanovisko ruské vlády k této věci. Nesnažil jsem se zjistit názory ruského vyslanectví na toto téma. Ruský ambasador, Monsieur de Bützow, je maximálně příjemný muž, avšak je velmi rezervovaný a opatrný. Jsem si jist, že si sám nedovolí vyslovit svůj názor, a ani pro mě by nebylo vítané to po něm bez oficiální autorizace chtít.*

---

305 Tamtéž, str. 277.

*Několikrát jsem mu dal příležitost popovídat si v přátelském duchu o záležitostech Persie, nicméně připadá mi, že se k tomuto tématu bojí přede mnou vyjadřovat.*³⁰⁶

Text memoranda vyvolal prudkou diskusi jak ve Whitehallu tak v Kalkatě, nepřiměl však britskou vládu k formulování žádné konzistentní politiky vůči Íránu.

Dne 1. května roku 1896 došlo u hrobky Šáha Abd-ol-Azíma k nešťastné události, jíž se obávali obě velmoci. Náseroddín Šáh Qádžár, oslavující právě padesáté výročí svého nastoupení na trůn, byl zastřelen bývalým hodinářem z Kermánu Mírzou Rezou Kermáním, stoupencem reformního islámského myslitele Džamáluddína al-Afgháního.³⁰⁷ Amín-os-Soltán rychle ukryl šáhovu mrtvolu a vydal příkaz veliteli Kozácké brigády plukovníku Kosogovskému, aby zajistil pořádek v Teheránu. Jako oficiální důvod byl uveden příjezd nového osmanského vyslance Monífa Paši.³⁰⁸ Obě dvě delegace mezitím vyjádřily shodně podporu korunnímu princí Mozaffaruddínovi, který byl britským konzulem v Tebrízu Woodem vyzván k příjezdu do hlavního města. Princ Ná'eb-os-Saltana se výměnou za písemné garance bezpečnosti od Rusů zřekl všech nároků na trůn, potenciální nejnebezpečnější pretendent trůnu Zell-os-Soltán rovněž tak.

Nebezpečí nástupnické krize, *legitimní* ruské intervence, *nevyhnutelné* britské reakce a možného konfliktu s dalekosáhlými následky bylo zažehnáno a nový vládce Mozaffaroddín Šáh Qádžár nastoupil pod britskou a ruskou záštitou na uvolněný *Paví trůn*.³⁰⁹

306 Tamtéž, str. 279.

307 Džamáluddín al-Afghání (1839-1897), reformátor, myslitel a filosof, jedna z hlavních osobností islámské obrody. Původem velmi pravděpodobně Peršan, přijal pseudonym al-Afghání („Afghánec“), aby zakryl svůj ší'itský původ. Působil v Egyptě, Osmanské říši, Íránu Francii, Indii a Rusku. Angažoval se i v hnutí za zrušení tabákového monopolu roku 1891. Zemřel v cařihradském exilu roku 1897. Viz: Kropáček, L.: *Moderní islám I.*, str. 39-42.

308 Kazemzadeh, op. cit., str. 297.

309 Paví trůn („*Tacht-e tá'ús*“), symbol moderní perské monarchie. Legendární trůn mughalských císařů ukradený Náderem Šáhem při vpádu do Dillí roku 1739.

V. Závěrečná fáze a britsko-ruské vyrovnání 1896-1907

5. 1. Vztahy Íránu a jiných zahraničních mocností na přelomu 19. a 20. století

Sevření v kleštích velmocenské politiky Ruska a Velké Británie prakticky vylučovalo, aby Írán prováděl plnohodnotnou a samostatnou zahraniční politiku v souladu s vlastními zájmy, a také účinně omezovalo politiku jiných mocností vůči Teheránu. Bylo by nicméně chybné domnívat se, že Írán byl na přelomu 19. a 20. století pouhým britsko-ruským kondominiem bez jakéhokoli spojení s ostatním světem. Navzdory celkové slabosti a závislosti na svých „poručnících“ byla země v druhé polovině 19. století pevnou, byť neplnohodnotnou součástí mezinárodního systému a udržovala diplomatické a obchodní vztahy s celou řadou evropských a asijských zemí.

Po kolonizaci Indie a středoasijských chánátů a emirátů zůstali tradičními zahraničně politickými partnery Íránu Afghánistán a Osmanská říše. Vztahy s oběma zeměmi však byly zatíženy celou řadou problematických otázek, které brzdily vzájemné sblížení a udržovaly jejich intenzitu na minimální úrovni, včetně zanedbatelné obchodní výměny. Vyjma neukojených teritoriálních choutek Qádžárovců na osmanská a afghánská území a četných historických reminiscencí zde působily i (dodnes) těžce překonatelné psychologické a kulturní faktory a předsudky, dané v první řadě náboženskou rozdílností. Hrdí Peršané, pyšníci se jednou z nejvelkolepějších a nejstarších civilizačních tradic na světě.

shlíželi na své turecké, arabské a afghánské sousedy s vědomím kulturní nadřazenosti, kterou ještě zvýrazňovala exkluzivní ší'itská víra založená na mesianismu, mučednictví a syndromu utlačovaných a pronásledovaných. Pro Osmany a Afghánce představovali naopak „tradičně nedůvěryhodní a neskonale namyšlení Peršané“ nenáviděné kacíře a náboženské fanatiky. Tyto předsudky jsou přes řadu dílčích a pozitivních kroků ke sblížení učiněných v průběhu 20. století patrný dodnes.

Tradičním evropským partnerem Íránu zůstávala nadále Francie. Vzájemné vztahy byly vymezeny obchodní smlouvou z roku 1855, která takticky vynechávala jakékoli politické otázky a omezovala se na skromnou obchodní výměnu, kulturní spolupráci a prestižní a ceremoniální podobu. Francouzské vyslanectví v Teheránu bylo otevřeno z iniciativy Napoleona III. v červenci 1854, íránské v Paříži pak roku 1859. Prvním šáhovým vyslancem na Seině se stal známý státník, diplomat a literát Hasan Alí Chán Garrúsí,³¹⁰ který určoval podobu vzájemných styků do roku 1867, kdy resignoval. Jako osobní přítel císaře Napoleona III., jehož byl častým hostem a také partnerem v šachu, usiloval Hasan Alí Chán Garrúsí neúspěšně o rozšíření obchodní spolupráce na politickou alianci. Francie, vědoma si poměru sil na Středním východě, však

310 Hasan Alí Chán Amír-e Nezám Garrúsí Sálár-e Laškar (1820-1900), íránský státník a diplomat kurdského původu, byl jedním z nejdéle sloužících politiků v dějinách qádžárovské epochy. Jeho otcem byl Mohammad Sádeq Chán Garrúsí, předák kurdského kmene Kábúdvand a dvořan v Tebrízu za vlády Abbáse Mírzy, matkou bývalá konkubína Fath Alího Šáha, kterou M. S. Chán obdržel jako projev přízně za služby dynastii. Hasan Alí Chán vyrostl v Tebrízu v liberálních poměrech za vlády Abbáse Mírzy a Qá'em-Maqáma, nabyt velmi kvalitního vzdělání. Kariéru zahájil jako vojenský velitel během kampaně Mohammada Šáha Qádžára do Herátu v letech 1837-8, poté působil na různých vojenských postech v zemi. Za vlády Áqásího byl v nemilosti, rehabilitován po nástupu Amír-e Kabíra. Účastnil se většiny vojenských tažení v prvním desetiletí vlády Náseroddína Šáha, včetně poslední kampaně do Herátu. Po britsko-íránské válce vstoupil do diplomatických služeb a vedl četná diplomatická jednání v evropských zemích, mimo Francie především v Rakousku a Belgii. Roku 1867 resignoval ze zdravotních i profesionálních důvodů, krátce působil v Cařihradu, poté vstoupil do služeb Náseroddína Šáha a angažoval se ve vnitřní politice země, kde proslul jako reformátor a liberál. Byl odpůrcem de Reuterovy koncese, zároveň podporoval koncesi pro von Falkenhagena. Vystupoval proti zrušení tabákového monopolu.

Viz: Amanat, A.: *AMÍR (-E) NEZÁM GARRÚSÍ*, in: *Encycloædia Iranica*, vol. I/1985, str. 966-9.

neměla zájem pouštět se do předem prohraného konfliktu s Velkou Británií a její vztahy s Íránem nepřekročily do I. světové války poměrně úzký rámec reprezentativního charakteru a spolupráce v kulturně-vzdělávací oblasti. Jako kulturně-intelektuální *Mekka* tehdejší doby hostila Francie v druhé polovině 19. století množství iránských studentů a sama poskytla zemi řadu učitelů a odborníků – od misionářů působících v rámci křesťanských komunit až po několik vojenských instruktorů, kteří se pokoušeli navázat na tradice Gardanovy mise. Vojenská angažovanost Francie v Íránu skončila po prohrané válce s Pruskem pádem císařství roku 1871, zároveň s ní pak poklesla i intenzita vzájemných vztahů v ostatních oblastech včetně obchodu, přestože reprezentativní úroveň styků zůstala vysoká a na počátku 20. století působilo ve Francii celkem 13 iránských konzulů.³¹¹ Oslabená Francie se soustředila na znovunalezení svého místa v Evropě a na koloniální politiku v Africe a jihovýchodní Asii, a nebyla schopna konkurovat prudkému vzrůstu britské a ruské angažovanosti. Od 90. let 19. století navíc sledovala politiku strategického sbližování s Ruskem a posléze i s Velkou Británií a neměla tedy zájem na střetu zájmů ve vzdáleném a z hlediska svých priorit nevýznamném Íránu. Ponechala si nicméně jednu tradiční doménu neformálního, avšak nikoli zanedbatelného vlivu v Teheránu, jíž bylo postavení hlavního dvorního lékaře. Legendární a vlivnou postavou na dvoře Náseroddína Šáha se stal zejména Dr. Joseph Tholozan, který v této funkci působil od roku 1858 až do své smrti roku 1897. V druhé polovině 70. let se Dr. Tholozan spolu s několika předními francouzskými podnikateli rovněž neúspěšně pokoušel získat na základě svého vlivu od šáha koncesi podobnou de Reuterově. Jednání byla téměř dotažena ke zdárnému konci během šáhovy návštěvy Paříže na jaře roku 1878, na

---

311 Helliot-Bellier, F.: *France III. Relations with Persia 1787-1918*, in. *Encyclopædia Iranica*, vol. 10/2000, str. 134. Írán měl po dvou konzulech v Paříži a v korsické Bastii (!) a po jednom v Bayonne, Béziers, Bordeaux, Le Havru, Lille, Lyonu, Marseille, Nice a v Rouenu.

britský nátlak však byla koncese zrušena.³¹²

Další evropskou zemí, s níž měl Írán dlouhodobé vztahy, byla Itálie. Na jejich počátku stály mnohostranné vzájemné styky Říma s Parthskou a Sásánovskou říší, a poté pestré obchodní aktivity Janova a Benátek v raném středověku a náboženské a obchodní mise v epoše Ílchánů.³¹³ Další vlnu zájmu o dalekou Persii vzbudila nastupující osmanská hrozba Evropě koncem 15. století. V letech 1463-78 přibýlo na dvůr tehdejšího vládce východní Anatolie a západní Persie Uzun Hasana z turkménské dynastie Aq Qojunlu několik diplomatických poselstev vyslaných papežem a Benátkami. Slibně se rozvíjející spolupráci však ukončila Uzun Hasanova smrt roku 1478 a následující pragmatický mír Benátek s osmanským sultánem Mehmedem II. Fatihem. Rovněž další mise v raném safíjovském období hledaly v Íránu především spojence proti Osmanům. Zlatým obdobím velkolepých diplomatických poselstev byla epocha šáha Abbáse I. Velikého, o níž již byla řeč v první kapitole v souvislosti s aktivitami Anthonyho a Roberta Sherleyových, následující staletí však přinesla úpadek jak Íránu, tak Itálie, a tím také přerušení styků.

Ty byly obnoveny se vznikem samostatného a ambiciózního italského státu v polovině 19. století. Již roku 1857 byla v Paříži podepsána obchodní smlouva mezi Íránem a Sardinsko-piemontským královstvím, o rok později navštívil íránský diplomat Farroch Chán Amín-od-Doula Turín a setkal se osobně jak s králem Viktorem Emmanuelem II., tak s ministerským předsedou hrabětem Camillem Cavourem. První italská mise do Íránu byla vypravěna roku 1862. V

312 Kazemzadeh, op. cit., str. 156-8.

313 Viz: Casari, M.: *Italy II. Diplomatic and Commercial Relations*, in: *Encyclopædia Iranica*, vol. XIV/2007, str. 241-5.

V této epoše měly jak Benátky, tak Janov svá stálá zastoupení v Tebrízu. Z cestopisů zmiňujících se o Persii v době *pax mongolica* uveďme např. legendární *Il Milione* benátského kupce Marca Pola.

roce 1873 pak Itálii navštívil sám Náseroddín Šáh. Italské vyslanectví v Teheránu bylo nicméně otevřeno teprve roku 1886, íránské v Římě pak o deset let později. Vzájemné vztahy zůstaly až do nástupu Rezá Chána počátkem roku 1921 omezeny na skromnou obchodní výměnu a prestižní funkce. Za zvláštní zmínku nicméně stojí role italských vojenských poradců, zejména generála Enrica Andreiniho z toskánské Lukky, který byl hlavním instruktorem íránské armády v letech 1872-86.

Historie styků s Německem, které dnes představuje jednoho z klíčových partnerů země, sahá rovněž do období raného novověku a diplomatických jednání se Safíjovci proti Osmanské říši. V první kapitole byla blíže naznačena role habsburského císaře Rudolfa II., jehož pražský dvůr hostil několik íránských poselstev, a dobrodružství mise Georga Tektandra u šáha Abbáse I. Velikého. Počátek moderních vzájemných vztahů leží- podobně jako u Itálie- teprve v období těsně předcházející německému národnímu sjednocení v polovině 19. století. První pruská mise dorazila do Teheránu roku 1857, po ní následovala další v letech 1860-1.³¹⁴ Oficiální styky mezi Íránem a sjednoceným německým císařstvím byly pak navázány během návštěvy Náseroddína Šáha v Berlíně na přelomu května a června roku 1873, k otevření německého vyslanectví v Teheránu však došlo až roku 1885. Do konce qádžárovské epochy zůstávaly vzájemné kontakty omezeny prakticky pouze na protokolární úroveň a skromnou obchodní výměnu a Německo, jehož priority ležely na evropském kontinentě, nemělo o spolupráci se vzdálenou a žárlivě střeženou Persií valný zájem. To demonstrovala i Bismarckova nepřítomnost během návštěvy Náseroddína Šáha v Berlíně v červnu 1889, či nezájem Viléma II. o přijetí Mozaffaroddína Šáha během jeho evropského

314 Bast, O.: *Germany I. German-Persian Diplomatic Relations*, in: *Encyclopædia Iranica*, vol. 10/2000, str. 506-16.

turné roku 1902. Aktivita německého císařství na Blízkém východě vzrostla teprve po diplomatickém kongresu ve španělském Algecirasu v roce 1906.³¹⁵ Berlínské zájmy však směřovaly jednoznačně do Osmanské říše a jejich „vlajkovou lodí“ byl projekt železniční tratě z Cařihradu do Osmanského Bagdádu, jehož konečná realizace by byla výrazně ohrozila britské pozice v Perském zálivu. Otázka německého průniku na Blízký východ byla rovněž předmětem diplomatických jednání s Ruskem, která probíhala od října 1910 v braniborské Postupimi. Během nich Německo uznalo výměnou za souhlas Petrohradu s Bagdádskou dráhou a jejím případným prodloužením do Íránu ruskou dominanci na severu země, čímž ovšem ztratilo část morálního kreditu, jemuž se v Íránu jako nekoloniální a přátelská mocnost do té doby těšilo.

Mnohem dynamičtějšího podobu měly íránské vztahy s malou, vzdálenou a poměrně bohatou Belgií, která těžila ze své neutrality na mezinárodní scéně a jako partner v Íránu byla tudíž přijatelná jak pro Rusy, tak pro Brity. V březnu roku 1898 dorazila do Teheránu první skupina belgických odborníků a „technických asistentů“ a ujala se úkolu modernizace zanedbané íránské infrastruktury a administrativy. Jistě nejznámější kapitolou belgického působení v Íránu do vypuknutí I. světové války byla úspěšná transformace perské celní a daňové administrativy pod vedením Josepha Nause, který působil v zemi až do konstituční revoluce.³¹⁶ Pomocí drakonických a měřeno tehdejšími anachronickými íránskými

---

315 Tzv. I. marocká krize. Počátkem 20. století zůstávalo Maroko pod vládou sultánů z dynastie Alawí posledním nezávislým státem v severní Africe, tj. nebylo ani nominální součástí Osmanské říše. Roku 1904 bylo v rámci „Srdečné dohody“ mezi Francií a Británií dohodnuto budoucí rozdělení země mezi Francii a Španělsko. V březnu navštívil německý císař Vilém II. marocký přístav Tanger, vyslovil se pro marockou nezávislost, prohlásil se jejím garantem a požádal o odvolání francouzského ministra zahraničí Delcassého, který byl tvůrcem aliance s Británií. Krize hrozící vzrůstem německého vlivu v oblasti byla řešena na konferenci v andaluském přístavu Algecirasu a skončila diplomatickou porážkou Německa a posílením Francie v Maroku.

316 Destrée, A.: *Belgian-Iranian Relations*, in: *Encyclopædia Iranica*, vol. IV./1990, str. 124-6.

reáliemi převratných opatření dosáhl Naus záhy ohromujících výsledků, dostal se však do konfliktu s mocnou vrstvou vlastníků půdy a díky rostoucí nedůvěře Britů rovněž do ruského vleku, což vedlo později k jeho pádu. Z ostatních oblastí, v nichž působili belgičtí poradci, jmenujme např. poštovní služby, ministerstvo financí, katastrální úřady a zásobování obyvatelstva, a také humanitární a zdravotnické aktivity při epidemiích.

Další zemí- a budoucím *ami & ennemi fatal*- s níž Írán navázal v druhé polovině 19. století diplomatické styky, byly Spojené státy americké. K prvnímu kontaktu Američanů se zemí, o níž většina z nich ani nevěděla, že vůbec existuje a jejíž jméno jim upomínalo na starověkou říši dobytou Alexandrem Velikým před staletími,³¹⁷ došlo tradičně prostřednictvím protestantských misionářů v rámci íránských křesťanských komunit. Počátkem třicátých let 19. století přibyli do severoíránského města Orúmíje Harrison Gray Otis a Eli Smith a zahájili misionářské aktivity mezi místní skupinou nestoriánských křesťanů.³¹⁸ Ty zahrnovaly rovněž charitativní činnost, výuku a také jakousi ranou formu šíření vizí *the american way of life*, tj. idejí svobody, emancipace a pokroku. S pozitivní reakcí se v Íránu setkávala zejména úspěšná protikoloniální válka Spojených států proti Velké Británii. Oficiální styky mezi oběma státy byly navázány již zmíněnou obchodní a strategickou smlouvou v roce 1856, případnou americkou expanzi do

317 Citace, in: Ghaneabassiri, K.: *U.S. Foreign Policy and Persia, 1856-1921*. in: *Iranian Studies*, vol. 35, nos. 1-3, Winter/Spring/Summer 2002, str. 148.

318 Podle konstantinopolského patriarchy Nestoria (†451). Základem učení je teze, že v Kristu vedle sebe existují dvě osoby- božská a lidská, a nikoli jedna osoba s dvojí přirozeností, jak tvrdilo oficiální dogma přijaté koncilem v Chalkedonu roku 451. V letech 484/6 se nestorianismus stal oficiálním učením východosyrské (dnes „asyrské“) církve v Íránu a posléze v dalších oblastech, do nichž pronikla nestoriánská misie, např. do jižní Indie („Malabarská církev“).

Viz: *Východní křesťanství*. Sborník doprovodných textů k výstavě v Moravském zemském museu. (Brno 2003), str. 30.

oblasti však účinně blokovali Britové. Washington otevřel své zastoupení v Teheránu teprve roku 1883, z íránské strany byl učiněn reciproční krok roku 1888, avšak i poté zůstaly vzájemné styky přes občasné íránské apely o pomoc proti Rusům a Britům omezeny na nejnutnější formální úroveň. Očekávání vkládaná do Spojených států se nesplnila ani během konstituční revoluce roku 1906. Ačkoli američtí misionáři přítomní v Íránu jí vyjádřili podporu, oficiální stanovisko amerického vyslanectví v Teheránu nepřikládalo tomuto hnutí význam a ztotožnilo se s britským postojem k věci.³¹⁹

---

319 Ghaneabassiri, op. cit., str. 154.

5. 2. Velká hra v letech 1896-1906

Osobnost nového vládce Mozaffaroddína Šáha Qádžára jakoby symbolicky ztělesňovala stav, v němž se koncem 19. století nacházela celá země. Slabý a nemocný vládce nejevil po letech izolace a excesů v Tebrízu zájem o vládu a politické záležitosti a byl považován za poslušnou figurku Rusů. Hlavním symptomem úpadku Íránu se stala finanční krize a insolventnost, která ji přinutila hledat řešení v zahraničí.

Na podzim roku 1897 se íránská vláda obrátila na evropský bankovní dům *Oppenheim* s žádostí o 400 000£ a nabídkou garance této půjčky příjmy celních úřadů v Kermánšáhu a v Perském zálivu.³²⁰ Jednání však byla zastavena na nátlak Britů, kteří nehodlali připustit předání kontroly nad finančními zdroji v jižním Íránu a sami nabídli prostřednictvím IBP požadovanou sumu. Proti zahraniční půjčce ostře protestovalo i ruské velvyslanectví a samo se nabídlo zprostředkovat půjčku ze strany ruských bank. Po neúspěšných jednáních s nizozemskou, belgickou a francouzskou ambasádou a odmítnutí ruské nabídky se íránská vláda v prosinci 1897 nakonec obrátila na IBP s žádostí o 400 000£ s úrokem 5% a zárukou celních příjmů z Kermánšáhu a Mohammary. IBP ovšem, přes doporučení britské vlády, žádost odmítla, a Írán byl nucen snížit, za zachování předchozích garancí, svůj požadavek na 250 000£. Na naléhání britského *chargé d'affaires* a budoucího vyslance Arthura Hardingeho se IBP v březnu 1898 uvolnila k preliminární půjčce 50 000£, jež měla poskytnout vládě nejnutnější prostředky na výplaty v armádě a civilní administrativě a zabránit tak případným výlevům dlouhodobě nahromaděné nespokojenosti. Průtahů v dalších jednáních s IBP využila ruská strana a nabídla Íránu půjčku ve výši

---

³²⁰ Kazemzadeh, op. cit., str. 307.

15 000 000 rublů (1 586 250£)³²¹ s úrokem 5% a oproti záruce příjmů ze všech celních úřadů v zemi. Prostředníkem jednání se stal od moci odstavený Amín-os-Soltán, který pragmaticky předvídal přicházející pád probritského a neúspěšného premiéra Amín-od-Douly. Na podzim roku 1898 se Amín-os-Soltánovi skutečně podařilo vrátit zpět k moci, což ruskou pozici v jednáních o půjčce výrazně posílilo. Britové reagovali návrhem společné britsko-ruské půjčky, což ovšem odmítli jak Rusové, tak Íránci, pro něž se přijmutí této nabídky rovnalo souhlasu s faktickým rozdělením finančních zdrojů země mezi cizí mocnosti. V prosinci roku 1899 vyvrcholila přísně utajená jednání memorandem ruského ministra zahraničí hraběte Muravěva,³²² který představil následující podmínky: **a)** Írán se měl zavázat k tomu, že nepožádá o půjčku žádnou jinou zahraniční velmoc, dokud nesplatí svůj dluh Rusku; **b)** prostřednictvím půjčky musel Írán splatit všechny ostatní zahraniční dluhy; **c)** mělo být obnoveno moratorium na stavbu železnic na dalších deset let; **d)** Írán měl garantovat půjčku příjmy ze všech celních úřadů kromě Fársu a Perského zálivu.³²³

Smlouva byla definitivně podepsána v lednu 1900 a oficiálně presentována jako kontrakt íránské vlády s Rusy ovládanou *Banque d'Ecsompte* v Teheránu. Írán získal půjčku ve výši 22 500 000 rublů (cca 2 380 000£) s úrokem 5% splatných na dobu 75 let. V případě platební neschopnosti se Írán zavazoval předat pod ruskou správu řízení celních úřadů (s výjimkou Fársu a Perského zálivu). Rusko tak díky své tradiční taktice podřizování ekonomických hledisek politice a strategii získalo další dílčí vítězství nad Brity, pro něž

---

321 Tamtéž, str. 318.

322 Michail Nikolajevič Muravěv (1845-1900), hrabě. Ruský státník a diplomat. Roku 1897 se stal ministrem zahraničí, přičinil se o rozšíření ruského vlivu v Asii, zejména v Číně a Mandžusku. Byl stoupencem spojení s Francií, vyjednal návštěvu francouzského prezidenta v Petrohradu. Proslul také svými mírovými iniciativami, zejména manifestem odsuzujícím válku a zbrojení z roku 1898, který inicioval svolání světové mírové konference do Haagu o rok později.

323 Tamtéž, str. 325.

byla naopak prioritou diskuse o zisku a ztrátě a nikoli politický kapitál v podobě kontroly nad íránskými financemi.

Ve světle ruského vítězství v souboji o íránské finance poněkud zanikl následující britský úspěch, který se však v dlouhodobé perspektivě ukázal tím vůbec nejhodnotnějším. Byla jím *D'Arcyho koncese* na těžbu ropy v jihozápadním Íránu uzavřená v květnu roku 1901. Ropné zdroje země byly v malé míře využívány k lékařským a technickým účelům již za Achajmenovské dynastie v polovině 1. tisíciletí př. n. l. a evropským cestovatelům byly známy od safíjovské doby. Roku 1892 se francouzský archeolog Jacques de Morgan zmínil o možných zásobách ropy, na něž narazil při průzkumu v Chúzestánu. Přes bývalého de Reuterova agenta E. Cotteho a íránského vyslance na světové výstavě v Paříži Ketábče Chána byla věc představena Siru H. D. Wolffovi, který ji nabídl úspěšnému britskému podnikateli Williamu Knoxovi d'Arcymu. Tento muž, který pohádkově zbohatl na těžbě zlata v australském Queenslandu, projevil zájem a vyslal k jednání do Teheránu Cotteho, Ketábče Chána a svého agenta, bývalého francouzského diplomata A. M. Marriota, aby vyjednali potřebnou koncesi. Plánu vyjádřili podporu i britský vyslanec Sir A. Hardinge a rovněž podplacený Amin-os-Soltán. V utajení před ruským vyslanectvím byla vyjednána a dne 26. května 1901 podepsána smlouva, jíž íránská vláda garantovala d'Arcymu na 60 následujících let právo k prospekci, těžbě, zpracování a přepravě ropy, zemního plynu a asfaltu na celém území Íránu s velmi důležitou výjimkou provincií Ázerbájdžán, Gílán, Mázendarán, Asterábád a Chorásán.³²⁴ Írán se za vyjmutí severních provincií z koncese zároveň zavázal neudělit žádné zahraniční mocnosti právo na stavbu ropovodu přes své území. Podíl íránské vlády měl představovat 16% čistého ročního

---

324 Tamtéž, str. 356-8.

zisku společnosti.

V Petrohradu vzbudila d'Arcyho koncese rozhořčenou a odmítavou reakci, neboť Rusko, disponující obrovskými zásobami ropy v Baku, mělo od sedmdesátých let faktický monopol na íránský trh s kerosinem a také významný podíl na indickém a dálněvýchodním trhu. V době podepsání d'Arcyho koncese navíc procházel ruský ropný průmysl krizí a trpěl poklesem cen. První ruský plán na výstavbu transíránského ropovodu pocházel již roku 1884, byl však odmítnut na základě nejistých vztahů s šáhovou vládou. Další projekt byl představen roku 1901 a jeho hlavním exponentem byl ruský ministr financí Sergej Julijevič Witte,³²⁵ architekt rok staré půjčky Íránu a stoupenec expanze Ruska do Perského zálivu. Otázka ropovodu tak zkomplikovala nadcházející jednání o další finanční pomoci zemi.

Ruská půjčka vyřešila finanční problémy Íránu pouze na následující rok a již v únoru 1901 hrozila zemi další finanční krize. Mozaffaroddín Šáh navíc potřeboval zvláštní prostředky na plánovanou prestižní návštěvu Evropy. Premiér Amín-os-Soltán se tentokrát znovu pokusil obrátit na Brity a IBP, od května 1891 však byl nucen vyjednávat i s Rusy, kteří se rozhodně netajili svou nelibostí nad d'Arcyho koncesí a novou půjčku podmiňovali kompenzační koncesí na stavbu ropovodu. Další tři čtvrtě roku tak mezi Teheránem a Petrohradem probíhala složitá a vyčerpávající jednání. Pro Británii byl ruský transíránský ropovod nepřijatelný z řady zásadních důvodů ekonomického, politického a strategického

---

³²⁵ Sergej Julijevič Witte (1845-1915) Ruský politik, narozen v Tbilisi, absolvent university v Oděse. Měl lví podíl na rozvoji ruských železnic v 19. století, zahájil stavbu transsibiřské magistrály a dalších tratí. V letech 1892-3 byl ministrem dopravy, poté až do roku 1903 ministrem financí, které zreformoval. Za jeho působení nebylo Rusko ani jednou v rozpočtovém deficitu. Byl odpůrcem expanze na úkor Číny na Dálném východě a také vyjednávačem Ruska v Portsmouthu po válce s Japonskem roku 1905.

charakteru, z právního hlediska byl navíc v rozporu s d'Arcyho koncesí. Proti ruskému plánu se ostře postavili Sir Arthur Hardinge a především indický místokráľ a jeden z největších znalců Asie a Íránu své doby Lord G. N. Curzon. Přes pokles politického vlivu v Teheránu, o prestiži ani nemluvě, zůstávala Velká Británie nadále světovou velmocí s dostatečnými prostředky k adekvátní reakci. Vývoj na mezinárodní politické scéně navíc jednoznačně favorizoval politiku usmíření obou rivalů v asijských otázkách, navzdory vzájemné nedůvěře a občasným chimérickým plánům ruských vojenských jestřábů na invazi do Indie, daných momentální převahou v Teheránu.³²⁶ Tuto realitu si na rozdíl od Witteho dobře uvědomovali i zodpovědněji uvažující reprezentanti na ruské straně, např. vyslanec v Teheránu K. M. Argyropoulos či ministerstvo zahraničí, které nakonec projekt stáhlo zpět a garantovalo Íránu půjčku bez jakéhokoli závazku týkajícího se kýženého ropovodu. Situaci se pokusil zvrátit ještě sám William Knox d'Arcy, který nabídl šáhovi soukromou půjčku ve výši 300 000£, tato suma však představovala pouze třetinu ruské nabídky a rovněž íránské potřeby. V únoru 1902 nakonec Írán přijal další ruskou půjčku, tentokrát ve výši 10 000 000 rublů s úrokem 5% a dobou splatnosti sedmdesáti pěti let.³²⁷

Jednou z reakcí Velké Británie byl 30. ledna 1902 i podpis velmi důležité spojenecké dohody s Japonskem, o jejímž protiruském zaměření nebylo pochyb. Celá ruská půjčka byla navíc díky šáhově cestě po Evropě vyčerpána již koncem roku a tragická finanční situace Íránu si v dubnu 1903 vyžádala další hypotéku, tentokrát ze strany IBP a ve výši 300 000£ s úrokem 5% splatných do dvaceti let. Téhož roku však vešla v platnost novela rusko-íránské obchodní smlouvy vyjednaná roku 1901, která pozměnila system systém celních poplatků výrazně v ruský prospěch a

326 Tamtéž, str. 331.

327 Tamtéž, str. 384.

znevýhodnila produkty, jejichž dovozcem byli Britové. Bylo tak například zavedeno 10% clo na čaj, který byl importován prakticky pouze z Indie, clo na zboží, na nějž měli monopol Rusové, bylo naopak sníženo, jako např. u cukru (2,25%) či kerosinu (1,5%).³²⁸

Zdánlivé vítězství Ruska v Íránu a v Asii však zkomplikovaly bouřlivé události let 1904-5: rusko-japonská válka a ruská revoluce. Expanzí na východ, lemovanou obsazením přístavu Port Arthur roku 1898, Mandžuska roku 1900 a dokončením transsibiřské magistrály do Vladivostoku roku 1901, se Rusko střetlo s mocenskými ambicemi mladého, dravého a prudce se modernizujícího Japonska. Roku 1896 se obě mocnosti dohodly na společné sféře vlivu v Korei, roku 1898 pak formálně uznaly její nezávislost a Rusko v ní přenechalo Japonsku ekonomické první housle.³²⁹ Začátkem dvacátého století však z Petrohradu začaly zaznívat hlasy požadující asertivnější politiku na Dálném východě. Krátká a bezproblémová kampaň s Japonskem měla odvést pozornost od vnitřního napětí v říši a upevnit ekonomický vliv v oblasti, na němž byl osobně podnikatelsky zainteresován dokonce i car Mikuláš II. (1894-1917).³³⁰ Stoupencem akce byl např. i ministr války A. N. Kuropatkin, proti byl naopak ministr zahraničí hrabě Vladimir Nikolajevič Lambsdorf, který se obával naplnění britsko-japonské spojenecké smlouvy a konfliktu na dvou frontách.

Neúspěch diplomacie vedl japonské velení k rozhodnutí udeřit preventivně jako první. 7. února 1904 přerušilo Tokio s Petrohradem diplomatické styky a o dva dny později zaútočilo na ruskou válečnou flotilu, kterou zlikvidovalo. Začátkem května vstoupilo Japonsko do Mandžuska a oblehlo Port Arthur, který kapituloval v lednu 1905. Katastrofa nekompetentně vedené ruské armády pod

328 *The Cambridge History of Iran*, vol. VII., str. 415.

329 Skřivan, A.: *Evropská politika 1648-1914*, str. 238.

330 *Dějiny Ruska*, str. 292.

velením Kuropatkina vyvrcholila ve dnech 20. února až 10. března 1905 krvavou bitvou u Mukdenu, která si vyžádala životy cca 100 000 ustupujících ruských vojáků, a konečně likvidací baltské flotily v bitvě u Cušimy koncem května 1905. Mírová jednání mezi vyčerpanými stranami zprostředkoval na japonskou žádost prezident Spojených států amerických Theodore Roosevelt. 5. září 1905 byla mezi Ruskem a Japonskem podepsána v americkém Portsmouthu první mírová smlouva vedoucí k uznání japonského vlivu v Mandžusku a Korei a urovnání vzájemných rozporů. Další dohody následovaly v letech 1907, 1910 a 1912 a vedly mj. k japonské anexi Korey v srpnu 1910. Porážka od „malých žlutých ďáblů“, jak byli Japonci rasisticky označováni v tisku, způsobila v Rusku psychologický šok podobný traumatu Britů z búrských válek a vyvolala vlnu euforie v celé Asii. Jejím důsledkem byl i výbuch dlouho koncentrované nespokojenosti s autokratickým samoděržavím a celkovou krizí ruské společnosti. Masakr manifestujících dělníků v neděli 22. ledna 1905 v Petrohradu vyústil ve vlnu stávek a revoluci, která otřásla zemí a přinesla Rusku základy parlamentního systému a občanských práv.³³¹

Porážka a následné oslabení Ruska po prohrané válce s Japonskem, jediné konstituční monarchii v Asii, stejně jako vliv parlamentních idejí ruské revoluce roku 1905 a přesvědčení o „ústavě“ (persky *mašrúte*, *mašrútíjet*- „konstitucionalismus“) jako všeléku na společenské a zahraničněpolitické problémy země, nepřímo iniciovaly konstituční revoluci v Íránui. Ta vypukla 12. prosince roku 1905 jako protest teheránských obchodníků proti daňové politice vlády. K akci se záhy připojila skupina prominentních duchovních, jako např. Sejjed Abdolláh Behbehání, Sejjed Mohammad Tabatabá'í a Áqá Sejjed Džamál-od-Dín, a také

³³¹ Po generální stávce v Petrohradu vydal Mikuláš II. 30. října 1905 manifest, v němž garantoval občanské svobody a přislíbil ustavení parlamentu (dumy).

zástupci obchodníků a studentů náboženských věd. Celá skupina poté odešla do *bastu* v jihoteheránské svatyni Šehzáde-je Abd-ol-Azím a požadovala odvolání nepopulárního guvernéra hlavního města Ejn-od-Douly a ustavení representativního orgánu (tzv. *adáleťcháne*- „dům spravedlnosti“), jakéhosi zárodku parlamentu, jehož složení nebylo specifikováno. Protesty pokračovaly přes celou zimu a jaro a vyvrcholily v polovině července 1906 exodem teheránských náboženských vůdců do Qomu a tzv. velkým *bastem* na půdě britského vyslanectví v Teheránu, kde se shromáždilo na 12-14 tisíc lidí, kteří požadovali ústavu a parlament (persky *medžles*). Šáh kapituloval. Guvernér hlavního města byl odvolán a 5. srpna sankcionoval Mozaffaroddín Šáh vyhlášení ústavy a parlamentu, který se poprvé sešel 7. října 1906. První íránská ústava byla následně vyhlášena k 1. lednu 1907. O týden později Mozaffaroddín Šáh Qádžár zemřel a na trůn nastoupil designovaný korunní princ a „muž Petrohradu“ Mohammad Alí Šáh Qádžár, který formálně přislíbil respektování ústavního a parlamentního režimu. V zemi vypukla krize způsobená rozporem mezi autokratickými tendencemi šáha a protiruským parlamentem usilujícím o vymanění Íránu z pod zahraničního poručnictví. Cesta k britsko-ruské dohodě o vyřešení sporných otázek v Íránu a v Asii byla otevřena.

5. 3. Britsko-ruské vyrovnání roku 1907

Potřeba vzájemného vyrovnání mezi Londýnem a Petrohradem nebyla pouze reakcí na bezprostřední problémy vyvolané politickou krizí ve vratké qádžárovské monarchii, ale reflektovala mnohem širší dějinné souvislosti. Vedle měnicích se poměrů na mezinárodně politické scéně přišla nutně na řadu i reflexe, jíž obě mocnosti podrobili svou dosavadní dlouhodobou politickou strategii vůči Íránu.

Mezinárodní uznání nezávislého Afghánistánu a vymezení pevných hranic v oblasti nejvyšších pohoří světa- Himálaje, Karakoram a Pamíru- ukončilo fysické zápolení o dosud nerozdělené územní celky. Obě říše narazily na přirozené hranice své teritoriální expanze v Asii a zavázaly se k vzájemnému respektování svých držav. Nikým neomezovaní Rusové konsolidovali a rozšiřovali svou moc v čerstvě získané Střední Asii. Britové zatím zdánlivě neohroženě vládli obrovské říši v Indii, která na přelomu 19. a 20. století prožívala příslovečný zlatý věk stability a prosperity navždy ztělesněný v románech Rudyarda Kiplinga. Na nejzazším východě Asie byli Rusové nuceni přiznat reálné limity své moci a vyrovnat se s ponižující a traumatizující porážkou ze strany Japonska. Podobnou zkušenost, jež rozbila mýtus o neporazitelnosti největšího světového impéria, učinili rovněž Britové, a to hned dvakrát v Afghánistánu a čerstvě také v búrských válkách v jižní Africe, které se staly prvním světově veřejným konfliktem a předznamenaly éru masového válečného zpravodajství.

Tendence vývoje světové politiky v letech před první světovou válkou jsou dostatečně známy. Koloniální a ekonomické rivality a komplikovaná otázka „dědictví“ po Osmanské říši-

nemocném muži na Bosporu- vedly k antagonizaci Starého světa a jeho rozdělení na dva zneprátelené a vzájemnými smlouvami provázané mocenské bloky, nesmyslné militarizaci a posléze nezadržitelné katastrofě světové války, jejíž brutalita znásobená technologickou revolucí předčila i ty nejčernější kalkulace a definitivně smetla onen idylický, byť iluzorní *Welt von Gestern*.³³²

Koloniální spory Velké Británie s Francií byly vyřešeny tzv. srdečnou dohodou z dubna 1904.³³³ Protibritské postoje a gesta *kaisera* Viléma II. během búrských válek, megalomanské ambice Německa v otázce budování válečného námořnictva, chování císaře v marocké krizi v roce 1905, *Drang nach Osten*, projekt Bagdádské dráhy a zvýšená aktivita Berlína na sultánském dvoře- to vše postupně přesvědčilo Brity o tom, že primární bezpečnostní hrozbu pro impérium již nepředstavuje Rusko, ale spíše velký germánský bratr na druhém břehu Severního moře. Spojenecká aliance mezi Rusy a Francií byla již realitou.³³⁴ Zbývalo narýsovat poslední stranu logického trojúhelníku.

K obdobnému postoji dospělo i Rusko. Sílicí ekonomický potenciál a vojenská mašinerie dravého Německa budily v Petrohradu přirozené obavy, ještě choulostivější byl pak konflikt mocenských zájmů na Balkáně a v Cařihradu. Zde se Rusko potenciálně střetávalo nejen s čím dál tím více zainteresovaným Německem, ale především s jeho hlavním spojencem- habsburským Rakouskem-Uherskem. Těmto rozporům nemohly zabránit ani proněmecké postoje velké části ruské šlechty včetně vládnoucí

---

332 *Svět včerejška*, název autobiografické knihy rakouského spisovatele Stefana Zweiga, jedna z nejceněnějších a literárně nejhodnotnějších výpovědí o Evropě před I. světovou válkou.

333 *Entente cordiale*, podepsána 8. 4. 1904. Impulsem byla válka Ruska (spojenec Francie) s Japonskem (spojenec Británie). Dohoda řešila veškeré dosavadní různice v oblasti koloniální politiky, především otázku Egypta (Británie) a Maroka (Francie).

334 Smlouva podepsána po složitých jednáních 4. ledna roku 1894, byla reakcí obou mocností na komplikované vztahy s Velkou Británií (kolonie) a s Německem (bezpečnostní a ekonomické hrozby).

dynastie a ostentativně projevované přátelství dvou „drahých bratránků“ císaře „Williho“ a cara „Nikiho“, jak se oba monarchové něžně oslovovali ve vzájemné korespondenci.³³⁵

Co se týče Asie a Íránu především, pro realisticky uvažující státníky stanuly obě říše na hranici svých možností. Politické barvičky na fyzické mapě kontinentu pomalu zasychaly a prostor k expanzi byl vyčerpán. Britská idea Íránu jako nárazníkového státu k obraně Indie, s níž operoval již Richard Wellesley v době Napoleonových eskapád v Egyptě, nebyla kvůli ruské mocenské konkurenci realizována. Ostře střeženou branou do Indie zůstal stejně jako před sto lety Brity kontrolovaný Perský záliv, novým oddělujícím prvkem se stal Afghánistán- gigantická a fakticky nedobytná horská pevnost v srdci Asie pod velmi teoretickým britským vlivem. Tradiční ekonomické sny britských průmyslníků, obchodníků a investorů nebyly rovněž naplněny. Očekávání nového Egypta či Indie zůstala v hájemství chimér. Opět ruská konkurence znemožňovala budování dopravní a průmyslové infrastruktury a realizaci koncesních smluv. Těžce získaná privilegia k navigaci Káránu nesplnila původní očekávání a celý podnik byl neziskový. Budoucí „vítězství“ v podobě koncese na těžbu chůzestánské ropy bylo prozatím zahaleno závojem. Případ tabákové koncese skončil katastrofou, radikalizací domácí opozice, posílením Rusů a prohloubení protibritských postojů v zemi.

Bylo tedy faktickým vítězem *Velké hry* carské Rusko? Na první pohled by odpověď mohla znít kladně. Rusové úspěšně realizovali své dobytelské ambice na původně íránská teritoria.

---

335 Proněmecké sympatie projevovala většina špičkových osobností ruského dvora, počínaje carem Mikulášem II. a carevnou Alexandrou Fjodorovnou a konče řadou ministrů a špiček aristokracie. Silná germanofilie a konzervativismus se projevovaly i v diplomatickém sboru, který byl ostatně z velké části složen ze šlechticů německého pobaltského původu (138 velvyslanců z celkových 315 v roce 1907!).

Do roku 1826 připojili strategické Zakavkazí, do poloviny osmdesátých let 19. století pak také pouze nominálně nárokové území dnešního Turkmenistánu. Kaspické moře bylo téměř stejně ruským jako Ladožské jezero u Petrohradu. V objemu vzájemné obchodní výměny představovalo Rusko bezkonkurenčně největšího partnera země. Šáh i dynastie byli pod silným a nevyhnutelným ruským vlivem, v relativně bohatém a zalidněném severozápadním Íránu, který představoval hospodářské a demografické těžiště země, měli Rusové rozhodující ekonomické i politické slovo a realizovali menší infrastrukturní projekty mající za cíl provázání oblasti se sousedním Zakavkazím. Jedinou bojeschopnou jednotkou byla v zemi bez fungující armády Rusy zcela ovládaná Kozácká brigáda. Rusko také v neposlední řadě úspěšně sabotovalo domácí snahy reformě a konstitučně orientované opozice o změnu poměrů v zemi a celkovou podporou zkorumpovaného, klientistického a anachronického absolutismu Qádžárovců ještě více prohlubovalo závislost Teheránu na sobě samém.

Při preciznějším pohledu byla však ruská dominance v Íránu mnohem problematičtější jevem a příslovečným kolosem na hliněných nohou. Praxe konkurenčních moratorií na rozvoj země znevýhodňovala Rusy stejně jako Brity a neumožňovala jim využít existující politický kapitál k ekonomickému prospěchu. V případě uvolnění poměrů by totiž výrazně zaostalejší carská říše nebyla schopna konkurovat nesrovnatelně dynamičtější a vyspělejší Velké Británii a ekonomickou soutěž by zcela jistě prohrála. Z mocensko-strategického hlediska pak Britové přes své dílčí neúspěchy představovali rovnocenného protivníka, který byl schopen adekvátně odpovědět na prakticky jakýkoli ruský tah, ať již politický, či ekonomický. Mohutné investice a finanční injekce do Teheránu se z hlediska reálně dosaženého vlivu ukázaly jako neproduktivní. K lednu 1907 „utopilo“ Rusko v Íránu celých 72 204 754 rublů a

iránský dluh Petrohradu dosahoval závratné hodnoty 32 823 434 rublů. Oproti tomu představovaly britské pohledávky poměrně zanedbatelnou částku 2 000 000 rublů.³³⁶ Většina půjček byla použita na umoření předchozích dluhů či k distribuci mezi dvořany a na šáhovy osobní potřeby a návratnost investic byla nulová. Přes neoddiskutovatelnou mocenskou pozici v severní části země se Rusům nezdařil jejich původní dlouhodobý cíl: odtržení Ázerbajdžánu a přikaspických provincií Íránu a jejich integrace po vzoru Zakavkazí. Jeho budoucí uskutečnění bylo vzhledem k britské pozici v zemi zcela vyloučené. Pokusy Ruska proniknout mocensky a obchodně do jižní části země a Perského zálivu skončily nezdarem a choulostivé a „sporné“ hraniční provincie Chorásán a Sístán představovaly šachovnici vzájemně vyrovnané zpravodajské hry.

Obrazem situace bylo reálné rozdělení země na dvě geograficky poměrně jasně vymezené sféry vlivu a neplodná „poziční“ válka, která všechny tři aktéry zavedla do slepé uličky. Řešením, které se logicky nabízelo a které si vyžadovaly i zmíněné okolnosti mezinárodně politického vývoje, bylo dosažení vzájemné dohody formálním sankcionováním tohoto stavu.

Ideu sblížení a kooperace s Ruskem předestřel neúspěšně již před dvěma dekádami Sir Henry Drummond Wolff. Případná aliance či rozdělení země na zóny vlivu však nebyly v době vrcholící Velké hry a finálních fází fyzické expanze v Asii akceptovatelné ani pro jednu stranu. V Rusku byla podobná myšlenka odsuzována jako projev slabosti a přenechání aktivity a nepochybného budoucího vítězství ekonomicky dravějším a úspěšnějším Britům. Pro Velkou Británii představoval jakýkoli mocenský ústupek Rusku strategickou rezignaci, postupné přenechání Íránu agresivnímu ruskému expanzionismu a jasný zvrat mocenské rovnováhy v Asii, který by

---

³³⁶ Kazemzadeh, str. 487.

vyústil v nevyhnutelné ohrožení indického impéria. Ne náhodou byly indické koloniální kruhy hlavními oponenty aliance, a to i po jejím uskutečnění. Zcela negativně se k panskému dělení země na sféry vlivu stavěli pochopitelně samotní Íránci. Jakýkoli náznak dohody mezi oběma velmocemi byl pro Teherán noční můrou a vždy okamžitě vyvolal velmi vážné obavy ze ztráty samostatnosti země a zániku státnosti.

Situace v polovině prvního desetiletí 20. století byla již odlišná. K nutnosti normalizace nevalných vzájemných vztahů přispělo i několik konkrétních nepříjemných incidentů. Okupace tibetské Lhasy plukovníkem Francisem Younghusbandem³³⁷ v srpnu 1904 a britská diplomatická mise do Afghánistánu téhož roku vzbudili v Rusku nevoli a nedůvěru. V noci z 21. na 22. října 1904 pak došlo k tragickému incidentu v Severním moři, kdy zpanikařená ruská válečná flotila mířící na Dálný východ zahájila palbu na flotilu britských rybářských lodí v domněnku, že jde o japonské válečné loďstvo mířící k baltskému pobřeží Ruska. Jedna z britských lodí byla potopena a z obou stran zaznělo několik hlasitých hrozeb zúčtováním, nešťastná událost byla nicméně vyřešena v diplomatických kuloárech smírnou cestou.

Kurs příznivý změnám signalizovaly i změny na špičkových diplomatických postech na obou stranách, kde se do vlivných funkcí

---

337 Francis Younghusband (1863-1942), Sir. Britský voják, objevitel a později známý spiritualista. Narozen v britské Indii. Po absolutoriu vojenské akademie proslul řadou dobrodružných expedic v nitru Asie, např. v Mongolsku a Mandžusku.

Legendární se stalo setkání s jeho ruským protivníkem kapitánem Bronislawem Gromčevským v Chündžarabském průsmyku roku 1889, učebnicový příklad gentlemanské stránky *Velké hry* s přátelskými strategickými diskusemi nad lahvemi brandy a vodky a exhibicemi jezdeckých kousků kozáků a střeleckých dovedností gurkhů.

Roku 1904 vedl Younghusband proslulou expedici britského sboru do Tibetu, která vyústila ve faktickou krátkodobou okupaci země. Po návratu do Velké Británie proslul Younghusband jako propagátor horolezectví v Himálaji a také jako spiritualista, díky údajným mystickým prožitkům z let služby v Tibetu a Himálaji. Propagoval pantheismus, jakousi prototeorii hypotézy Gaia (Země jako živý organismus) a také volnou sexuální lásku. Ke sklonku života dokonce litoval své invaze do „mystického“ Tibetu.

dostali stoupenci dohody a spolupráce. Na ruské straně to byl především nový ministr zahraničí Alexandr Petrovič Izvolskij,³³⁸ okouzující a zkušený diplomat a hlavní advokát spojení s Velkou Británií. Jako bývalý zástupce Ruska v Bulharsku a Rumunsku a ex-velvyslanec v Srbsku považoval Izvolskij za prioritu ruské východní politiky nikoli Írán, nýbrž Osmanskou říši a horoval pro vyřešení problému cestou smíru. Podporu pro své plány našel Izvolskij zejména u ruského ministra financí V. N. Kokovcova,³³⁹ který argumentoval neúspěšnou politikou finančních injekcí do Persie, u premiéra P. A. Stolypina,³⁴⁰ u ministra války generála A. F. Roedigera a také u někdejšího vyslance v Íránu, bývalého ředitele *Asijského odboru* Ministerstva zahraničí a stávajícího ruského velvyslance v Cařihradu I. A. Zinověva. Klíčovým momentem jednání na ruské straně byla konference ze 14. února 1907, na níž Izvolskij pozval politické a vojenské elity carské říše a snažil se je získat pro myšlenku rozdělení Persie a dohody s Britý.³⁴¹

Podobné ambice měl také Izvolského britský protějšek Sir Edward Grey³⁴² a jeho tajemník Sir Charles Hardinge, bývalý vyslanec v Teheránu, který obzvlášť citlivě chápal nesmyslnost dosavadní politiky konfrontace. Další bývalý diplomat v Íránu a

---

338 Alexandr Petrovič Izvolskij (1856-1919), ruský diplomat. Sloužil na řadě choulostivých míst, mj. na Balkáně a v Japonsku, v letech 1906-10 byl ministrem zahraničí. Byl hlavním architektem britsko-ruského sblížení před I. světovou válkou. Po roce 1910 působil v Paříži, zasazoval se o co nejpevnější spojení Ruska s dohodovými mocnostmi. Po říjnové revoluci prosazoval intervenci zahraničních armád v Rusku. Zemřel předčasně v Paříži.

339 Vladimir Nikolajevič Kokovcov (1853-1943), ruský politik, od roku 1904 ministr financí. V roce 1911 převzal také úřad ruského premiéra. Po říjnové revoluci roku 1917 emigroval přes Finsko do Francie, byl jedním z vůdců ruských emigrantských kruhů.

340 Pjotr Arkadijevič Stolypin (1862-1911), ruský politik, v letech 1906-11 premiér. Proslul revolučním plánem celkové reformy zaostalého ruského systému, zejména v zemědělství. Zavražděn v září 1914.

341 Tamtéž, str. 488.

342 Edward Grey (1862-1933), Sir. Britský státník, v letech 1905-16 ministr zahraničí, v úřadě čelil řadě vážných krizí (Bosna, Maroko), neúspěšně se pokusil vyřešit spor Rakouska-Uherska se Srbskem, který rozpoutal první světovou válku. Jeho asi největším úspěchem zůstane britsko-ruské sblížení na základě tradiční myšlenky rovnováhy sil a Ruska jako faktoru evropské politiky po boku Francie a Velké Británie. V soukromí proslul Grey jako vynikající hráč tenisu a také jako vášnivý rybář a ornitolog.

novopečený stoupenec aliance s Ruskem, Sir Arthur Nicolson,³⁴³ byl pak dokonce jmenován britským velvyslancem přímo v Petrohradu. V opozici naopak stály špičky indické koloniální administrativy včetně vojenského velitele indické armády a hrdiny ze Súdánu Lorda Kirtchenera, ale i nový vyslanec v Íránu Sir Cecil Spring Rice. Nesouhlas zazníval i z podnikatelských řad, občanských kruhů odsuzujících ruský absolutismus a od různých významných osobností osobně zainteresovaných na Persii, jako například Lorda Curzona či významného íránisty profesora E. G. Browneho, který byl vášnivým stoupencem konstitučních změn v Íránu. Íránská strana, která tušila přicházející sblížení velmocí, byla o probíhajících jednáních a „dolaďování“ detailů držena v nevědomosti.

Jednání obou stran vyvrcholila na podzim. Dne 31. srpna roku 1907 byla v Petrohradu Izvolským a Nicolsonem podepsána velmi lapidární a stručná „gentlemanská“ britsko-ruská konvence o rozdělení sfér vlivu v Asii.

V preambuli se obě strany zavázaly „*respektovat integritu a nezávislost Persie s upřímným zájmem na zachování pořádku v celé zemi.*“³⁴⁴ Vzhledem k tomu, že „*každá z nich má na základě geografických a ekonomických důvodů zvláštní zájem na udržení míru a pořádku v jistých provinciích Persie, a to jednak těch sousedících s Ruskem a také těch v sousedství Afghánistánu a Balúčistánu*“,³⁴⁵ rozhodly se obě země respektovat vymezené sféry vlivu. Velká Británie se v paragrafu I. zavázala nevyhledávat a nepodporovat jakoukoli třetí stranu ve vyhledávání koncesí na území vymezeném linií mezi Qasr-e Šírín, Esfahánem, Jezdem, Cháchem a bodem, kde se stýkají hranice Persie, Ruska a

343 Arthur Nicolson (1849-1928), Sir. Britský diplomat a politik. Působil na řadě důležitých postů (Berlín, Peking, Teherán, Cařihrad), v letech 1906-10 velvyslanec v Rusku, poté tajemník ministra zahraničí.

344 Text dohody viz *Iranian Political Diaries*, vol. 3, francouzský originál str. 739-42.

345 Tamtéž, str. 739.

Afghánistánu. Neměla také bránit Rusku ve snaze získat jakoukoli koncesi v rámci této zóny pro sebe samé. Právě otázka zabránění Rusku ve získání jakkoli dlouhého úseku afghánsko-iránské hranice v rámci své vlastní zóny tvořila nejsložitější a nejožehavější prvek jednání mezi Izvolským a Greyem v průběhu příprav konvence. Stejně tak Rusko se zavázalo k totožnému slibu v zóně vymezené linií počínající vesničkou Gazík (zhruba v polovině délky dnešní afghánsko-iránské hranice) a jdoucí přes Bírdžand a Kermán k Bandar-e Abbás (paragraf II.). Pokud jde o „neutrální zónu“ mezi oběma definovanými liniemi, obě strany se v paragrafu III. zavázaly ke svého druhu volné ekonomicko-politické soutěži. Rusové neměli bez předběžné dohody s Brity překážet britským poddaným ve získání koncesí na tomto území, Britové *vice versa*. Ve zbývajících článcích (IV. a V.) byly řešeny dílčí otázky týkající se celních úřadů a splatnosti finančních půjček učiněných Íránu oběma stranami.

Druhá část konvence řešila otázku Afghánistánu. Ten se se souhlasem Ruska stal sférou britského vlivu, Rusko dokonce přislíbilo využívat ve svých vztazích s Afghánistánem britského prostřednictví. Vliv Velké Británie v zemi měl mít výlučně „mírovou podobu“³⁴⁶ a neměl být jakkoli namířen proti bezpečnostním zájmům Ruska. Britové rovněž plně uznali teritoriální integritu země a její hranice, zavázali se nepodnikat v Afghánistánu zpravodajskou činnost a neanektovat jakoukoli část afghánského území. Obchodní vztahy obou velmocí s Afghánistánem měly být postaveny na zásadě vzájemné rovnosti. V poslední části smlouvy byla vyřešena i poměrně recentní a méně ožehavá otázka Tibetu. Suverenita nad touto zemí byla přiznána Číně, obě strany se zavázaly respektovat tibetskou teritoriální integritu, nevyhledávat v zemi jakékoli komerční koncese, nezasahovat do její vnitřní politiky a své vztahy s dalajlámovou vládou realizovat pouze

---

346 Tamtéž, str. 740.

prostřednictvím Číny. Ani jedna ze stran neměla mít ve Lhase svého diplomatického zástupce.

Vyslanec v Teheránu Sir Cecil Spring Rice nebyl o výsledku jednání a o uzavření dohody vůbec informován a o její existenci se dokonce dozvěděl později než šáh a íránská vláda.

Závěr

Podpis konvence rozdělující Írán do vzájemně nedotknutelných sfér vlivu znamenal formální ukončení *Velké hry*. Uzavřela se tak přes sto let trvající velkolepá a velmi zajímavá kapitola v moderních dějinách mezinárodních vztahů a evropské imperiální expanze. Na jejím počátku vstoupily na jeviště mladá íránská monarchie pod vládou ctižádostivých Qádžárovců, probouzející se a světu dosud nepřiliš neznámý ruský kolos pošilhávající po tajemstvích zahalených orientálních monarchiích ve svém jižním sousedství, a relativně malý, avšak pozoruhodně schopný a houževnatý britský ostrovní stát, který z několika drobných obchodních stanic na bengálském pobřeží zahájil velkolepé tažení k ohromujícímu asijskému impériu. V posledním dějství odcházely ze scény bez potlesku dvě gigantické světové říše ovládající většinu asijského kontinentu a mezi nimi neduživý, zanedbaný a napůl modernizovaný Írán kлокotající vzpourou a vlastními potlačenými ambicemi. Pro zúčastněné diváky skončilo dlouhé a napínavé drama plné zvratů, konfliktů, hrdinských činů a nepředstavitelných dobrodružství, stejně tak jako diletantismu, falše a osobních tragédií.

V poslední kapitole byly analyzovány pohnutky, které obě velmoci přivedly k jednacímu stolu. Na jejich základě se nabízí otázka po konečném výsledku. Kdo zvítězil? Rusové? Britové? Lze vůbec takovouto otázku položit a nalézt na ni odpověď? Jisté je, že trumfy v této hře ležely vyloženy na hracím stole již dlouho před jejím koncem. Pro obě mocnosti znamenala stručná diplomatická dohoda z roku 1907 pouhé potvrzení známého, ačkoli záměrně přehlíženého *statutu quo* a odrazový můstek ke spolupráci na mnohem důležitějším evropském poli. Obě říše dosáhli reálného

limitu svých možností a ve vzájemném přetlačování sil zůstaly na místě vprostřed a konstatovaly remízu. V obou zemích se také tato problematická smlouva dočkala širokého odsouzení a rozhodně nebyla interpretována jako nástroj trvalého řešení vzájemných sporů.

Skutečnou tragédií znamenala konvence pro Írán, o němž a bez nějž se především jednalo. Země se na následujících více než 10 let stala nefungujícím schizofrenním protektorátem ovládaným jen velmi neochotně a minimálně spolupracujícími zastupitelstvy obou velmocí pod formálním pláštěm qádžárovského *Středu všehomíra* a *Krále králů* bezmocně sedícího na drahokamy posetém Pavím trůnu. Konstituční revoluce a hnutí za reformy a modernizaci státu byly rozbity Rusy. Ti také fakticky okupovali a ovládli severní část země, která nebyla ničím více než ruským protektorátem za bezmocného přihlížení smlouvou vázané Velké Británie. O reálném podílu na správě země bylo ostatně rozhodnuto předem včleněním hlavního města Teheránu do ruské zóny. Zatímco Rusové zůstali nadále nenáviděnými a obávanými bezskrupulózními architekty podmanění Íránu, Britové ztratili podpisem smlouvy a následnou politikou ústupků poslední zbytky svého dřívějšího morálního kreditu obránce integrity země a garanta jejího politického, společenského a hospodářského rozvoje. Velká Británie- modla reformistů a matka parlamentní a konstituční demokracie a liberálních hodnot získala napříště punc nenáviděného zrádce a utlačovatele národa. Alespoň v tomto směru lze říci, že Velká Británie svou *Velkou hru* o Persii prohrála, zde ovšem nikoli s Ruskem, ale sama se sebou.

Poslední zbytky nezávislosti země zanikly v kataklyzmatech první světové války. Výměnou za budoucí ruskou okupaci Cařihradu a Úžin získala Velká Británie právo svobodných operací v

„neutrální“ zóně. Pod záminkou nebezpečí ze strany Německa a jeho spojenců byla země definitivně obsazena a rozdělena na dvě poloviny. Ke zvratu situace došlo po říjnové revoluci v Rusku v roce 1917 a zhroucení carské armády.³⁴⁷ Nová sovětská vláda zrušila v červnu roku 1919 veškeré koncese a pohledávky vůči Íránu a smlouvy uzavřené carským režimem prohlásila za nulitní, další rozvoj vztahů však překazila krvavá občanská válka v Rusku. Situace se snažili využít Britové, kteří okupovali i severní část Íránu a pokusili se vnutit zemi asymetrickou spojeneckou smlouvu. Podobně neuspěl ani mladý sovětský režim a jeho vítězně postupující Rudá armáda, která se na jaře roku 1920 vylodila na kaspickém pobřeží Íránu pod záminkou likvidace přechajících bělogvardějských jednotek a podpořila v Gílánu probíhající pokus socialistickou revoluci.³⁴⁸ V sovětském vedení nakonec zvítězila pragmatická linie. V. I. Lenin zoufale potřeboval fungující obchodní výměnu s Velkou Británií, která kategoricky požadovala zastavení revoluce v Gílánu a odchod sovětských vojsk ze země.

Dne 26. února 1921 byla v Moskvě podepsána lidovým komisařem zahraničních věcí G. V. Čičerinem³⁴⁹ a íránským velvyslancem Mošáver-ol-Mamálekem sovětsko-íránská smlouva. Byly potvrzeny stávající hranice obou zemí, Sověti odmítli dosavadní „zločinnou“ politiku carského Ruska a zrušili veškeré dluhy a koncese. V článku 11 byla po 97 letech existence explicitně

---

347 Podrobná studie viz: Gombár, E.: *Írán za vlády Rezy šáha Pahlaviho*. in: *Historický obzor*, no. VII-VIII/2001, str. 183-9.

348 Levicové nacionalistické hnutí pod vedením Mírzy Kúček Chána Džangaliho v letech 1919-21. Podrobnosti viz tamtéž, str. 183-4.

349 Georgij Vasiljevič Čičerin (1872-1936) Ruský (sovětský) politik. Vzdálený příbuzný A. S. Puškina, germanofil, celoživotní obdivovatel Wagnera a Nietzscheho, patřil k nejvzdělanějším diplomatům v Rusku. Po revoluci roku 1905 uprchl do západní Evropy a stal se stoupencem socialistických myšlenek, po vypuknutí I. světové války se přiklonil k Leninovi a bolševismu. Po rezignaci Lva Trockého se roku 1918 stal ministrem zahraničí nové sovětské vlády. Prosazoval politiku spolupráce s Německem, roku 1922 vyjednal známou sovětsko-německou spojeneckou smlouvu dvou poválečných „outsiderů“ v italském Rapallu. Odstoupil ze zdravotních důvodů roku 1930.

anulována torkmánčajská smlouva.³⁵⁰ Pět dní před podpisem dokumentu, 2. února 1921, provedl v Teheránu velitel Kozácké brigády Rezá Chán (narozen 15. března 1878) státní převrat a z pozice ministra války zahájil ambiciózní politiku nacionalizace Íránu a jeho přeměny ve skutečně moderní nezávislou zemi. Britská i sovětská vojska opustila íránské území, sféry vlivu se staly minulostí, konvence z roku 1907 ztratila smysl a stala se materiálem pro studenty dějin diplomacie. Klasická Velká hra o Írán byla definitivně ukončena.

---

350 Článek VI. smlouvy opravňoval Sovětský svaz k intervenci v Íránu v případě jakéhokoli nebezpečí ze strany jakékoli třetí mocnosti, která by íránské území využila jako základnu k ohrožení území sovětského. Článek byl konkrétně namířen proti bělogvardějcům, byl však využíván jako nátlakový prostředek a byla jím zdůvodněna sovětská intervence roku 1941 namířená proti činnosti nacistických agentů v Teheránu.

Přílohy

Íránští šáhové- dynastie Qádžárovců (větev Qojunlu /Qovánlu/)

Áqá Mohammad Šáh-e Qádžár (1796-7, zavražděn)

Fath Alí Šáh-e Qádžár (1797-1834)

Mohammad Šáh-e Qádžár (1834-48)

Náseroddín Šáh-e Qádžár (1848-96, zavražděn)

Mozaffaroddín Šáh-e Qádžár (1896-1907)

Íránští předsedové vlády (*sadr-e a'zam*)

Hádží Ebráhím Chán E'temád-od-Dawla (1795-1801)

Mírzá Šáfí' Mázendarání (1801-19)

Hádží Mohammad Hosejn Chán Nezám-od-Doula Esfahání (1819-23)

Abdolláh Chán Amín-od-Doula (1823-4)

Alláh Jár Chán Qádžár Devehlu Ásef-od-Dawla (1824-8)

Abdolláh Chán Amín-od-Dawla (1828-34?)

Abú 'l-Qásem Qá'em-Maqám (1834-5)

Hádží Mírzá Abbás-e Erivání „Áqásí“ (1835-48)

Mírzá Táqí Chán Ferahání Amír-e Kabír (1848-51)

Mírzá Áqá Chán-e Núrí E'temád-od-Dawla (1851-8)

Funkce zrušena šáhem 1858-71, poté fakticky neexistovala oficiálně a titul sadr-e a'zam byl udělován hlavnímu šáhovu rádcí.

Hádží Mírzá Hosejn Chán Sepáhsálár (1871-3)

Mírzá Fath Alí Chán-e Širází Sáheb Díván (1873-81)

Áqá Ebrahím Chán Amín-os-Soltán (1881-3)

Mírzá Alí Asghar Chán Amín-os-Soltán (1883-96)

Mírzá Alí Chán Amín-od-Dawla (1897-8)

Mírzá Alí Asghar Chán Amín-os-Soltán (1898-1902)

Soltán Madžíd Mírzá Ejn-od-Dawla (1902-)

Vládcové Afghánistánu

Dynastie Durrání (kmen Abdalí, klan Sadozaj)

Ahmad Šáh Durrání (1747-73)

Tímúr Šáh Durrání (1773-93)

Zamán Šáh Durrání (1793-9)

Mahmúd Šáh Durrání (1799-1803)

Šodžá'ol-Molk Durrání (1803-10)

Mahmúd Šáh Durrání (1810-8)

Ajjúb Chán Durrání (1818-26)

Dóst Mohammad Chán (1826-39). *klan Barakzaj*

Šodžá'ol-Molk Durrání (1839-42, zavražděn)

Fáteh Džang Durrání (1842, uprchl)
Dóst Mohammad Chán (1842-63)
boj o nástupnictví 1863-69
Šér Alí Chán (1869-79)
Ja'kúb Chán (1879-80)
Abdurrahmán Chán (1880-1901)
Habíbulláh Chán (1901-19)

Britští vyslanci a zastupitelé v Íránu

Mehdí Alí Chán (1798-9)- *mise Východoindické společnosti*
John Malcolm (1800-1)- *mise Východoindické společnosti*
John Malcolm (1808)- *neúspěšná mise Východoindické společnosti*
Harford Jones (1809-11)
John Malcolm (1810)- *mise Východoindické společnosti*
Gore Ouseley (1811-14)
Henry Ellis (1814)- *speciální mise k vyjednání Teheránské smlouvy*
James Morrier (1814-5)
Henry Willock (1815-26)
John Kinneir Macdonald (1826-30)
John N. R. Campbell (1830-5)
Henry Ellis (1835)- *speciální mise ke korunovaci Mohammada Šáha Qádžára*
John McNeill (1836-42)
Justin Sheil (1842-43)
W. Tylour Thomson (1853-5)
Charles A. Murray (1855-9)
Henry Rawlinson (1859-60)
Charles Alison (1860-72)
W. Tylour Thomson (1872-9)
Ronald F. Thomson (1879-87)
Henry Drummond Wolff (1887-90)
Frank Lascelles (1891-4)
Mortimer M. Durand (1894-1900)
Arthur N. Hardinge (1900-5)
Cecil Spring-Rice (1906-8)
(styky na úrovni velvyslanectví navázala Velká Británie s Íránem roku 1944)

Ministři zahraničí Velké Británie

Lord Grenville (1791-1801)
Robert Banks Jenkinson, Lord Hawkesbury (1801-4)

Dudley Ryder, Lord Harrowby (1804-5)
Henry Phipps, Lord Mulgrave (1805-6)
Charles J. Fox (1806)
Charles Grey, vikomt Howick, Earl Grey (1806-7)
George Canning (1807-9)
Henry Bathurst (1809)
Richard Coley Wesley, markýz Wellesley (1809-12)
Robert Stewart, Vikomt Castlereagh (1812-22)
George Canning (1822-7)
John William Ward, hrabě z Dudley (1827-8)
George Hamilton Gordon, hrabě z Aberdeenu (1828-30)
Henry John Temple, vikomt Palmerston (1830-4)
Arthur Wellesley, hrabě z Wellingtonu (1834-5)
Henry John Temple, vikomt Palmerston (1835-41)
George Hamilton Gordon, hrabě z Aberdeenu (1841-6)
Henry John Temple, vikomt Palmerston (1846-51)
Granville Leveson-Gover, hrabě Granville (1851-2)
James Harris, hrabě z Malmesbury (1852)
John Russel (1852-3)
George Villiers, hrabě z Clarendonu (1853-8)
James Harris, hrabě z Malmesbury (1858-9)
John Russel (1859-65)
George Villiers, hrabě z Clarendonu (1865-6)
Edward Stanley (1866-8)
George Villiers, hrabě z Clarendonu (1868-70)
Granville Leveson-Gover, hrabě Granville (1870-4)
Edward Stanley, hrabě z Derby (1874-8)
Robert Gascoyne-Cecil, markýz ze Salisbury (1878-80)
Granville Leveson-Gover, hrabě Granville (1880-5)
Robert Gascoyne-Cecil, markýz ze Salisbury (1885-6)
Archibald Primrose, hrabě z Rosebery (1886)
Stafford Northcote, hrabě z Iddesleigh (1886-7)
Robert Gascoyne-Cecil, markýz ze Salisbury (1887-92)
Archibald Primrose, hrabě z Rosebery (1892-4)
John Wodehouse, hrabě z Kimberley (1894-5)
Robert Gascoyne-Cecil, markýz ze Salisbury (1895-1900)
Henry Petty-Fitzmaurice, markýz z Lansdowne (1900-5)
Edward Grey (1905-16)

Generální guvernéri Britské Indie

Generální guvernéri Presidencie Fort William

Richard Wellesley, markýz Wellesley (1798-1805)
Charles Cornwallis, markýz Cornwallis (1805)
George Hilario Barlow (1805-7)

Gilbert Elliot Murray-Kynmhouhd, hrabě z Minto (1807-13)
Francis Rawdon-Hastings, hrabě z Moiry (1813-23)
William Pitt Amherst (1823-8)
William Bentinck (1823-33)

Generální guvernéři Indie

William Bentinck (1833-5)
Charles Metcalfe (úřadující 1835-6)
George Eden, Lord Auckland (1836-42)
Edward Law, Lord Ellenborough (1842-4)
Henry Hardinge, vikomt Hardinge (1844-8)
James Broun Ramsay, hrabě z Dalhousie (1848-56)
Charles John Canning, vikomt Canning (1856-8)

Místokrálové Indie

Charles John Canning, vikomt Canning (1858-62)
James Bruce, hrabě z Elginu (1862-3)
Robert Napier (úřadující 1863)
William Denison (úřadující 1863-4)
John Lawrence (1864-9)
Richard Southwell Bourke, hrabě z Mayo (1869-72)
John Strachey (úřadující 1872)
Francis Napier (úřadující 1872)
Thomas Barrington, hrabě z Northbrook (1872-6)
Robert Bulwer-Lytton (1876-80)
George Robinson, markýz z Riponu (1880-4)
Frederick Hamilton-Temple-Blackwood, hrabě z Dufferinu (1884-8)
Henry Petty-Fitzmaurice, markýz z Lansdowne (1888-94)
Victor Bruce, hrabě z Elginu (1894-9)
George Curzon (1899-1905)
Gilbert Elliot-Murray-Kynynmound, hrabě z Minto (1905-10)

Ruští carové

Petr I. Veliký (-1725)
Kateřina I. (1725-7)
Petr II. (1727-30)
Anna (1730-40)
Ivan VI. (1740-1)
Jelizaveta (1741-62)
Petr III. (1762 zavražděn)
Kateřina II. Veliká (1762-96)
Pavel I. (1796-1801)
Alexandr I. (1801-25)
Konstantin I. (1825 abdikoval)

Mikuláš I. (1825-55)
Alexandr II. (1855-81)
Alexandr III. (1881-94)
Mikuláš II. (1894-1917)

Ministři zahraničí Ruska

Alexandr Andrejevič Bezborodko (1797-9)
Fjodor Vasiljevič Rostopčin (1799-1801)
Nikita Petrovič Panin (1801)
Viktor Pavlovič Kočubin (1801-2)
Alexandr Romanovič Voroncov (1802-4)
Adam Jerzy Czartoriskij (1804-6)
Andrej Jakovlevič Budberg (1806-8)
Nikolaj Petrovič Rumjancev (1807-14)
Karl Robert Nesselrode (1814-56)
Ioannis Antonios Kapodistrias (1816-22)
Alexandr Michajlovič Gorčakov (1856-82)
Nikolaj Karlovič Giers (1882-95)
Alexej Borisovič Lobanov-Rostovskij (1895-6)
Nikolaj Šiškin (1896-7)
Michail Nikolajevič Muravjov (1897-1900)
Vladimir Nikolajevič Lambsdorff (1900-6)
Alexandr Petrovič Izvolskij (1906-10)

Generální guvernéři Zakavkazi

Karl Knorring (1801-2)
Pavel Dimitrijevič Cicianov (1802-6)
Ivan Vasiljevič Gudovič (1806-9)
Alexandr Petrovič Tormasov (1809-11)
Filippo Paulucci (1811-12)
Nikolaj Rtiščev (1812-16)
Alexej Petrovič Jermolov (1816-27)
Ivan Fjodorovič Paskevič (1827-31)
Grigorij Rozen (1831-8)
Jevgenij Golovin (1838-42)
Alexandr Neidgart (1842-4)
Michail Semjonovič Voroncov (1844-54)
Nikolaj Nikolajevič Muravjov (1854-6)
Alexandr Ivanovič Barjatinskij (1856-62)
Grigol Orbeliani (úřadující 1862)
Velkokníže Michail Nikolajevič (1862-82)

Alexandr Dondukov-Korsakov (1882-90)
Sergej Šermetěv (1890-6)
Grigorij Golicin (1896-1904)
Jakov Malama (úřadující 1904)
Ilarion Voroncov-Daškov (1904-16)

Gruzínští vládcové (králové Kartli-Kacheti)

Dynastie Bagrationi
Konstantin II. (1727-32)
Teimuraz II. (1732-62)
Erekle II. (1762-98)
Giorgi XII. (1798-1800)

Chánové Qarabaghu

Dynastie Qádžár Zeyádlu
Dá'úd Chán (1722-28)
Machítar Chán (1728-30)
Ughurlu Chán (1730-8)

Dynastie Džavánšír
Panah Chán Alí Bej (1747-61)
Ebráhím Chalíl Chán (1761-1806)
Mehdí Qolí Chán Mozaffar (1806-22)

Chánové Baku

(turkmenský kmen Afšár, součást qizilbašské konfederace, v Baku od roku 1592)
Dargah Qolí Chán (-1728)
Mírzá Mohammad Chán (1747-68)
Fath Alí Chán (1768-70)
Abdolláh Beg (1770-2)
Malik Mohammad Chán (1772-83)
Mírzá Mohammad Chán (1784- 91)
Mohammad Qolí Chán (1791-2)
Hosejn Qolí Chán (1792-1806)

Chánové Gendže

Dynastie Qádžár Zeyádlu

Šáh Wardí Chán (1747-1761)

Mohammad Hasan Chán (1761-81)

Ebrahím Chalíl Chán Džavánšír Qarabaghí (1781-4)

Hádží Beg Qádžár Zeyádlu (1784-6)

Džavád Chán (1786-1804)

Chánové Nachičevanu

Hajdar Qolí Chán (1747-87)

Qalb Alí Chán (1787-1823)

Ehsán Chán (1823-8)

Kerím Chán Kangarli (1828-34)

Chánové Qobbe

Dynastie Saytaq (příbuzná Qádžárovcům)

Hosejn Chán (1680-1721)

Ahmed Chán (1721)

Čoláq Sorcháj Chán (1721-2)

Hosejn Alí Chán (1722-58)

Fath Alí Chán (1758-89)

Ahmed Chán (1789-91)

Šejch Alí Áqá (1791-1806)

Hosejn Chán (1806-16)

Chánové Šeki

Hádží Čelebí Chán (1743-59)

Áqá Kiši Beg (1759-61)

Hosejn Chán (1765-79)

Abdolqáder Chán (1780-3)

Mohammad Hasan Wálí (1783-95)

Mostafá Selím Chán (1795-1806)

Dža'far Qolí Chán Dombolí (1806-15)

Esmá'il Chán Dombolí (1815-19)

Chánové Šírvánu (Šamachí)

Mohammad Alí Chán (1748-63)

Áqásí Chán (1763-8)

Fath Alí Chán (1768-9)

Abdolláh Beg (1769-70)

Ildar Beg (1770-8)

Áqásí Chán (1778-86)

Askar Chán (1786-9)

Qássem Chán (1789-96)

Mostafá Chán (1796-1820)

Chánové Táleše

(boční větev Safíjovců)

Sa'íd Abbás (-1747)

Džamáloddín Qara Chán (1747-1785)

1786-9 po vládou Qobbe

Mír Mostafá Chán (1786-1814)

Mír Hasan Chán (1814-26)

Seznam použitých pramenů a literatury

Edice dokumentů a pramenů

- Amanat, A. (ed.): *Cities & Trade: Consul Abbott on the Economy and Society of Iran 1847-1866*. (London 1983)
- Bardet, A., L. P.; Seay, A. (ed.): *Iran in the Persian Gulf 1820-1966*. (London 2000)
- *Volume 1: 1820-1880*
  - *Volume 2: 1880-1917*
- Burrell, R., M.; Jarman, R. L. (ed.): *Iran Political Diaries 1881-1965*. (London 1997)
- *Volume 1: 1881-1900*
  - *Volume 2: 1901-1905*
  - *Volume 3: 1906-1907*
- Hurrewitz, J., C. (ed.): *The Middle East and North Africa in World Politics. A Documentary Record. Volume 1: European Expansion, 1535-1914*. (New Haven-London 1975)
- Issawi, Ch. (ed.): *The Economic History of Iran 1800- 1914*. (Chicago 1971)

Memoáry

- Bradley- Birt, F., B.: *Through Persia from the Gulf to the Caspian*. (London 1909)
- Curzon, G., N.: *Persia and the Persian Question*. (London 1892)
- Eastwick, E., B.: *Three Years Residence in Persia*. (London 1864)
- Hasan-e Fasā'ī: *Fārsnāma-ye Nāserī. History of Persia under Qājār Rule*. Translated from Persian by Heribert Busse. (New York 1972)
- Fraser, J., B.: *Historical and Descriptive Account of Persia*. (New York 1833)
- Fraser, J., B.: *A Winter's Journey from Constantinople to Teran*. (New York 1973)
- MacDonald Kinneir, J.: *A Geographical Memoir of the Persian Empire*. (New York 1973)
- Malcolm, J. Sir: *Sketches of Persia*. (London 1849)
- Waring, E., S.: *A Tour to Sheeraz*. (New York 1973)

Encyklopedie a sborníky

- Encyclopaedia of Islam*. 2nd. Edition (EI2), 12 vols. with indexes and etc. (Leiden 1960-2005)
- Encyclopaedia Iranica. Volumes I.-VII. - A- Ill-*. (New York 1983-)
- The Cambridge History of Iran. Vols. VI., VII.* (Cambridge 1991)
- The Cambridge History of Islam. Vols. I. II.* (Cambridge 1970)
- The Oxford History of the British Empire. Vols. 2, 3- XVIII-XIXth. Century.* (Oxford 1998)

Monografie v češtině

- (kol.) *Dějiny Indie*. (Praha 2003)
Gombár, E.: *Moderní dějiny islámských zemí*. (Praha 1999)
Lewis, B.: *Dějiny Blízkého východu*. (Praha 1996)
Kropáček, L.: *Moderní islám I*. (Praha 1970)
Marek, J.: *Dějiny Afghánistánu*. (Praha 2006)
Maurois, A.: *Dějiny Anglie*. (Praha 1993)
Morrier, J.: *Hadži Baba z Isfahánu*. (Praha 1975)
Musil, A.: *Země Árijců. Nový Iran. Nový Afghanistan*. (Praha 1937)
Ottův slovník naučný. (CD-ROM)
Skřivan, A.: *Evropská politika 1648- 1914*. (Praha 1999)
Šusta, J.: *Světová politika v letech 1871- 1914*. (Praha 1924)
Wanner, M.: *Sedmiletá válka v Orientu*. (Praha 2001)
- *Zrození impéria. Východoindická společnost a britský stát 1600-1773*. (Praha 2003)

Monografie v evropských jazycích

- Algar, H.: *Religion and State in Iran 1785-1906. The Role of the Ulama in the Qajar Period*. (Berkley 1969)
Amanat, A.: *The Pivot of the Universe. Nasir al-Din Shah and the Iranian Monarchy*. (London 2004)
Amini, I.: *Napoleon and Persia. Franco- Persian Relations under the First Empire*. (London 1999)
Anderson, M., A.: *The Eastern Question 1774-1923*. (New York 1966)
Atkin, M.: *Russia and Iran 1780- 1828*. (Minneapolis 1980)
Avery, P.: *Modern Iran*. (London 1965)
Blanch, L.: *The Sabres of Paradise. Conquest and Vengeance in the Caucasus*. (London 2004)
Becker, S.: *Russia's Protectorates in Central Asia. Bukhara and Chiva 1865-1924*. (Cambridge, Mass. 1968)
Bournoutian, G., A.: *The Khanate of Erevan under Qajar Rule 1795-1828*. (New York 1992)
Corm, G.: *L'Europe et l'Orient*. (Paris 2001)
Ewans, M.: *Conflict in Afghanistan. Studies in Asymetric Warfare*. (London 2005)
Fadějev, A., V.: *Rossija i Kavkaz v pervoj treti XIX. veka*. (Moskva 1960)
Ferguson, N.: *Empire. How Britain made the Modern World*. (London 2004)
Ferro, M.: *Histoire des Colonisations*. (Paris 1994)
- *Le Choc de l'Islam*. (Paris 2003)
Geyer, D.: *Russian Imperialism*. (New Haven 1987)
Gleave, R. (ed.): *Religion and Society in Qajar Iran*. (London 2005)

- Greaves, R. L.: *Persia and Defence of India 1884-1892*.
(London 1959)
- Hopkirk, P.: *The Great Game. The Struggle for Empire in Central Asia*. (New York 1994)
- Hovannisian, R., G. (ed.): *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, vol. II. (London 1997)
- Ingram, E.: *The Beginnings of Great Game in Asia 1828-1834*.
(Oxford 1979)
- *Commitmet to Empire. Prophecies of the Great game in Asia. 1797- 1800* (Oxford 1981)
- *Britain's Persian Connection 1798-1828. Prelude to the Great Game in Asia*. (Oxford 1992)
- *Empire Building and Empire Builders*. (London 1995)
- Jelavich, B.: *A Century of Russian Foreign Policy 1814-1914*.
(Oxford 1964)
- Lambton, A., S., K.: *Qajar Persia*. (London 1987)
- Lederer, I., J. (ed.) : *Russian Foreign Policy. Essays in Historical Perspective*. (New Haven- London 1962)
- Katouzian, H.: *State and Society in Iran*. (London 2006)
- Kazemzadeh, F.: *Russia and Britain in Persia 1864-1914*.
(New Haven 1968)
- Keddie, N., R.: *Modern Iran. Roots and Results of Revolution*.
(London 2006)
- Kelly, L.: *Diplomacy and Murder in Tehran*. (London 2006)
- Khodarkovsky, M.: *Russia's Steppe Frontier. The Making of a Colonial Empire 1500-1800*. (Bloomington 2002)
- King, Ch.: *The Black Sea. A History*. (Oxford 2004)
- Kulagina, L., M.: *Ekspanzija anglijskogo imperializma v Irane v konce XIX.- načale XX. veka*. (Moskva 1981)
- Le Donne, J., P.: *The Russian Empire and the World 1700-1917*.
(New York 1997)
- Mc Lean, D.: *Britain and her Buffer State. The Collapse of Persian Empire 1890-1914*. (London 1979)
- Ragsdale, H. (ed.): *Imperial Russian Foreign Policy*.
(Cambridge 1993)
- Seton- Watson, H.: *The Russian Empire 1801-1917*. (Oxford 1967)
- Shahnavaz, S.: *Britain and the Opening up of South-west Persia 1880-1914*. (New York 2004)
- Soucek, S.: *A History of Inner Asia*. (Cambridge 2000)
- Suny, R., G.: *The Making of the Georgian Nation*. (London 1989)
- Sykes, P.: *A History of Persia- vol. II*. (London 1930)
- *A History of Afghanistan*. (London 1940)
- Tapper, R.: *Frontier Nomads of Iran. A Political and Social History of Shahsevan*. (Cambridge 1997)
- Upton, J., M.: *The History of Modern Iran. An Interpretation*.
(Cambridge, Mass. 1965)

- Wright, D.: *The Persians amongst the English*. (London 1985)
 - *The English amongst the Persians*. (London 2004)
 Wynn, A.: *Persia in the Great Game*. (London 2004)
 Yapp, M.: *Strategies of British India. Britain, Iran, Afghanistan*.
 (Oxford 1980)
 - *The Making of the Modern Near East 1792-1923*.
 (London 1987)
 Yemelianova, G., M.: *Russia and Islam. The Historical Survey*.
 (New York 2002)

Monografie v perštině

- Hamadání, A. R.: *Táríh-e Írán. /Dějiny Íránu/* (Teherán 1317š)
 Mahmúd, M.: *Táríh-e ravábet-e sejásí-je Írán ve Englíz dar qarn-e nozdahom-e míládí. /Dějiny politických vztahů Íránu a Angličanů v 19. století/* (Teherán 1328š)
 Šamín, A., A.: *Írán dar doure-je saltanat- Qádzár. /Írán v epoše vlády Qádzárovců/* (Teherá 1329š)

Články v odborných časopisech

- CAS- *Central Asian Survey* (London)
 IS- *Iranian Studies* (Boston)
 JAH- *Journal of Asian History* (Wiesbaden)
 MES- *Middle Eastern Studies* (London)
 NO- *Nový orient* (Praha)
 WI- *Die Welt des Islam* (Leiden)

- Alder, G., J.: *Britain and the Defence of India. The Origins of the Problem 1798-1815*. in: JAH, vol. 6 (1972), no. 1, p. 14-44.
 - *The Key to India? Britain and the Herat Problem 1830-1863. Part I., II.* in: MES, vol. 10 (1974), no. 2-3, p. 186-209, 287-311.
 Arjomand, S., A.: *The Ulama Traditionalist Opposition to Parliamentarianism: 1907- 1911*. in: MES, vol. 17 (1981), no. 2, p. 174-209.
 Atkin, M.: *The Strange Death of Ibrahim Khalil Khan of Qarabagh*. in: IS, vol. 12 (1979), nos. 1-2, p. 79-107.
 Avery, P., W.; Simmons, J., B.: *Persia on a Cross of Silver, 1880-1890*. in: MES, vol. 10 (1974), no. 3, p. 259-286.
 Bakhash, S.: *The Evolution of Qajar Bureaucracy: 1779-1879*. in: MES, vol. 7 (1971), no. 2, p. 139-168.
 Edwards, M.: *The New Great Game and the new great gamers: disciples of Kipling and Mackinder*. in: CAS, vol. 22 (2003), no. 1, p. 83-102.
 Galbraith, J. S.: *British Policy on Railways in Persia, 1870-1900*. in: MES, vol. 25 (1989), no. 4., p. 480-505.

- Gombár, E.: *Írán a „velká hra“ velmoci počátkem 19. století*. in: NO, vol. 60 (2005), no. 2., str. 17-22.
- Kia, M.: *Inside the Court of Naser od-Din Shah Qajar, 1881-96. The Life and Diary of Mohammad Hasan Khan E'temad os-Saltaneh*. in: MES, vol. 37 (2001), no. 1., p. 101-141.
- Klein, I.: *Prospero's Magic. Imperialism and Nationalism in Iran 1909-1911*. in: JAH, vol. 14 (1980), no. 1. p. 47-71.
- Malek, M., H.: *Capitalism in Nineteenth Century Iran*. in: MES, vol. 27 (1991), no. 1., p. 67-78.
- Martin, V.: *An Evalution of Reform and Development of the State in the Early Qājār Period*. In: WI, vol. 36 (1996), no. 1, p. 1-24.
- Reid, J., J.: *The Qajar Uymaq in the Safavid Period 1500-1722*. in: IS, vol. 11 (1978), p. 117-143.
- Seyf, A.: *Obstacles to the Development of Capitalism: Iran in the Nineteenth Century*. in: MES, vol. 34 (1998), no. 3, p. 54-82.
- Standish, J., F.: *The Persian War of 1856-1857*. in: MES, vol. 3 (1966), no. 1, p. 18-45.
- *British Maritime Policy in the Persian Gulf*. in: MES, vol. 3 (1967), no. 4, p. 324-354.
- Toussi, R., R.: *The Persian Army 1880-1907*. in: MES, vol 24 (1988), no. 2, p. 206-229.
- Volodarsky, M.: *Persia and the Great Powers, 1856-1869*. in: MES, vol. 19 (1983), no. 1, p. 75-89.
- *Persia's Foreign Policy between the two Herat Crises, 1831-56*. in: MES, vol. 21 (1985), no. 2, p. 111-147.

Abstrakt disertační práce

Velká hra. Írán v mezinárodních vztazích 1798-1907.

Cílem předkládané doktorské disertační práce je celková analýza dějin velmocenského soupeření Ruska a Velké Británie o vliv v Íránu a s ním sousedících oblastí v průběhu 19. století, jež vešlo do historie pod názvem „Velká hra“. Práce je založena na chronologicky uspořádaném výkladu klíčových událostí, které tuto problematiku vytvářely a kterých si všímá rovněž v širším kontextu mezinárodně politického vývoje doby, či naopak vnitropolitického vývoje Íránu v daném období. Jedná se nejen o události v rámci tzv. velké politiky (válečné konflikty, diplomatická jednání), ale rovněž o sociokulturní a především ekonomické tendence vývoje regionu v probírané periodě. Jak napovídá název, jednoznačným těžištěm práce je problematika Velké hry v Íránu a nikoli ve Střední Asii, Tibetu a Afghánistánu. Těmto regionům je věnována pouze taková míra pozornosti, která je dle autora nutná pro pochopení vývoje událostí v Íránu respektive vývoje britské a ruské politiky vůči ní.

V první kapitole jsou podrobně prozkoumány historické předpoklady Velké hry do konce 18. století. Jedná se na prvním místě o analýzu vývoje událostí v samotném Íránu, kde se po více než půlstoletí anarchie a nestability etablovala mladá qádžárovská dynastie a ruku v ruce s úsilím o vybudování státu zahájila i boj za obnovení jeho plné teritoriální integrity. Zde ovšem narazila na neméně asertivní ambice Ruska a Velké Británie, které se nacházely v počátcích své mocenské expanze na asijském kontinentu. Dějiny střetání obou budoucích supervelmocí s Íránem jsou předmětem dalšího výkladu.

Samotnou Velkou hru odstartoval Napoleon Bonaparte svou velkolepou a zároveň tragickou expedicí do Egypta a plány na následné tažení vůči britským državám na Indickém subkontinentu. V osidlech jeho diplomacie se ocitl rovněž Írán. Právě nebezpečí ohrožení vznikajícího britského koloniálního impéria v Indii ze strany francouzského dobyvatele a případně jeho satelitů v Asii vyvolalo britskou geopolitickou reakci a zájem na získání Íránu coby nárazníkového státu k ochraně Indie. Z druhé strany se Írán ocitl pod nátlakem expandujícího carského Ruska, které ve dvou po sobě následujících válkách obsadilo nominálně íránské Zakavkazí a ohrozilo severní provincie země. Ruský postup a nebezpečí likvidace íránské samostatnosti byl další noční můrou Velké Británie. Odpovědí bylo zintenzivnění diplomatické aktivity v Teheránu a počátek mocensko-ekonomického pronikání do země.

Následující období lze z hlediska intenzity považovat za interludium Velké hry. Írán sondoval možnosti navázání styků s jinými evropskými státy a po neúspěchu v Zakavkazí pokračoval v chimérické iredentistické politice v západním Afghánistánu. Jejím definitivním koncem byla omezená britsko-íránská válka roku 1856, po níž se Írán natrvalo vzdal všech územních nároků na bývalé afghánské državy Safíjovců. Do Afghánistánu se však neúspěšně pokoušela expandovat i Velká Británie- její pokus o nastolení loutkového režimu v zemi skončil katastrofální porážkou. Rusko konsolidovalo svou moc v dobytém Zakavkazí a zkoumalo možnosti hospodářského a politického pronikání do Íránu. Po ostudné porážce v krymské válce v letech 1853-6 se však dočasně stáhlo ze světové velmocenské politiky a hledalo kompenzaci v expanzi do Střední Asie a její kolonizaci. Dalším geografickým přibližováním jak k Íránu, tak k indickým državám Británie, však urychlilo vypuknutí vrcholné fáze Velké hry v sedmdesátých letech 19. století.

Ta se na rozdíl od předchozích fází nesla mnohem více ve znamení ekonomické soutěže, na níž však měla z důvodů vlastního obohacování eminentní zájem také vládnoucí elita Íránu. Země se stala objektem celé řady rozličných a ambiciózních projektů ekonomické exploatace, jež byly realizovány v podobě úspěšných či neúspěšných koncesí, často na úkor drtivé většiny obyvatelstva. Reálné limity této politiky ukázala kauza tabákového monopolu z roku 1891, který byl torpédován kombinací nátlaku konkurenční velmoci a probouzejícího se nacionalisticky zaměřeného veřejného mínění nepřátelského vůči přemíře zahraničního vlivu v zemi. V tomto období vyvrcholila rovněž fysická expanze obou velmocí na asijském kontinentu a došlo ke kodifikaci jejich hranic. Na scénu Velké hry také znovu vstoupil Afghánistán. Druhý britský pokus o násilnou změnu poměrů v zemi ovšem skončil stejně tragicky jako první.

Dosažením reálných limitů mocenské a hospodářské expanze v zemi pomocí vzájemně vyrovnaných sil a prostředků se obě velmoci ocitly na mrtvém bodě a blokovány jedna druhou. Hledání logického východiska ze slepé uličky urychlil i společenský vývoj v Íránu směřující k revolučnímu národnímu hnutí, a rovněž zostřující se rozpory mezi velmocemi zejména v evropské politice. Přírozenému spojení Ruska a Velké Británie tak bránily z hlediska mezinárodní politiky podružné otázky vzájemných rozporů v Asii. Ty byly, pochopitelně v neprospěch Íránu, vyřešeny jednoduchým rozdělením země na sféry vlivu, což jen a pouze formálně potvrdilo status quo. Klasická a „starosvětská“ Velká hra byla ukončena.

PhD. Thesis Abstract

The Great Game. Iran in the International Relations 1798-1907.

The aim of this paper is a thorough historical study of the 19th century superpower struggle between the United Kingdom of Great Britain and the Russian empire for Iran (Persia), Afghanistan, Inner Asia and Tibet, popularly known as the Great Game. The study is based on the chronologically arranged description of the Great Game's key events, nevertheless, these are examined also in a broader frame of the 19th century's international political and diplomatic developments as well as in the context of the internal changes within Persia and her neighbours in the period studied. The main centre of its attention will be Persia, the most important and most interesting subject of the Anglo-Russian rivalry in Asia. As far as other regions are concerned, we will particularly examine the case of Britain's engagement in Afghanistan and Russia's conquest of Central Asia, both with their impacts on the general Great Game's political issues.

The opening chapter deals in rich details with the historical and geopolitical presumptions of the Anglo-Russian struggle till the end of the 18th century. In its first part we will examine the events in Persia herself. After more than five decades of anarchy, plundering and internal civil strife the young and ambitious Turkoman dynasty of the Qajars had established herself as a leading political and military force, seized the power and beside her state-building efforts attempted the reconquest of all the former provinces of the Safavid empire. However, here they clashed with no less

ambitious Russians and Britons, who had just started their quest for empires on Asian soil. The history of Russo-Persian or Anglo-Persian relations up to the end of the 18th century is subject of following pages.

The Great Game itself was provoked by no one else than Napoleon Bonaparte and his magnificent, though disastrous military campaign to Egypt with subsequent plans to challenge the British (actually former French) footholds on the Indian coast. The attention of Bonaparte's ministers focused also on Persia, which was supposed to play the role of France's foreground for Asian military expeditions. The threat to Britain's Indian dominions triggered her geopolitical response and her interest to make Persia a sort of a buffer state on the Indian borders was born. At the same time, on the northern edge of the Qajar dominions, Russia launched several attacks on the Transcaucasian khanates nominally governed by the Persian shah, conquered them in two successive wars, and threatened even the centres of the Qajar power in northern Persia. The Russian march towards Britain's coveted "buffer" ally had caused another panic and London with Calcutta therefore embarked upon more intensive diplomatic policy towards Tehran.

The following period of the Great Game, which will be subject of the 3rd chapter, could be seen as a sort of its interlude. Persia found herself pressed between "Russian bear" and "British lion" and without a great success attempted to re-establish her relations with her good old friend France. After the loss of the Transcaucasian territories she launched several chimerical reconquering military campaigns to western Afghanistan (Herat), trying to establish shahs sovereignty over another of the former Savafid territories. The definitive heal of her "Herat sickness" came

with short but effective British *blitzkrieg* in the Persian gulf in 1856. On the other side, Britain herself got sick with "Afghanistan malady" and was cured only after a bloody war and shameful defeat in 1842. Meanwhile, Russia cultivated her sovereignty over Transcaucasia and tried to gain her "deserved" influence in beaten Persia. After a humiliating defeat in the Crimean war in 1856, she temporarily vacated the European and Ottoman power playground and set out to conquer vast and still unknown depths of Central Asia in order to fulfil her "historical duty", the very same duty Britain had been fulfilling in India. This geographical approach towards Persia and India only aroused further British attention and fuelled the outbreak of the Great Game's peak phase in the last three decades of the 19th century.

This period was more than the preceding ones marked by preponderance of the economic rather than strictly political issues, although they were still very closely connected with strategical calculations on both sides. Persia became a target of divers successful as well as unsuccessful trade or industrial concessions, usually on the detriment of herself and her population. However, the real limits of this policy became clear with the failure of British "Tobacco monopoly concession" in 1891, which was put down by combined forces of Britain's competitive counterpart and awakening Iranian nationalism embodied in massive public protests. This period also witnessed the peak of Russia's and Britain's expansion on the Asian continent and delimitation of their borders in potentially contestable areas. Another British attempt to subjugate Afghanistan and change the political regime in Kabul finished in the same blind (and very bloody) alley as the first one four decades ago. Defeated Britain left the country and approved off her independence.

As both of the players reached the real limits of their power game in Asia and Persia and found themselves in a sort of strategical gridlock, they started to seek a favourable solution. Their political rapprochement was moreover stirred up by the revolutionary socio-political developments in Persia herself as well as by growing power antagonism in Europe. From this point of view, the relatively unimportant clashes in distant Persia were solved by the simplest, though rather unprincipled solution, which, on the other hand, reflected the visible and already long existing reality in the dominions of the Qajar "King of the Kings" and "Pivot of the Universe": the partition of his realm into two separated spheres of influence in 1907. The classical Kipling's Great Game in Asia was over, although the rivalry and Russo-British cold war over the Shah and his kingdom still continued. There might have been doubts about its winner, the looser was however more than certain. It was Persia.